

Kapllan Resuli

BIBLIOTEKA E

SH-32
D 57

SHETETI

GJIROKASTER

USHTIMA E KORABIT

Tregime Kosovare

Kapllan Resuli USHTIMA E KORABIT

8SH-32 KAPLLAN RESULI

8SH-32

Q.57

S

R

USHTIMA E KORABIT

— tregime kosovare —

~~46638~~

35916
BIBLIOTEKA E SHTETIT
GJURAJ VUKOTIĆ

SHTËPIA BOTONJËSE «NAIM FRASHËRI»

PASHAPORTA

Omer Fici, me fes të zi në krye dhe me bastun në dorë, hyni në oborrin e Sekretariatit të Punëve të Brendshme, ku ishin mbledhë shumë njerëz. Mbas tij, me sy për tokë, ecte Liria, që i kishte apo s'i kishte gjashtëmbëdhjetë pranvera. Ajo shikonte vetëm xhyben e të atit dhe bante andej nga shkonte ai. Zemra, nga pak, i fërgëllonte dhe i dridhej sa herë që mendonte se të gjithë ja kishin ngulë sytë dhe e shikojshin e pëshpëritshin për te. Aty kishte edhe dy shokë të klasës, Lirimini e Valdetin, që e shikojshin me bisht të synit. Edhe ata me siguri i thojshin njani tjetrit:

«Na u fejue Liria. Paska ardhë me nxjerrë letrën e njoftimit, se do të bajë celebrimin!»

«U - bu - bu, sa turp!» — mendoi ajo me vete dhe mollëzat e faqeve iu skuqën.

Omer Fici, ndonëse rrëmbente nga të gjashtëdhjetat, dukej i fortë dhe i mbajtur mirë. Kishte një nur autoritar, një vështrim të rreptë, të ftohtë e përherë si të menduem. Të gjithë e respektojshin, se familja e tij dhe ai vetë denbabaden kishin mbajtë një qëndrim të mirë politik e shoqnor ndaj furtunave, që kishin rrahë qytetin e krahinën. Kur u duk në oborrin e Sekretariatit, pleq e të rinj, kush me buzëqeshje e me fjalë, kush me dorë e tue hekë kapelën, e nderuen me përzemërsi. Ata ma të njohunit u përshëndetën e u falën me te dhe e pyetën si ishte e si shkonte. Disa, ata që kishin mësue për fejesën e së bijës, e uruen tue

i folë fjalë të mira për Besnik Bushatin, të fejuemin.

Liria qëndronte më një anë, jo fort larg të atit. Dashje pa dashje përgjonte ç'flitshin, ç'thojshin e ç'bisodojshin dhe skuqej vesh më vesh, kur ndigjonte emnin e Besnikut, fjalët me të cilat e mburrshin dhe e lavdërojshin si të urtë, të sjellshëm e njeri me shkollë. Ajo vetëm që s'kishte ç'të bante e nga t'ja mbathte prej turpit. I shikonte herë mbas here, vjedhurazi, ata dy shokët e klasës dhe dukej sikur kërkonte mbrojtje e shpëtim prej tyre. Mirëpo Lirimi dhe Valdeti as që e kishin mendjen tek Liria. Kur doli një djalosh me kaçurrela nga dera e zyrës së pashaportizimit, ata iu turrën dhe e pyetën:

— He? Ç'kemi? E more?

— Kësaj i thonë të hysh kërric e të dalësh gomar!
— bani i zemruem djaloshi me kaçurrela.

— Ç'asht Adrian? — iu afrue edhe Luan Adriatiku, një student e shkrimtar i ri ulqinak, që rrinte më një anë dhe dukej sikur bante sehir.

— Eh, ç'ka me qenë, bre Luan! Hyna shqiptar dhe dola malazi, — iu përgjegj Adriani.

— Po a s'të thashë të mos pranojsh?

— E ç'ti baj unë?! I thashë njimijë herë, po hajde binde. Ta var ndopak mendon? «Po e deshte me kombësi shqiptare, — më tha, — shko nxirre në Tiranë!»

Dera e zyrës së pashaportizimit u hap përsëri dhe andej doli një plak mjekërbardhë, që me dorën e djathtë tërhiqte të bijën mbas vetes. Në dorën e majtë mbante një librezë të vogël, me siguri pashaportën e saj. Luan Adriatiku iu afrue me respekt dhe i tha:

— Ma falni letrën e njoftimit të shoh diçka!

Plaku e shikoi një herë me habi Luan Adratikun, mandej, tue mos ditë as vetë se si e pse, ja dha. Ky e mori, u hodhi një vështrim të shpejtë faqeve të brendshme dhe, nga indinjimi, që i vërshoi në krahnor, zani iu dridh:

— Hëm, axha Myfit, të gjitha i besoj, por se edhe

vajza juej, vajza e Myfit Pinjeshit asht shkinë,¹⁾ s'e besoj.

— Ç'thu' bre?! — bani plaku.

— S'po them, unë, asgja, — iu përgjegj ky me një mllef të frenuem. — Letra e njoftimit thotë se vajza juej axha Myfit asht shkinë.

— Ku bre? Si, ku shkrun? — bani prap plaku dhe sytë i morën flakë.

— Qe, këtu! — i tregoi Luani tue i lexue atë që shkruente atje: nacionalnost crnogorka... A din se ç'do me thanë cërnogorka? Shkinë.

— Si bre?! Vajza ime cërnogorkë, shkinë?! — u hodh plaku si i përvluem. — Pasha qelamullahun... Pa bjere kha, bjere! — ia rrëmbeu nga duert pashaportën, dhe, tue e harrue të bijën aty, u kthye mbrapa. Mirëpo s' bani as pesë-gjashtë hapa dhe dredhoi prap nga e bija:

— Trandafile, — i foli kësaj, — mos luj, ti, kund bijë. Prit sa të kthehem.

Mandej i tha edhe Luanit:

— Rri një fije me te, të lutem.

— Shkoni, shkoni ju! — e siguroi Luani. — Mos kini merak se rri unë me te.

— Ashtu, bafsh hajr! — e uroi plaku dhe, pa trokitë fare në derë, u fut në zyrë.

Njerëzit shikojshin mbas tij dhe të habitun pyetshin me sy njeni tjetrin ç'kishte ndodhë. Të tjerët, që e dijshin çeshtjen, e komentojshin dhe nxeheshin, s'lejshin gja pa thanë. Vetëm mbas disa sekondash dera u hap prap. Këtë herë me rrëmbim, furishëm. Myfit Pinjeshi doli tym e mjegull. Ishte skuqë në fytyrë, ishte nxe e përflakë. Një milic i dha shtymën me të shame e kërcënime, mandej e mbylli derën menjëherë, sikur të kishte frikë mos kthehej axha Myfit prap atje. Mirëpo plaku me mjekër të bardhë, mbasi qëndroi një cast si i ngrimë, me sy të shtangun, nga që s'i besohej

1) Malazeze.

se ç'po ngjante kështu, u kthye, hapi edhe një herë derën dhe ua hodhi pashaportën brenda.

— Dreqi ta hajë! — bani me turfullim, mori të bijën për dore dhe u largue gjithnjë tue murmuritë e tue mallkue.

Pashaporta, si fluturoi mbi kokën e Omer Ficit, që e kishin lëshue në shej respekti pa radhë brenda, i ra turijve nëpunësit, që ishte i ulun mbas një tryeze të gjanë.

— Ha qeni plak! — thirri milici dhe brofi në kambë me e ndjekë.

— Ulu, ulu! — i tha nëpunësi. — Ja ndreq unë samarin atij!

— Shoku Pero, — tha milici dhe dukej hapët se po e luste që ta lejonte për diçka, që vetëm ata e dijshin.

— Rri pra, kur të them! — nguli kambë nëpunësi. Ai e futi pashaportën në sirtar, mori një kartelë dhe iu drejtue Liries:

— Emni?... Mbiemni?... Emni i babës?... Emni i nanës?

— Nafije, — përgjegjej Omer Fici në vend të së bijës, që rrinte pranë tij me sy për tokë.

— Arësimi?

— Ka krye tetëvjeçaren.

— Profesioni?

— Shpijake.

Nëpunësi, një fytyrë fudulle me dy sy si të peshkut, pyeste me za të ngjirur nga pezmatimi dhe shkruente, zhgaraviste diçka me pendë, që kërciste nëpër kartelë. Nga inati, që më kot përpiquej ta fshihnte, herë mbas here kafshonte buzët.

Omer Fici i kishte hapë sytë katërsh dhe shikonte me kujdes ç'po shkruente fudulli, të cilin milici, pak ma parë, e quejti Pero. Kartela ishte e verdhë, jo ma e madhe se formati i fletoreve të zakonshme. Në cepin e saj të majtë nëpunësi kishte mbërthye fotografinë e vogël të Liries, një portret, me flokë e sy të bukur, me buzë të plota, si thelpij mandarine. Për një çast nëpu-

nësi s'e pyeti ma gjatë, por vazhdoi të shkruente. Atëhere Omeri i hapi sytë edhe ma mirë. Ngado që lëvizte maja e pendës së nëpunësit, andej shkante edhe vështrimi i Omerit. Kur ndonjë gja s'e kuptonte, përkulej mbi nëpunësin dhe mprehte shikimin, picërronte sytë.

Nëpunësi e vërente me kujdes vajzën dhe diçka shënonte. I shikoi flokët dhe shkruajti. I shikoi fytyrën dhe prap shkruajti diçka. Mandej i shikoi edhe hundën dhe... deshti me ja pa edhe sytë, por Liria i mbante për tokë, kështu që ai qe i detyruem me i thanë:

— Ngrejeni kokën!

Liria e çoi kryet, mirëpo vazhdoi të shikonte për tokë.

— Kqyrmëni një çast! — i tha ai, ndërsa milici që ishte i ulun aty përkrah tij dhe kontrollonte do regjistra, i vrejti vetullat dhe e shikoi Lirien me mërzi.

Kjo i hodh një vështrim të atit, sikur të donte me marrë leje prej tij dhe, mbasi mori aprovimin që ja dha ky me sy, e shikoi, por si me turij. Ulqinakët janë për t'u habitë. Po t'i shikoni në shtëpi, në rrethin e tyne, mes shoqeve, do të thoni se s'ka në botë femna ma shejtane, ma të gjalla e ma të shkathëta. Por, po t'i shikoni në vendet publike, mes njerëzve të huej e të panjohtun, ato s'bajnë as gëk as mëk dhe u vjen me plasë nga ndrojtja e ngurrimi, që sikur u rrjedh dejeve në vend të gjakut.

Nëpunësi e vështroi me indiferentizmin e tij të zakonshëm. Çastin tjetër kapsalliti sytë. Liria ishte larg dhe s'i kishte ngritë kapakët e syve, veçse sa me thanë. Atëhere, ai, i foli përsëri:

— Afrohuni pak dhe hapni sytë!

Liries vetëm që s'i plasi gjaku në faqe. Nga turpi edhe shtati iu dridh, por s'pati ç'me ba e nga të përplasej. I hodhi edhe një vështrim të atit, që i bani me shenjë të bindet, dhe u afrue. Tue u përpjekë me e shikue nëpunësin me sy të hapun, ashtu siç kërkonte, kapakët e pabindun i luejtën sa nalt poshtë dhe sytë iu mbushën me lotë.

Nëpunësi, ndonëse indiferent, u habit mbas kaltërsisë tërheqëse e si të kristaltë të syve të saj, që me ato kokrriza lotësh dukeshin si të stolisun me margaritarë. Kur i uli Liria kapakët, atij iu kujtue detyra dhe aty ku shkruente o ç i, shënoi pllave.

— Keni ndonjë shej të veçantë? — e pyeti prap.

— Jo, — u përgjegj Omeri si gjithnjë.

— Besimi?

— Muslimane.

Aty ku shkruente kombësia, pa e pyetë, nëpunësi shënoi crnogorka. Mirëpo Omeri, që rrinte mbi krye pikërisht për këtë gja dhe lexonte me kujdes të gjitha sa shkruente ky, menjëherë i tha:

— Më falni, por bija ime ishtë¹⁾ shqiptare.

— Si, shqiptare? — bani nëpunësi gjoja i habitun. Ai drejtoi kryet dhe e shikoi Omerin mu sikur të donte me i thanë: «Jeni në vete ju, apo jo?»

— Pa qe, ashtu, shqiptare, — u përpoq Omeri me iu përgjegjë me gjakftohtësi e me mendje të mbledhun.

— Ku ka lindë?

— Në Ulqin, — i tha Omeri me za të pakët.

— Po Ulqini ku asht, në Mal të Zi, apo në Shqipni?

Omeri që ishte në rregull me mushkënitë, u kollit.

— Dihet, — iu përgjegj mbas pak, tue shtue me një keqardhje që vetëm zemra e tij e ndiente. — Në Mal të Zi.

— Do me thanë, vajza juej ka lindë në Mal të Zi? — e pyeti nëpunësi dhe ja nguli sytë, si dy gozhda të ndryshkuna, me të cilat, sikur donte me e mbërthye aty për mur.

— Po, dihet... — bani prap Omeri i paturbulluem.

— E pra, — shtoi nëpunësi, — të gjithë ata që kanë lindë dhe lindin në Mal të Zi janë malazezë e malazeze.

— Më falni, por më duket se s'ishtë bash ashtu, —

1) Ishtë, asht, është, karakteristikë e të folmes së qytetit të Ulqinit.

ja priti Omeri me një za, që kundër dëshirës iu dridh pak. — Mali i Zi dikur ishte Turqi, por megjithëkëtë as ju, as ne s'jemi turq.

— Po mirë, — foli nëpunësi, — kush ju thotë se jeni turq? Ne jemi malazezë, se ky vend, ku kemi lindë e jetojmë quhet Mal i Zi.

— Ju po, dakord, por ne jo. Ne jemi shqiptarë, — nguli kambë në të tijën Omeri.

Milici çoi kryet nga shkresat dhe e shikoi Omerin rreptë e me urrejtje.

— S'kuptoj! — tha nëpunësi, që s'e vuni re milicin. — Si asht e mundun që një njeri të lindë në Mal të Zi dhe të mos jetë malazi, por shqiptar? Çfarë s'ju pëlqen që s'doni ta pranoni këtë?

Omer Fici e shikoi një herë me atë vështrimin e tij të rreptë e të ftohtë, autoritar, mandej me një za, që vetëm shtirej si i butë e këshillonjës, i tha:

— Ju lutem, mos më ngatërroni andej, se unë nga politika s'marr vesh.

— Deri sa s'merrni vesh nga politika, — ja priti nëpunësi, — pse thoni atëhere se çupa juej asht shqiptarë?

— Pse? — tha i habitun Omeri, — edhe kjo gja qenka politikë?

— Hëm! mërmëriti ironikisht nën hundë nëpunësi, — dhe baheni sikur s'kuptoni!

— Me gjithë mend, s'kuptoj. Si ishtë e mundun të quhet politikë deklarimi i kombësisë?

— Në qoftë se s'kuptoni, — i tha nëpunësi prap me ironi, por me një ironi aq të theksueme, sa që kaloi në sarkazëm, — mund t'ju drejtoj tek Kërsto Gurriqi me jua skjarue. Ai e ka zyrën mu mbi kokën time. Dëshironi?

Omer Ficit, një fytyrë i shkonte e një tjetër i vinte, se kishte nisë me e humbë durimin. Lamshi në grykë po e shtrëngonte tue ja marrë frymën dhe tue ja turbullue mendjen e gjakun.

— Nu, flisni! — i tha me cinizëm nëpunësi. — Apo ndoshta s'dini kush asht Kërsto Gurriqi.

Se kush ishte Kërsto Gurriqi, shefi i UDB-ës, Omeri e dinte shumë mirë, ndoshta edhe ma mirë se vetë nëpunësi, megjithqë personalisht kurrë s'kishte pasë të bante me te. Dhe për mënyrën si i skjaronte dhe si i bindte ata që i bijshin në dorë, ai ma se një herë kishte ndëgjue tregime të llahtarshme. Aty para një jave e kishte pa me sytë e vet njanin, që kishte hy në zyrën e Kërsto Gurriqit, me dhambë e çdo gja në rregull, por, kur kishte dalë, i mungojshin gjithë dhambët e parë dhe kokërdhokët e syve i kishte të frymë e të mufatun, të përgjakun, sikur të dojshin me i plasë.

— Më falni, — i tha Omeri, gjithnjë tue u përpjekë me ruejtë gjakftohtësinë, — unë kam ardhë me nxjerrë letrën e njoftimit të vazjës seme, e jo të skjarohem me ju apo nuk dij me kend tjetër se kush e çka jam unë dhe vajza jeme. Këtë gja ne e dijmë ma së miri dhe s'kemi nevojë për skjarimet e askujt. Ju duhet të shënoni atë që deklarojmë ne, e jo atë që mendoni apo dëshironi ju. Po deshtët, unë do të drejtohem tjetërkund për këtë gja.

Duket se Omerit iu prish gjaku. Ai, tue folë, sikur u nxe, iu afrue nëpunësit gati me kërcënim dhe i tha me një za të rreptë:

— Jam shqiptar dhe kjo gja s'ishtë as krim as politikë. Me llafë, me presion, frikë e kërcënime mu' s'mund të më detyroni të shkruhem malazi. Mos harroni se jam i familjes Fici që ka ba emën në faqet e historisë së këtij qyteti. S'na kanë trembë ndonjëherë as topat e knjaz Nikollës, as këmishëzinjtë e Duçes, as dojçllanët me kryqa të thyem të Hitlerit. Në qoftë se s'dini, po jua them: kur keni ardhë në Ulqin, zotnia juj, po të kishit shiku ma mirë, atje në hymje të qytetit, në Mera¹⁾, atje në Mal të Bardhë²⁾, patjetër do të kishit vu re një lapidar. Asht lapidari i djalit tem, i gjakut

1) Mera — lagje periferike e qytetit të Ulqinit

2) Mali i Bardhë, — mal i thatë, shkambor, mbi qytetin e Ulqinit.

tëm. Se atë gjak qi ka derdhë ai atë ditë që u vra në atë vend tue luftue kundra fashistave, ja kam dhanë unë. Ishte gjak shqiptari, zotni, qi vlon edhe në dejt e kësaj vajze. Kuptoni?

Omer Fici u nevrikos. E kur njeriu nevrikoset, shpesh herë, mund të qesë edhe ndonjë fjalë të pamatun, të papeshueme mirë. Sidomos kur në vetvete zjen nga mendime e ndjenja të kundërta. Ai, deri me 1948 ishte me djalin, me luftën dhe përpjekjet e tij. Mirëpo, që kur doli sheshit tradhëtia e Titos dhe e klikës së tij, ai shpesh herë thoshte me vete:

«Ah, bre bir! Sa ma mirë do të kishe ba sikur t'ua kishe dhanë nga një plumb këtyne! Ku vrave italianin e gjermanin, t'i kishe vra edhe këta».

Dhe i vinte faj birit të vet që s'e kishte ba këtë gja, që kishte luftue krah për krah me ta, tue kontribue në këtë mënyrë, edhe me gjakun e vet, për ardhjen e tyne në pushtet.

Mirëpo, kur vinte në vete, kur i qetësoheshin nervat, me sy të mjegulluem prej lotve, që ja shkaktonte kujtimi i të birit, thoshte:

«E ku e dinte ai se çfarë gjarprijsh ishin këta?!»

Megjithkëtë, ndonëse i qetë e me mendje të kthjellët, kur u takue një ditë me një malazes, një shok të djalit të tij, që posa ishte kthye nga Goli Otoku¹⁾ i tha:

— Mirë ta kanë ba! Sikur të më kishin vetë²⁾ mu shtatëdhëtë e shtatë vjet të kisha mbajtë mrendë. Hajde se djali jem ishte i ri e s'i njihte këta, po ti si u gënjeve, ty si ta hodhën?»

Malazezi i kishte kalue të pesëdhjetat. E quejshin Jole Miletiq dhe në Ulqin ishte i njoftun si një ndër

1) Goli Otok — kamp përqëndrimi në bregdetin Dalmatin, në një ishull me të njajtin emën. I njoftun si kamp i zhdukjes fizike të komunistëve të Jugosllavisë. E hapi Titoja me 1948 dhe me krimet që bani këtu ja kaloi kampeve ma të njoftuna të përqëndrimit të nazistëve gjermanë.

2) Vetë — pyetë, me më pyetë, simbas së folmes së Ulqinit

komunistët e parë. Ishte madje edhe anëtar i Partisë Bolshvike të Leninit. Kishte jetue pesë-gjashtë vjet në Bashkimin Sovjetik dhe atje e kishin pranue në parti me 1924.

Por, të kthehemi te milici që, kur vuni re acarimin e bisedës, zgjati qafën nga vendi i tij dhe i pëshpëriti nëpunësit sllavisht:

— Otac je palog borca! ¹⁾

Nga fjalët e Omerit, apo nga fjalët e milicit, kjo gja me saktësi s'mund të thuhet, por me siguri ma shumë nga fjalët e të parit se nga ato të të dytit, çehrja e nëpunësit menjëherë ndryshoi. Ai shkopsiti xhaketën, hoqi më një anë kartelën, mori një tjetër, dhe, mbasi i kopjoi të dhanat deri te kombësia, u ndal, u mendue një çast, mandej e pyeti:

— Mirë, xhanëm, ja s'po e shkruaj malazeze!

Dhe si u mendue edhe pak, shtoi:

— Neve, malazezë e shqiptarë, të gjithë jemi jugosllavë. Dakord?

Omeri u kollit dhe i tha nëpër dhambë:

— Beli, po-o... jugosllavë jemi.

Nëpunësi mori frymë i lehtësuem.

— E po, atëhere po e shkruaj se asht me kombësi jugosllave.

— Jo, jo! — tha me të shpejtë Omeri. — Si jugosllave?!

Qirijtë e shpresës së nëpunësit sikur u fikën menjëherë.

— Po ju vetë thatë, — bani me dëshpërim,

— Hej bela! — fshiu nga balli djersët Omeri. —

Mor po na, beli, jugosllavë jemi, se Jugosllavia na për-lau, duke me thanë na përfshiu, por ama me kombësi shqiptare.

— Mirë de, mirë! — kërciti dhambët nëpunësi dhe shkopsiti edhe këmishën. — Askush s'ju thotë se s'jeni shqiptar, jahu. Po jugosllav, a jeni?

1) Asht babë dëshmori, — sërabisht

Omer Fici prap u kollit.

— Beli, bre zotni, jugosllavë jemi, — bani Omer Fici dhe me vete shtoi: «Qi ma mirë mos qofshim!» — por ama njaty du ta shkruni, qi bija jeme ishtë shqiptare, — i tha Omeri dhe nduku mustaqet e shkurta.

— Mor po ju qenkët njeri i çuditshëm! Hajde se s'asht malazeze, po edhe jugosllave e mohoni se qenka?! Ku jeni ju? Në Shqipni?

Nëpunësit filluen me e lanë nervat. Çdo fibër në fytyrë iu drodh. Sytë i shkrepën, balli iu mbulue me djersë. Ai mendoi të bajë edhe një herë presion mbi Omerin. I foli rreptë dhe parp nisi me e ngatërrue me çeshtje politike.

Omeri e ndëgjoi sa e ndëgjoi dhe i erdhi me plasë. I erdhi me e kapë për fyti dhe me e mbytë me thoj.

Ndërkohë Liria fërgëllonte nga frika për të atin. Ajo, gjatë gjithë këtyre bisedave, shikonte e tulitun, e ndrojtun e me zemër të trishtueme, të mekun. Herë i merрте fytyra flakë, herë i zverdhej si shafrani. Sytë vetëm që s'i lotojshin. Disa herë u ba me i thanë të atit: «Hajt të ikim babë, s'më duhet gja letra e njoftimit!»

— Shikoni zotni, — i tha, ma në fund, nëpunësi Omerit, — po ua baj qejfin dhe s'po e shkruiej as jugosllave. Dakord?

— Ashtu de! — tha i kënaqun Omeri, tue mendue se edhe kjo bela ma në fund mbaroi. Ai i ra edhe një herë me shami ballit dhe deshi me i dhanë kutinë e duhanit nëpunësit.

— Mirëpo, vijoi nëpunësi, — do ta shkruaj pa kombësi.

— Si pa kombësi? — u habit Omeri dhe prap djersët ja mbuluen ballin. Këtë herë edhe maja e hundës iu skuq e sytë i shëndritën. — Ç'mendoi ju se jemi na? Apo doni të na fyeni?

Zanin e kishte aq të rreptë, sa që nëpunësi u tërhoq mbrapa dhe i foli menjëherë:

— Jo, jo! Mos e merrni ashtu. Ne kemi plot njerëz qi janë regjistruje pa kombësi. Thuejse gjithë Bosnja

e Hercegovina janë regjistruar kështu. E ata janë pikërrishtë si ju, muslimanë.

— Shikoni zotni, — bani Omeri me durim në majë të hundës, doni me ma dhanë atë letër njoftimi, apo doni me lujtë teatro me mu?!

— Pse? — e shikoi nëpunësi në sy, që i ishin ndezë. — S'ju pëlqen ta regjistroj pa kombësi?

— Me kombësi malazeze, jugosllave, ose pa kombësi, regjistroni ata që jeni mësue, ata që jua kanë frikën, — i bërtiti Omeri. — Vajzën time ja do ta regjistroni shqiptare, ja dola prej këtu dhe...

— Ndaluni he burrë, ndaluni! Dhe mos vrisni aq shumë, — tha nëpunësi me të butë, ndonëse ndjehej i rraskapitun dhe nga djersët kullonte ujë. — Unë vetëm deshta me ba shaka me ju. Si s'e kuptuet menjsher?! Ja ku po e shkruaj shqiptare. Vetëm mos u nxeni kot e për asgjë. Ligjet tona janë ligjet ma demokratike në botë. Simbas ligjit, ju mund të shkrueni si të doni, pra edhe shqiptar, pa marrë parasysh a jeni apo s'jeni.

Maja e pendës u ngjye prap në bojë. Me dorë që i dridhej si purtekë, si të nënshkruente falimentimin e vet, nëpunësi, ma në fund, shënoi se Liria ishte shqiptare. E çka mund të ishte tjetër, deri sa kishte lindë në Ulqin dhe quhej Liri?

TAKIMI I TRETË

I

Lufta ende s'kishte mbarue. Brigadat e korparmatat nxitojshin në perëndim me marshim të sforcuem e me shpërthime sulmesh të rrepta. Armata sovjetike, mbas çlirimit të Beogradit, kishte marrë Danubit për-pjetë, nga Hungaria, si stuhi e fundit të pashmangshëm të doçëve të Hitlerit, që tërhiqeshin për në strofull, si bisha të plagosuna për vdekje. Udhët, katundet e qytetet lëshojshin tym. Atje, nga fronti i Sremit, muej me radhë jehonte topi e murtaja dhe qielli ndizej flakë e zjarr. Herë mbas here, prej shpërthimeve të randa e të paprituna, toka dridhej valë-valë dhe në ajër ushtonte gjatë një shungullimë shurdhuese.

Ishte buzëmbrajme... Dielli posa kishte perëndue mbas majave të Frushka Gorës dhe qielli i ulët e si tunxh mbështillte ndërtesat e mëdha, harvallinat, viranet, kubetë e gërmadhat me garcën e ndytë të reve, që ishin grumbullue si fasha të vjetra e të përgjakuna mbi lumin e Savës e mbi Danub, aty ku ata bashkohen nën bedenet e Kalemegdanit.

Në stacion, tue pritë trenin, që para disa ditësh ishte ndreqë e komunikonte me frontin, udhëtarët e padurueshëm shetitshin andej e këndeje dhe orë e çast këqyrshin e përgjojshin të shqetësuem mës ndigjohej kund ushtima e rrotave ose fishkëllima e lokomotivës.

Treni po vonohej dhe njerëzit nisën me u mërzitë.

Në mënyrë të veçantë mërzitëshin ushtarët, shumica të rij e si kalamaj, që posa ishin rekrutue.

Ma në fund, kur ngjyra e kuqërremtë në perëndim u shndërrue në blu, treni erdhi tue fishkëllue në mënyrë triumfuese dhe prej vagonave dolën varg e vis-tër shkalcat me të plagosunit e randë, që lejshin mbas vetes, në betonin e plasaritun e të gunguem, pikat e gjakut dhe rënkimin shpirtçjerrës. Duelën edhe të plagosun të tjerë kokëlidhun e kambëmbështjellun me fasha, që mbaheshin për njani tjetrin dhe çapitëshin kujdes-shëm me shkopi në dorë ose, tek tuk ndonjeni, me shtaga nën sqetull. Këtyne iu vërsulën ushtarët e civilat që pritshin në stacion, gra e pleq, nana e fëmijë, por sidomos ushtarët, që i pyetshin nga vijshin, si ishte atje, a rezistonte shvaboja, allamani, dhe kur do të shpërthehej ai front i flamosun. Britmat, thirrjet, vaji e pyetjet u përzien në një gumëzhitje të gjallë, që ushtonte nëpër trotuar.

Një ushtar i ri, korrovesh, ndoshta jo ma i mocëm se njëzet e katër ose njëzet e pesë vjeç, por i zhvilluem dhe i ngjeshun si ari, kërceu prej papuçës së vagonit, tue kqyrë fytyrëkthjellët mbi kokat e njerëzve. Menjëherë, si shkeli në çimento, u ndal i hutuem, shtangu dhe kthjelltësia e fytyrës sikur iu trazue, humbi diku, sikur iu mësheh në rrudhat që iu formuen në ballë aty për aty. Nuk ishte i armatosun, s'kishte as revole, por dukej që nuk ishte as i plagosun. Ushtarët që grumbulloheshin rreth të posambrijtunve, iu vërsulën edhe këtij.

- Nga vini, bre shok?
- Mos vini nga fronti i Sremit?
- Ç'pyet nga vjen?! — sikur u nevrikos njani.
- Elbete, po më duket se s'asht i plagosun.
- Gjithë janë nga kasaphaneja e Sremit! — tha prap ai i pari dhe iu drejtue korroveshit:
- A ka shumë të vramë?
- Mos e njihni Nikolla Saviçin? Asht prej Nishit dhe e thërrasin Pusha, — e pyeti një tjetër.

— Largohuni! — i shtyu me dorë prej vetes korroveshi dhe ia qepi sytë një oficeri, një majori trup kabash, që sikur kishte dalë me pritë dike në stacion. Ai shikonte vagonat herë majtas herë djathtas, vërente në dritaret dhe dyert e tyne, dhe veç që s'thërriste me za, si të tjerët, njëfarë emni, që i fërgëllonte në majë të buzëve të trasha. Dike kërkonte, por në atë gurgule s'kishte shpresë me e gjetë.

Ushtari u drejtue nga majori, iu afrue dhe nisi me e përcjellë me kujdes. Çka e tërhiqte, çka e ndillte nga ky oficer i panjohtun, as vetë s'e dinte. Me vëmendje i shqyrtoi fytyrën, sytë, mustaqet e shkurta spic. U zhyt në mendime dhe, mbas pak, foli me gjysëm zani, për vete:

«Ku e kam pa këte njeri?!»

Ushtarët kureshtarë i vardiseshin njeni mbas tjetrit, pyetshin, por ai s'u përgjegjej. Vetëm i shtynte me duer dhe u thoshte shkurt!

— Largohuni! Largohuni!

Prej çastit në çast, gjithnjë e ma fort, ndjente një lloj shqetësimi në krahnor. Diçka e brente. Diçka e mundonte.

Në trotuar u ba një tollovi e poterë, sa që edhe qeni s'e njihte ma të zotin. Njerëzit shkojshin e vijshin. Kush thërriste, kush qante. Një grue kërkonte të shoqin. Shumë nana vajtojshin të bijtë. Hamejt nxitojshin, ndër-sa ushtari korrovesh kishte frikë mos t'i humbiste oficeri. I rrinte afër dhe nuk e lëshonte prej synit. Herë i shkonte mbrapa, herë i dilte përpara, shtyhej me bërryla e me duer, merrte e jipte dhe gjithnjë i rrihte mendja si çekani për kudhër:

«Ku e kam pa këte njeri?!»

I dukej i njohtun. Po, po! Shumë i njohtun. Mbre-sa të pashlyeshme e të paharrueshme i kishte lanë dikur e diku. Diku e kishte pa, diku ishte njohë me te, kishte pasë diçka me te. Por ku, si, kur dhe çka, s'i kujtohej. E tamthat i rrihshin vrullshëm. Mundohej i shkreti, se diç i vlonte në krahnor, diçka e ndrydhte,

e therte si me gjilpana, sa herë që ia shihte sytë e tij të hirtë, hundën e madhe shkabonjë, grabitqare dhe buzët e trasha. Po, po, diku i kishte pa ata sy! Diku e kishte pa atë hundë. Diku i kishte pa ato buzë!

Por ku, ku?!

Fërkoji ballin dhe u mendue. Kujtoi shokët, eprorët, komandantat e komisarët. Kujtoi përpjekjet e luftat, ofensivat, tërheqjet nëpër malet e zavallet e Bosnjës, Rumanisë, Zelengorës... Kujtoi Jahorinën, lumej e përrroje, Limin e Drinën, të plagosunit, që i pat nxjerrë nga zjarri në shpinë, të tjerët që e patën nxjerrë nga zjarri dhe e patën shpëtue... Kujtoi... E ç'nuk kujtoi?! Ke nuk solli ndër mend? Me ke s'u këqyr sy më sy?!... Kujtoi gjithë sa dinte, të gjitha rrugët e andrallat e fatit të tij, gjithë takimet e njohjet që kishte pasë me njerëz, me gjithfarë njerëzish në ato katër vjetët e fundit. Kujtoi edhe ato takimet e rastit e të çastit, edhe ato që pat mendue se kurrë s'kishin me iu kujtue ndonjëherë...

Dhe prap asgja!

I erdhi me plasë prej marazit.

Oficeri s'e vuni re gjatë ushtarin. Ishte i shqetësues. Dhe kur ia lëshoi sytë rastësisht, korroveshi menjëherë ngriu në vend dhe e nderoi ushtarakisht, ashtu siç e kishin mësue në orët e shkurta të qetësisë, mes luftimeve me anmikun. Edhe majori ia ltheu nderimin, por si me përtesë dhe prap shikoi, andej nga vagonat, njerëzit, që zbritshin dhe ata që rrijshin në dritare. Mandej eci ngadalë në drejtim të lokomotivës, nga fundi, atje ku ende dilshin të plagosun e të gjymtuem, me shkalca e me shtaga. Ecte tue u ndalë e tue këqyrë, hijerandë.

Ushtari iu vu mbrapa.

Ishte i bindun se s'gabonte. Diku e kishte pa, e njihte. Me siguri e njihte. Diku ishin takue. Ja e ka nxjerrë ky atë nga ndonjë betejë, të plagosun; ja e ka nxjerrë ai këte. Ose, kush e din?! Ngrysi vetullat. Mundet ta ketë pasë edhe komandant, skuadër-koman-

dant, komandant batalioni... Kush e din! Sa komandanta e komisarë kishte ndërrue ai! Vritej njani, emnohej tjetri. Mbas disa orësh, mbas disa ditësh, shumëshumë mbas disa javësh edhe ate do ta çojshin në spital ose do ta mbulojshin me dhe si të tjerët. Iu kujtue Srezentiqi, Strugari, Gjonoviqi. Iu kujtuen edhe disa të tjerë, si fytyra, se emnat ua kishte harrue. Por jo, jo, këte s'e kishte pasë as komandant, as komisar. S'ishte e mundun. E shok, shok luftë? A ishte e mundun që të ketë mbrrijtë ndonjë shok i tij të bahet major? I uli sytë për tokë. Pse jo?! Kishte edhe njerëz me shkollë, të dijshtëm e të zgjuet. Po, po, kishte. Por... Hëm!.. Cili?! Cili mund të jetë?! Ia nguli sytë dhe kujtoi shokët: Radisavi, që kishte mbarue gjimnazin, mbeti në Kadinjaçë; Gjura, që e thërrisnin **uça** se ishte mësues, u mbyt në Lim; Radonja, dhe ai kishte mbarue njëfarë shkolle, kishte prirje edhe me udhëheqë e komandue... po, i kujtohet, sharroi në Sutjeskë. Mandej pa si në vegim të tjerë e të tjerë, me emën e pa emën, me shkollë e pa shkollë. Në një çast iu duk se e gjeti. Fytyra iu kthjellue. Por jo, jo! S'ishte ai. Vërtet as atij s'ia dinte emnin. E kishte nxjerrë të plagosun në shpinë dhe ia kishte lidhë plagët. Por ai s'kishte as musteqe as hundë të këtillë, grabitqare. Dhe s'ishte këshu i zhvilluem. Jo, jo, s'ishte ai, s'ishte!

«Po kush do të jetë atëhere?!»

Dritat u ndezën dhe muzgu nisi të përvidhej ma me shpejtësi.

«Ku, ku e kam pa këte njeri!» — tha edhe një herë ushtari me za të mbytnun dhe picërroi sytë, përqëndroi gjithë energjitë e trunit, gjithë kujtimet e travajatat e jetës. Balli i gjanë shpatuk iu rrudh, buzët iu mblo-dhën, mandej iu tkurrën dhe... dhe ndoshta do të ishte kujtue, por turma e mori me vete dhe për një çast e largoi prej majorit, andej, në drejtim të daljes. Dukej se u nis, se hoqi dorë prej oficerit dhe se po shkonte pa u takue, pa bisedue me te... por jo! Mbas disa përpjekjesh e shtymjesh, prap u kthye, me vrap, sikur ki-

shte frikë se mos i ikte oficeri, sikur e tërhiqte nga ai diçka e pashpjegueshme, shqetësuese, por kambëngulëse, e fuqishme. Dhe prap i duel përpara. E shikoi në fytyrë, shtangu në te, si i trullusun, dhe kur e këqyri edhe oficeri atë, kur u ndeshën dhe u kryqëzuen vështrimet e tyne, duket se të dy u dridhën me një dridhje të çuditshme, të pakuptueshme, por të thellë e tronditëse.

Dhe të dy u pyetën:

«Ku jemi pa?»

Ushtari prap brodhi nëpër të kaluemen.

Oficeri e vështroi edhe një herë, kërthazi, si me pabesim e droje. Dhe nuk kërkoi ma nëpër dritaret e dyert e vagonave. Sytë sikur i ndritën egër. I uli për tokë. Në buzë e në fytyrë i fërgëlloi shqetësimi. Balli iu zhubravit.

«A asht e mundun?!» — bani me vete.

Një parandjenjë, diçka e zymtë, e randë, kërcënuese, që ia ndrydhi shpirtin, i rrymoi me vërtik nëpër krahnor, e vetëtiu në tru, sikur e shpoi me turjelë.

«Po ai u vra!» — tha dhe s'i besoi vetes.

As syve.

S'i besoj.

«E pamundun!» tha edhe një herë me vete dhe, vjedhtas, si padashje, rishëm ia lëshoi vështrimin ushtarit... jo, jo ushtarit, veshit të tij, çulit, atij çulit të veshit të djathtë, që ia shtini të dridhunat, ethet, që e tronditi kur i vajtën sytë atje për herë të parë.

«Ai?!» — u thek dhe prap i uli sytë për tokë. S'dinte si t'i vidhej shikimit të tij.

Çuli i veshit i dridhej përpara syve. Gjithnjë e kishte përpara. Ngado që sillej, ngado që shikonte: në çimento, nën rrotat e vagonit, në majen e këpucëve të njerëzve, në një letër të shkelun, në një kuti duhani të hedhun. Kudo. Kudo ai çuli i rrudhun e i shëmtuem! Ai çuli i mallëkuem!

Ushtari e shikonte. Ushtari i ishte qepë dhe po e ndiqte. Gjaku i rrëmoi nëpër dej. Mendoj ç'më ba, nga me ia mbajtë. I duhej me humbë sa ma parë, sa ma

shpejt, dhe sa ma larg. Koha s'priste. Ai mirëfilli e kuptoi se korroveshi po e ndiqte kamba-kambës, edhe pse atij s'i kujtohej ende asgja. I padjallëzishëm, naiv, ai gjithnjë bridhte në kujtimet e tija prej shokut tek shoku, prej një eprori tek tjetri, prej komandantit tek komisari. Dhe ende pyeste:

«Ku, ku dreqin e kam pa këte njeri?!»

Tue fërkue ballin dora i rrëshqiti mbi veshin e djathtë, mbi atë veshin e tij të cinguem. Menjëherë, si e preku ai stepi si i shituem. Sytë e djalshit shkrepën në çast, i kapën flakë. Atij iu duk sikur një perde e zezë u shkep para syve të tij, u shkye dhe ra poshtë, nën kambë.

Ma në fund edhe atij çdo gja iu kujtue.

.....

Vjeshtë e ftikun. Ofensiva e anmikut kishte shpërthye anë e kand Sërbisë perëndimore. Grupet e çetat partizane tërhiqeshin. Kudo të vramë e të plagosun. Kudo ndeshje, përleshje, kacafytje. Luginat ushtojshin. Malet jehojshin. Tek Uzhiçka Pozhega, mbas disa ditësh partizanët kishin zanë pozicionet e reja kundrejt nazistave. Mbrojshin zbrazen e Uzhicës, prodhimet e fundit të fabrikës së pushkëve. Atje punëtorët punojshin ditë e natë, pa ndërpreme, me turne. Çetat e posakrijueme kërkujshin armë. Por pushkët e fabrikës diku humbshin. Fare pak mbërrijshin në duert e partizanëve. Njerëzit përshpëritshin. Flitej e përflitej, por asgja e sigurtë s'dihej. Ma në fund u kuptue. Me pushkët e tyne armatoseshin bandat e Drazha Mihajloviçit¹⁾, çetnikët. Dhe ndërsa pritej bashkëpunimi i mjekroshave kundra pushtuesit, gjermanët depërtojshin dita ditës thellë e ma thellë në zonën e çlirume. Njëpër prozhme, njëpër pemishte, zabele, nën kumbulla, qershia e dar-

1) Drazha Mihajloviç — kryekomandant i bandave çetnike, agjent anglez, dhe eksponent i mbretit. Gjatë luftës ka bashkëpunue me Hitlerin.

dha, ishin shtri për tokë partizanët dhe kush mbas një guri, kush mbas ndonjë shkambi, cungu, ose prej ndonjë hendeku, sipas rastit, qitshin pllajës teposhtë, andej nga sulmojshin hitlerianët me helmete në kokë e gjysëm të kërrusun. Çetat s'ishin larg njana-tjetrës. Të gjitha vijshin tue u përqëndruë në luginën e hekurudhës, që ushtonte e buçiste. Mirëpo luftëtarët ishin shkapërderdhë, ishin përzije pa ndonji plan e qëllim, simbas valvitjes së terrenit, të tërhjekun ma shumë mbas pozicionit të sigurtë. Dhe pothuajse s'kishin asnjëfarë lidhjeje njani me tjetrin. S'dijshin ke kishin majtas e ke djathtas, dhe a gjindej kush përpara apo mbas tyne. Ishin ba lamsh. Askush s'merrte vesh gja. Nuk ndodhi vetëm një herë gjatë asaj dite që të qitshin njani kundër tjetrit e të vritshin shoqi-shoqin. Komandantët e grupeve dhe të çetave ishin hutue. Kush e kishte humbë lidhjen më shtabin, kush me partizanët e luftëtarët e vet. Shtabi suprem nuk dihej ku gjendej. Direktiva s'kishte. Çdokush vepronte simbas kokës së vet. Mirëpo anmiku shpërthente njanin pozicion mbas tjetrit me një forcë të papërballueshme dhe me tanksa, brenda orës, gjendej në mbrapavijë. Gjermanët derdheshin mbas shpine, sikur të kishin dalë prej toke. Shumë kush mendonte se janë të tradhëtues, se gjithë kjo toloví s'ishte e rastit. Njerëzit dyshojshin, mërmëritshin. Vetëm trimnia, guximi e vetmohimi i partizanëve i mbërthente nazistët aty-këtu për tokë dhe s'i lente me ba hap përpara. Kështu edhe ai, partizani, prej një hendeku, jo larg njëfarë dardhe të vonët, qiste me pushkë pllajës teposhtë dhe qëronte nazistët njanin mbas tjetrit. Kishte sy të mprehtë. E trim — si malazi ma! Frymë të gjallë s'lente përballë. Posa çohëj ndonjani prej toke dhe merrte turr për me zanë pozicion të përshtatshëm, djaloshi që s'i kishte atëherë as nandëmbëdhjetë vjet, tërhiqte kambëzën e karabinës dhe nazisti binte përmbys e su çonte ma, sikur s'e lëshonte toka. Ai që orvatej mbas tij, po në atë vend plandosej sa gjanë gjatë dhe kafshonte trullin me dhambë.

Djaloshit i gufonte krahnor. Sytë blu, si qielli i asaj dite, i vezullojshin me krenari. Kishte fytyrë të gjanë, mollëza të daluna, nofulla të forta, dy buzë të holla, energjike, pa mustaqe. As mjekër s'kishte. Brisk ende s'i kishte hekë fytyrës dhe vetëm aty-këtu i ndriste ndonjë qime e verdhë. Mbi ballë i kishin ra flokët e kuqërremta grunde-grunde, ndërsa anëve, tamthave e faqeve teposhtë, i shkojshin currilat e djersës. Ishte i veshun në të zhgunta, me ceruqe pipigjate, se ende s'kishte arritë me zhveshë asnjë gjerman. I zhvilluem mirë, me shpatulla të gjana e krahnor si kosh, me duer të fuqishme, që e mbajshin pushkën si çomagë, dukej shumë ma i moçëm nga ç'ishte.

Në hendek, ku kishte zanë vend, aty tek gjujt, mbannte një trastë ushtarake të hapun, plot me fishekë e katër-pesë kragujevka¹). Rreth tij, mbi bar e në hendek, orë e çast tymojshin gëzhojat, që kërcejshin prej pushke me vringëllimë. Era e athtë e barutit ja përcëllonte hundën. Bari ishte i shkelun, vende vende i përzhitun. Më te, dardha kishte hapë degët me gjethe si të veshuna në argjend. Aty-këtu spikatte edhe ndonjë gjeth i zverdhimtë. Për tokë kishte edhe gjethe, që kishin marrë ngjyrën e kafes. Pak ma larg, mbas shpinës së djaloshit, fillonte pylli me lajthi, një pyll i dendun e si pa fund. Gargujt e turitun nëpër grunaja kishin zanë vend në lajthishte, por kur krisi edhe këtu dyfeku, fluturuen të dëshpruem e s'u kthyen ma. Vetëm cirikokat budallaqe dukeshin e zhdukeshin herë mbas here sikur ndillshin zi. Në krah të majtë ai kishte pemishten me kumbulla, nga ndigjohej tak-tukja e pushkëve, dhe në të rrallë shpërthimi i ndonjë bombe. Djabatas ngrihej një kodër, që zotnonte përreth. Dukej se atje punonte njëfarë mitralozi, me siguri partizan, sepse kursente municionin. Hendeku, që kishte zanë ai, zbriste rranxë kodrës, zhdukej në shkoza e fermana, që si brez i gjelbërt lakojshtin gjithnjë djathtas e nën kodër, me gardhie e kapërcej,

1) Kragujevka — bombë dore, prodhim i fabrikës së municionit të qytetit Kragujevac në Sërbë.

tue lanë në krah të majtë një livadh të gjanë e me bar. Në fund livadhi ngushtohet dhe kalonte në një valthishte me përrue. Nga ana tjetër, përballë një kumbullishteje, një kodër valvitëse e zhveshun, sikur mbinte prej toke në formë brokne. Mbas saj ishin gjermanët. Andej nga përroi ata dilnin mbas broknës dhe, me hapa të gjata, të shpejtë e trup — kërrusun, përpiqeshin me kalie për midis livadhit e me u kapë per shkozat në fund të kodrës. Atje mitralozi s'kishte ç'u bante. Mirëpo djaloshi i kishte hetue që në fillim, dhe, sa dilte ndonjani prej broknës e bante përpara, menjëherë e merrte në shej dhe e përplaste për tokë.

Kur e plandosi nazistin e tretë, tue i rrasë krahnin e ri pushkës, bërtiti i entuziazmuem:

— I katërti asht në radhë. Përpara shvabo!

Pa e mbarue fjalën, majtas, jo ma larg se pesëdhjetë metra, dikush i tha:

— Çka, mos mendon se e vrave ti?!

Atëhere djaloshi vuni re se s'ishte vetëm. I kuklosun mbas njifarë cungu, gjuente po në atë drejtim edhe një shok i tiji. Ja njohu zanin dhe, megjithëqë s'i erdhi mirë për ato fjalë, prap u gëzue që s'ishte vetëm. Dhe u ndie ma i lehtë e ma i sigurtë. Deshi me i përgjegjë e me i thanë se ai i kishte vra të tre, mirëpo mbas broknës doli nazisti i katërt. Me hapa të shpejta e si lepur, ai u hodh nga shkozat. Djaloshi shënoi, e gjuejti një herë, mandej edhe një herë dhe, kur shprazi edhe plumbin e tretë, nazisti, që kishte mbërrijte në midis të livadhit, i ngriti duert përpjetë, u lakue, lësho automatikun dhe ra në shpinë.

— E, po këte?! Mos e vrave ti? — bani djaloshi prej hendekut, andej nga kumbullat.

— Po çka mendon, unë e vrava! Tuaf njeri! — iu përgjegj shoku mbas cungut, edhe pse këtë herë nuk zbrazti asnjë fishek, se, tue shpejtue, iu zu pushka.

Djaloshi s'bani za. Ai vetëm tundi kokën dhe qeshi. Mbas pak i tha me qesëndi:

— Gomar!

Ai ja ktheu:

— Zdap!

Mandej pyetën njani — tjetrin për shokët.

Nazistat e hetuen se s'mundeshin me iu kapë shkollave përfund kodrës. Vendi ishte i rrahun. Prandaj, mbasi e zbuluen djaloshin dhe shokun e tij, e drejtuen zjarrin, e një mitralozi nga kumbullat e dardhat, andej ku ishin ata. Gjethet e dardhës menjëherë nisën me ra. Me to ranë edhe disa kokrra, që e goditën djaloshin kokës e kudo. Atij iu duk se dikush kishte hipë maje saj e po ja shkundte. Kur e goditi një dardhë pak si ma fort, ai çoi kokën përpjetë, shau dardhën me za dhe fërkoj vendin. Plumbat i fishkëllojshin mbi kokë dhe, në se s'bahshin paf-puf për tokë, krasitshin dardhat e lajthishten. Në një çast shoku i tij bërtiti:

— Oh-oh! Më shituen qejtë!

Djaloshi u hoq shkarazi e kambadoras deri tek ai, e solli mbarë e mbrapsht, i thirri, por ai kishte mbarue dhe s'bëzante ma. Buzët i ishin çaplye në mënyrë të çuditshme. Vështrimi i kishte humbë. Ai e uli ku ishte, me pushkë nën kokë, dhe nuk vuni re se plumbi ia kishte marrë shokun mbas shpine. Ia mbylli sytë. Mandej shtrëngoi grushtat e dhambët dhe kërcnueshëm shtangu me fytyrë nga anmiku. I duhej me u tërheqë. Nisi me u kthye rrëshqanas, i menduem e pa qejf. Mitralozi kish heshtë. Toka ishte mbulue me gjethë e dardha. Ishte vetëm. Vetëm përballë anmikut. Oh, sa randë e ndjeu veten. Sa keq i vinte për shokun! Mitralozi nga kodra dhe tak-tuket nga e majta tregojshin se ku gjindeshin shokët e tij. Mendoi ç'me ba. Me u tërheqë tek ata? Po atë vend kush do ta mbronte?! Gjermanët do t'i ngjiteshin kodrës dhe mundeshin me e kapë gjallë mitralierin. Jo, jo! Ai shpejtoi me zanë vendin e tij në hendek, por befaz, pa kuptue nga dhe si, dikush iu hodh në shpinë dhe e kapi për fyti. Ndigjoi edhe një urra, të gjatë; sikur dikush sulmonte andej mbas shpine. Atij iu muer fryma dhe i dolën sytë si dy kakrukë e ju përgjakën. Me mundim të madh e çliroi

fytin, u suell, po s'mujti me pa asgja, se fytyrën ia mbuloi një mjekër e madhe, e gjatë e kokoridhe. Ai e kapi të panjoftunin për mjekre dhe ia nguli thojt në fyt. Atë çast, një grusht i randë nofullës e detyroi me e lëshue. Atëhere mjekroshi e kapi prap për fyti. Mirëpo djaloshi u drejtue në gjuj dhe me një grusht të fuqishëm turijve e rrokullisi këte në fund të hendekut. Si brofi në kambë, turrshëm iu shkapërdhis në bark dhe, mbasi u kapën prap fytafytas, djaloshi për herë të parë vuni re sytë e hirtë të mjekroshit dhe hundën, e tij shkabonjë. Në atë çast asnjë bishë s'i kishte ma të egra. Djaloshi e mbërtheu mirë nën vete dhe, tue dihatë e turfullue lodhshëm, i tha:

— Çetniku ti majku!..

Edhe çetniku nuk i mbeti gja borxh. Mbasi e shau, hoqi e dha majtas e djathtas, u përpëlit e u rropat, por pa dobi. Djaloshi ia mëshoi me kokë hundës së shëmtuet e të kuqe si specë bullgare, e shikoi, prap e shau, ja mëshoi rishtas me kokë, se me duer e kish mbërthyer për tokë dhe s'guxonte me e lëshue, që të mos i kthehej.

Mjekroshi gulçonte e shante, kërcënonte, mallëkonte. Mallëkonte edhe veten që s'e vrau menjëherë, por deshi me e zanë gjallë që t'ua dorëzonte gjermanëve. Ai ishte shumë ma i moçëm, ma i zhvilluem e ma i fuqishëm se djaloshi, por i gozhduem në fund të hendekut s'kishte nga me ja mbajtë. Anët e hendekut të ngushtë ja kishin kapërthye krahët, ndersa djaloshi truprandë e kishte zanë si rrasa zogun dhe gjithnjë ia mëshonte me ballë turijve. E balli i tij ishte si shkamb. Sytë e mjekroshit, mbas disa të ramesh, u çakarritën e qitën xixa. I lotuen. Por në një çast mjekroshi, ia kapi befas veshin e djathtë me dhambë dhe ia shtërngoi si me dana sa ku mujti, fort, gjithnjë e ma fort e ma me urrejtje, deri sa i kërcilloi diçka në dhambë dhe veshi i mbeti në gojë. Ai e pështyu menjëherë me gjak dhe prap rënkoi e turfulloi, ndersa djaloshi klithi. Këtij gjaku i gufoi bizgë dhe ia mbuloi faqen. I ndezun, djaloshi ja

mëshoi me grusht në bark çetnikut, që mbeti pa frymë. Kur e hetoi se çetnikut i kishte ra të fikët dhe krahnori më të rrallë i ngrihej dhe i lëshohej, mendoi t'i jepte një plumb. Po në atë moment ndjeu lëvizje nga ana e gjermanëve, të cilët prap u dukën në lëndinë, atje poshtë, nga shkozat. Si në ankth, rrëmbeu karabinën, e zbrazi dhe e mbushi prap. Mbasi vrau dy të parët, të tjerët u zmbropsën mbas broknës e s'u dukën ma. Mori frymë e përgjoi. Atje, përtej zabelit e lajthishtes, diçka kërkllonte, ndigjoheshin klithje, shamje, pushkë e bomba. Çetnikët e Drazhës i kishin sulmue nga shpina, në befasi. Ai u suell e shikoi përreth. Nën dardhe ishte një pushkë. Sigurisht pushka e çetnikut. Diçka ia tërhoqi vëmendjen. Ishte e re, fringo... U mendue. Po, e njofti. Prodhim i para disa ditëve i fabrikës së Uzhicës. Kërclloi dhambët. Afroi dorën tek çuli, që i kishte mbetë. Ai i qe mbushë e mbulue me gjak. Me të s'ndiente asgja. Kur e preku, i theri deri në tru. Prej dhimbjes së madhe e tërhoqi dorën si prej zjarrit. Iu morën edhe mendët. Sytë nisën t'i vishen me një perde avulli. I vunë ag e iu mjegulluen. Ndjeu një flashkësi, një lodhje, këputje. Koka iu vais si e kapitun, por ai menjëherë mblodhi veten, u shkund.

Djaloshit koka i ziente dhe i dukej se gjithë kopanët e botës rrihnin mbi te. Çuli i veshit të këputun i sëmbonte dhe herë-herë sikur ndigjonte fishkëllimën e telave të telefonit në fraq me erë. Por as fraq, as erë e as tela telefoni s'kishte askund. Vetëm kodra, lugina, pyje dhe male. Dhe anmiq, anmiq e luftë. Zhurma e mitralozit nga kodra dhe krismat e pushkës së tij ja mbylshin nga pak dhimbjet, sikur ja fashitshin sëmbimin e padurueshëm të çulit. Sa herë që kriste pushka, ai ndjente njëfarë lehtësimi në vesh. Dhe koka sikur i kthjellohej. Vetëm tamthat i rrihshin. E kur pushonte pushka e mitralozi, koka i shungullonte, veshët i ushtojshin, ndërsa gjaku i rridhte pa pushim qafës teposhtë, teptiste nga veshi dhe i futej si gjarpën nën këmishë drejt e në kranor.

Mbasi u zbrapën gjermanët, mbi kokën e tij prap nisi me këputë gjethë e dardha mitralozi. Këtë herë edhe disa plumba i fishkëlluen pranë veshit dhe u ngulën në tokë e në trungun e dardhës. Edhe pse rreziku ishte i madh, djaloshi s'u kuklos si herëve të tjera. Fishkëllima e plumbave i pëlqente. Prej saj i vinte mirë dhe dhimbjet e veshit, sikur i pushojshin. E ai këte, edhe kërkonte. Mbas pak nisi me rrahë edhe mortaja, herë majtas, herë mbi kodër. Predhat bijshin larg tij, por copat e tyne shpërndareshin kudo. Toka dridhej, ajri shungullonte. Rreth e përçark u ngritën re pluhuni, dheu, tymi. Duman. Një granatë shpërtheu në lajthishte, fare afër. Dheu i përziem me copa gurësh u hodh si krater vullkani dhe e mbuloi djaloshin me cifla, lëvozhga e copa druni. Duket se një copë guri i ra në kokë. Sytë i zunë ag. Dhe s'ndjeu ma asgja. As koka ma s'i shungullonte, as veshi s'i dhimbe. Asgja, asgja s'ndiente. Vetëm qetësi, errësi. Sa ndejti ashtu i kalamendun mbi kondakun e pushkës — nuk dinte. Por, kur erdhi në vete, si nëpër mjegull pa se dikush vraponte pllajës teposhtë, andej nga gjermanët. Menjëherë i vajti mendja tek çetniku. U tërhoq dhe kqyri në fund të hendekut. Kapsalliti sytë. Një kapë ushtarake me kokardë¹⁾. Asgja tjetër. Çetniku s'ishte. Ai kishte ikë, po ikte. U suell me tërbim dhe e vuni në shej. Gjuejti. Çetniku vraponte ma shpejt se plumbi. Ashtu iu duk atij, se kurrsesi nuk mundte me e kapë. Shprazi krejt një krahën dhe nisi të dytin. Kot. Çetniku vraponte, vraponte livadhut dhe gjithnjë ishte larg e ma larg. Kambët e tij hidheshin mbrapa deri mbas zverkut. Kur shprazi dhe krahin e dytë, çetniku nuk shihej ma askund. Ai kishte humbë mbas broknës.

— Iku derri! — tha me dëshpërim dhe s'ia përmendi e s'ia tregoi kurrë askujt këtë ngjarje. Kishte turp. Për veshin e cinguem, shokëve u tha se ia kishte kë-

1) Kokardë — shej, emblem i çetnikëve.

putë një copë granate. Megjithkëtë, një kohë të gjatë e pat kërkue, kudo që luftojshin me çetnikët. Sa herë që kapshin ndonjanin prej tyne, sa herë që u dorëzoheheshin, ai i shikonte me vëmendje dhe mundohej me gjetë atë, atë mjekroshin me sy të përhimtë. Mandej u mërzit dhe hoqi dorë. Duket se edhe e harroi.

* * *

Kur e kapi çulin me dorë në stacionin e trenit në Beograd, djaloshi u shkryth, qëndroi një copë herë në mëdyshje, si i pasigurtë, mandej, menjëherë, iu kujtuen të gjitha. Sytë e kaltër iu banë të rrumbullakët si saçe, i shkëlqyen dhe papritun, si dikur para katër vjetësh, iu hodh majorit në grykë, e kapi për fyti e bërtiti:

— A, më qenke ba edhe major! Po mjekrën ku e ke?! E paske rruejtë, derr i derrit.

Çehreprishun, majori bani mbrapa, u dridh i handakosun e me sy të zgurdulluem. Si u çlirue prej kthetrave të djaloshit edhe ai bërtiti me sa za kishte:

— Milicia! Milicia!

— Thirr sa të duesh, qen bir qeni! Këtë herë s'ke shpëtim! — djaloshi, që dukej si i trenuem iu hodh prap në fyt.

Gjithë dhimbja e dikurshme e veshit iu rikthye, e — mbi të gjitha — edhe fyemja, turpi, zemrimi që kish mbetë ashtu i gjymtuem.

Populli u mblodh, dikush deshi me i nda, dikush pyeti çka kishin, por askush s'kupto i gja. Ata që ndërhyjnë, ma shumë me fjalë, shpejt u tërhoqën pa ja arrijtë qëllimit. Atëhere majori, që për një çast shpresoi shumë në ndërhyemjen e masës, i zhgënjem, prap thirri milicinë.

— Hesht! Dorëzohu! — i bërtiti djaloshi dhe iu gërmush.

Njerëzit tuboheshin përreth. Mblidheshin e bajshin sehir. Komentojshin. Dy milicë ushtarakë erdhën me ngut. Majori si i pa, urdhnoi me harbutllëk ta kapnin

djaloshin, mirëpo ky e mbërtheu me duer edhe ma fort dhe u thirri milicëve:

— Lidheni! Lidheni derrin!

Milicët u hutuen një çast, këqyrën shoqi-shoqin dhe nguruen, tue mos dijtë ç'me ba. Ushtari u thirrte të lidhshin majorin, majori urdhënonte të kapshin ushtarin. Ata s'banë as njanën, as tjetrën. U thanë vetëm që të ndaheshin. Mirëpo a i dahej ushtari majorit! Ai ia kishte ngjitur duert për fyti dhe vetëm thërriste

— Lidheni derrin!

Atëherë majori u bërtiti edhe një herë milicëve dhe këta e kapën djaloshin për krahësh, por butë e pa të keq.

—Ate kapeni! Jo, mue! Ate! — u hasharue djaloshi dhe veç që s'u trenue, kur pa se ç'po bajshin milicët.

Majori desh me u largue. U suell. Djaloshi mori vrull, u shkëput prej duerve të milicëve dhe prap iu hodh në grykë.

— Mbajeni! — i urdhnoi majori milicët me tangërllëk e i dogëndisun. — A s'e shihni se asht çmendë?!

Ato ditë s'ishte aspak e rastit të shihej aty-këtu ndonjë ushtar të cilit i kishte ra sëmundja e tokës e rropatej. Rastet e epilepsisë ishin të shpeshta. Pra, s'ishte për t'u çuditë nëse e kapshin edhe hovet e çmendjes. ndonjanin. Milicët i besuen majorit dhe e rrëmbyen prap djaloshin. Këtë herë e mbërthyen me forcë. Njani e kapi nën sjetull, tjetri hyni ndërmjet tij dhe oficerit.

— Atë kapeni, bre, atë! — u çorr djaloshi dhe mori e dha me u shkëputë prej milicëve. Por kot. Dy palë duer të fyqishme e mbajshin si dana për krahësh.

Njani nxori edhe njëfarë zinxhiri.

Djaloshit iu drodhën të gjitha fibrat e trupit.

— Shok! Shok! Qetësohuni, ju lutem! — i thirri ai me zinxhir në dorë.

— Mbajeni çetnikun! Mos e leni me ikë! Ç'shikoni? Ç'přitni?! Kapeni se iku! Iku çetniku! Iku, bre, iku! — bërtiste djaloshi në kupë të qiellit.

Dejt i kërcyen e sytë iu ndezën flakë.

— Lëshomëni breee! Lëshoomëni!

Mirëpo milicët s'e lëshuen. As majorin s'e kapi as-kush. Ai u zhyt në popull, në masën e njerëzve, që ishin grumbullue e bajshin sehir, dhe humbi me hapa të shpejta, të gjata, ngutshëm e pa u kthye mbrapa.

Djaloshi desh u çmend.

Milicët prap e morën me të mirë, por ai s'la gja pa u thanë. Me e lidhë s'mujtën menjihërë, se ai s'jepej, donte me vrapue mbas oficerit, mbas atij që i humbi pa shpresë që ta takonte edhe një herë. Por, kur erdh marica¹⁾, tue përça turmën, me njëmijë mundime e hodhën brenda dhe e çuen në burg.

Djaloshi i ngratë gjithnjë bërtiste e shante. Kërkonte me u kthye në stacion, me e kapë majorin, atë çetnikun që e kishte rrue mjekrën dhe që dikur ia kishte këputë veshin me dhambë. Mirëpo kush e ndigjonte?! Kush i besonte?!

Kur nisi me rrahë me grushta dyert e qelisë së burgut, ku e kishin ndry, iu kërcënuen se do ta shtroshin në dru. Rregullat janë rregulla. Atëhere djaloshi u qetësue pak. Fundi i fundit, ishte edhe vonë me e ndjekë oficerin. Kush e din se ku ishte futë, ku ishte mëshehë e ku e kishte thye qafën?! Ra edhe nata. U err. Por atë s'e zuni gjumi.

«Dreq o punë!» — thoshte me vete dhe s'kuptonte asgja. S'kuptonte si u gjet aty, ku duhet të ishte tash oficeri, çetniku, e jo ai, ai që kishte luftue dhe kishte derdhë gjak për atë ditë.

«Dreq o punë!» — përsëriste orë e çast, tue bredhë kryq e tërthuer qelisë, si tigër në hekura.

Të nesërmen në mëngjez, me sy të buhavitun, e sollën në zyrën e një oficeri, që e mori në pyetje. Oficeri ishte i shkurtën, i hajthëm dhe i rruem rishëm. Fliste me za të qetë, ngadalë dhe ekavisht²⁾.

1) Marica — lloj veture e mbyllun, që shërben për transportimin e të burgosurve.

2) E folme e sërbshtes, dialekt.

— Si quheni? — e pyeti djaloshin, kur hyni brenda dhe u ul në karrike përpara tryezës së tij.

Zyra ishte pothuajse e zbrazët. Madje as telefon s'kishte.

— Novica Marinoviç, — iu përgjegj djaloshi si paqef.

Zani i tij ishte i kapitun, i ftikun.

— Nga jeni? — vazhdoi me e pyetë hetuesi.

— Jam nga katundi Lubotinje.

— Lubotinje? — bani hetuesi, si me pabesim.

— Po, — pohoi Novica shkurt, me sy për tokë.

— Ku bjen ky katund? — e pyeti hetuesi ma shumë për të verifikue diçka që iu kujtue.

— Afër Cetinës.

— Ashtu! — bani ai dhe vazhdoi me pyetje.

Dukej gjakftohtë. Me Novicën sillej si me një njeri normal. Edhe pse i thanë se ka shkallue, ai s'u besoi. Prandej edhe kërkoi që t'ja sjellin menjëherë në zyrë. Donte me e pa, me bisedue me te. Ishte kurre-shtar. Sidomos interesante ishte për te çështja e atij majorit, për të cilin gardianët e burgut i thanë se i çmenduni gjithë natën u thonte se ishte çetnik. Hetuesi pyeste shumë e shkruente pak. Shënonte diçka prej përgjegjeve të Novicës në një copë letër të bardhë. Shkruente me laps. Dhe vetëm kur i drejtonte pyetje, ia lëshonte vështrimin anës, pa të keq. Shkruente ngadalë, me germa të mëdha, me kaligrafinë e një njeriu me arësim të dyshimtë. Dhe shumë mendohej. Sikur s'dinte ç'ka me e pyetë, si me e pyetë. Të gjitha pyetjet ia bani që në fillim, menjëherë. Duert i kishte të fuqishme, të ashpra, duer puntori; gishtat me neje.

— Sa vjeç jeni?

— Njizet e katër.

— I martuem?

— Jo.

— Baba si ju quhet?

— Jovan.

— Nana.

— Marije.

Për një çast hetuesi i ndërpreu pyetjet. Atij sikur iu kujtue diçka, sikur i ra diçka ndër mend. E këqyri Novicën ma mirë, me vëmendje, u mendue me bisht të lapsit në gojë, mandej e pyeti:

— E njiñi Marshan Marinoviçin?

— Po, — iu përgjegj shkurt Novica dhe u ba sikur s'i bani përshtypje kjo pyetje. Ai kishte kohë që e kishte marrë vesh shpalljen e të vëllait për hero. Ishte i qetë, pa vullnet, i këputun. Hiç s'i ngjante vetes, atij djaloshit nevrík e të padurueshëm, atij të djeshmit.

— Ishte i dëshpëruem.

— Çka e keni Marshanin?

— Vëlla, — iu përgjegj prap Novica si ma parë.

Për t'u sigurue i bani edhe një pyetje:

— Dini ku asht tash Marshani?

Novica e shikoi përciptas dhe i uli sytë për tokë tue e kuptue mirfilli dyshimin e këtij njeriu.

— Ai ka ma se një vit që asht vra, — ju përgjegj mbas pak.

— Hëm! — bani hetuesi dhe njëfarë mendimi mëshehu në vete.

Novicës as i shkante ndër mend si edhe nga e njihte hetuesi vllaun e tij. Ç'e interesonte? Pse e pyeste? Ai s'mendonte asgja. Pyetjeve u përgjegj mekanikisht, ftohtë dhe shkurt, në mënyrë lakonike. Vuni re vetëm një gja: hetuesi s'e këqyrte si ma parë. Ai tashti, sa herë që ia lëshonte shikimin, e vështronte me miratim. Në sytë e tij të hapët ngjyrë kafe, dridhmonte një lloj dashamirësie. Dhe zanin e kishte të butë, pothuejse të ambël. Çdo gja në te ishte e butë, njerëzore. Vetëm duert i kishte të ashpra. Lapsi në to humbiste, dukej i vogël, shumë i hollë; dukej sikur s'dinte me e mbajtë. Shifej se përveç belit e pushkës s'kishte mbajtë gja tjetër me ato duert.

— Çfarë arësimi keni?

— Shkollën filllore.

— Me zanat, çka jeni?

— Ushtar.

— E shoh se jeni ushtar, por çfarë zanati keni?
— e pyeti prap hetuesi.

Novica mendoi ato dy kokrra dhi, që kishte pasë dikur. Tash i dukej tepër larg, gadi e kishte harrue atë kohë e ato ditë, kur i kishte ruejtë nëpër shkrepat e Malit të Zi, në kreshtën e Llovçenit, ose pod Lovçenskom Glavicom, siç thonte ai në gjuhën e tij.

Novica iu përgjegj:

— S'kam asnjëfarë zanati.

— Jeni vullnetar apo i rekrutuem?

— Jam partizan.

— Që kur?

— Që kur krisi pushka e parë.

— O! — bani hetuesi me respekt. — Ju jeni prej të parëve, i trembëdhjetë korrikut?

— Si urdhnoni.

Novica shikonte gjithnjë për tokë, me buzë të tkurruna, me vështirim të bjerrun. Ishte i qetë dhe i pakënaqun. Dukej si i thyem, i lodhun, sikur gjithë natën e lume ta kishte kalue në marshim, me arka municioni në kurriz, ose tue bajtë të plagosunit.

— Nga vini? — e pyeti ai me shpresë se Novica do të çelej.

Balli i tij i zyrtë sikur i randonte në shpirt hetuesit. Dëshironte me ia zhdavarisë disi mërzinë.

— Vij prej frontit të Sremit.

— Prej cilës brigadë?

Novica i tregoi edhe brigadën.

Atëhere hetuesi e pyeti për komandantin, për komisarin dhe prap e solli fjalën tek brigada e luftimet në front.

Dukej sikur çdo gja e interesonte.

— Ajo ende lufton atje?

— Po.

— Po ju?

— Komandanti i brigadës më lëshoi për pesëmbëdhjetë ditë me shkue në shtëpi, — iu përgjegj Novica

dhe i zgjati një leje që njëkohësisht shërbente edhe si biletë udhëtimi.

— Pse? — e pyeti hetuesi, tue e kqyrë letrën me vulë partizane.

— Dje kam shkatërrue në front dy bunkera gjermanë.

— Vetëm, pa shokë?

— Vetëm.

— Bravo! — i tha hetuesi dhe buzëqeshi.

Novica s'bani za. Fytyra e tij ishte si ma parë. E zyrtë dhe e mërzitun. Ajo s'ndryshoi çehre dhe lëvdata s'i bani përshtypje. Mandej as sytë s'i ngriti.

— Çka ka qenë ajo dje në stacionin e trenit? — e solli bisedën hetuesi atje ku e interesonte ma shumë.

Novica u shkryth. Fytyra iu ngjall. Edhe sytë sikur i shkrepën. Çehrrja i ndryshoi. Buzët i fërgëlluen.

— Ai oficeri, ai majori që e kapa dje për fyti, asht çetnik, — i tha Novica i shqetësuem dhe me nerva të cingrisun. — E ka rrue mjekrën, por asht çetnik.

— Pse mendoni se asht çetnik? — e pyeti hetuesi.

Atij iu kujtuen fjalët e gardianëve. I bani edhe disa pyetje. Atëhere Novica i tregoi gjithë kacafytjen para katër vjetësh nën dardhën e Uzhiçka Pozhegës, veshin e cinguem, çdo gja. Tue folë zani i tij ndryshoi, iu çel. Tash fliste shpejt, me ngulm. Dhe sytë s'i mbante ma për tokë. E shikonte fill e në bebëza hetuesin. Herë mbas here tregonte me duer, sikur të ishte atje, nën dardhë, në atë hendekun e ngushtë. Mandej i tregoi edhe për kacafytjen në stacion, si e njofti dhe si i shpëtoi.

Hetuesi vetëm e ndigjonte, ndigjonte me vëmendje dhe i interesuem. Mandej mendohej. Dhe i besonte. Ndryshe pse kishte ikë majori? Po, ai i besonte Novicës. Ai ishte i pari që po e ndigjonte dhe i pari, që po i besonte në Beograd. Prandej Novicës iu çel fytyra, iu kthye besimi, u ringjall. Menjëherë mbas aprovimit me kokë, që i bani hetuesi, ai u afrue, tue tërhekë karriken mbas vetes, lëshoi grushtat mbi tryezën e tij dhe iu lut:

— Aman, ta gjeni! Ju mundeni me e gjetë. Ai s'ka

ku me ikë. Unë e njoh. Ani se e ka rrue mjekrën. Ani se e ka hekë kokardën dhe ka vu yllin!

— Po mirë, — i tha hetuesi. — Na e përshkruej, si duket, ka ndonjë shej?

Novica u mendue.

— Ka sy të përhimtë e të mëdhej, — i tha. — Hundën e ka të kërrusun, të madhe, si sqep shkabe. Fytyrën e gjanë, pak si kaleshane... S'asht i gjatë, por asht i zhvilluem. Dhe i fuqishëm asht. Për pak ma nxori shpirtin kur më kapi për fyti...

Hetuesi prap nisi me shënue. Nëpër tabakun e bardhë, dora i lëvizte me ngadalë, ngathshëm.

Novica e përcillte me sy dhe fliste. Kur mbaroi, hetuesi u ngrit në kambë, duel mbas tryezës, e rroku për krahësh, si shok të vjetër, dhe i tha me buzëqeshje:

— Do ta kapim. Me siguri që do ta kapim. Ju mos u bani merak. Kjo tash asht punë për ne. Ju detyrën tuej e keni krye dhe ne ju jemi mirënjohës, ju falënderojmë:

Mandej, tue e përcjellë, shtoi:

— Ju pyeta për Marshanin se kemi qenë shokë lufte. Kemi qenë bashkë në një brigadë, në brigadën e parë proletare. Unë kam qenë aty edhe kur asht vra...

Novica u kthye, e shikoi hetuesin dhe e mbuloi me njëmijë pyetje për të vëllanë. Dhe ai ju përgjegi me kënaqësi. Ma në fund i tha:

— Po patët ndonjë nevojë, ose po qe se e shifni prap atë çetnikun, më lajmëroni mue. Quhem Ivica Kopitoviq. Besoj se do ta mbani mend. Ashtu. Edhe një herë ju falënderoj. I bani të fala nanës suej, se ajo më njej.

— Lamtumirë! — ja ktheu Novica tue dalë.

Dhe dera u mbyll.

Dielli posa kishte dalë mbas majes së Avallës.

* * *

Në vitin njëmijë e nandëqind e pesëdhjetë, Novica, i biri i Jovan Marinoviqit nga Lubotinja, u takue prap,

për herë të tretë me atë oficerin hundëshkabonjë e syhirtë. Këtë herë në kampin e përqëndrimit, në Goli Otok, ku e kishin përplasë bashkë me qindra e qindra komunistë të tjerë. Oficerin e kishin gradue. Ishte ba kolonel. Kishte ndryshue shumë dhe vetëm sytë e sprovuem të Novicës e njoftën menjëherë. Kur e pa, atë diçka e theri në krahnor, e përvëloi. Dhe shpirti i gufoi e iu çue peshë. Por këtë herë s'iu hodh në grykë e në fyt si dikur. Një ditë kur qëlloi pranë Ivicës, i ra me bërryl e i pëshpëriti:

«Ja ku asht!»

Me za të mbytn, Ivica e pyeti:

«Kush?»

«Ai!»

«Cili bre?»

«Ai bre, ai! Çetniku!»

«E!» — bani Ivica dhe iu kujtue. Ai e kqyri kolonelin kërthazi. Mbasi u mendue pak shtoi:

«Mos i trego kujt!»

Dhe Novica nuk i tregoi ma askujt. Si i thonë një fjale, as vorrit. Mirëpo çekiçin e randë e ngriti ma nalt sa herët e tjera dhe, gurit që thërmonte, ia mëshoi me tërbim, fort, aq fort, sa që guri plasi si karpuz dhe ciflat fluturuen anë e kand.

BULEVARDI

I bukur asht bulevardi, që, nga ish stacioni i vogël i trenit, çon drejt lumit Vardar. Në gjithë Shkupin zor mund të gjeni edhe një tjetër si ky. Tre rrjeshtat gjelbërimi e zbukurojnë me pemë të nalta e degëmëdha, prej të cilëve njeni shtrihet përmidis bulevardit dhe duket si ndonjë lumë i gjelbër. Nën te, trotuari me pllaka katrore çimentoje, kurrë nuk vezullon nga rrezet e diellit. Një hije e dendun, e freskët, plot rryma ajri, bie mbi këte trotuar edhe në orët kur dielli i gushtit djeg e përcëllon mbi qytet.

Në fund të bulevardit, atje përtej hekurudhës, të mahnit kodra Vodno me atë jeshillëkun e saj arsenik, ndërsa në krye të bulevardit, aty buzë Vardarit, si ndonjë nanë plakë, e motshme e perçethinjun, që me sy të përlotun e vështrim të bjerrun përcjell muhaxhirët muhaxhirë,¹⁾ naltohet kalaja me ata bedenet e saj të zymtë.

Vende-vende bulevardi formon sheshe të vegjël, të rumbullakët e të shtruem me asfalt. Këtu kryqëzohet me rrugët, që, nga periferia e qytetit, çojnë drejt qendrës. Në disa prej këtyne shesheve, mu në midis,

1) Për kosovarët që shkojnë në Turqi thuhet se janë dy herë muhaxhirë. Një herë, kur erdhën nga krahinat e Prokuples e të Nishit dhe u vendosën në Kosovë, viti 1878, dhe tash për herë të dytë, që, të detyruem, shpërngulën nga Kosova për në Turqi.

ka sofata të rrafshita çimentoje, ku mblidhen kalamajtë e luejnë me saçma e torrovicka.

Anëve të bulevardit ngrihen vila, pallate, godina, njana ma e bukur se tjetra. Vëzhguesi mbetet gojëhapët nga bukuria e tyne. Por, po t'i shikoni ma mirë këto vila e pallate, stilin, arkitekturën e ndërtimit të tyne, ka me ju ra menjëherë në sy se në të dy anët e bulevardit ndërrohen njana mbas tjetrës ndërtesat e stilit të vjetër, të themi klasik, ato që janë ndërtue para luftës së dytë botnore, me ndërtesat e stilit të ri, të quejtun modern, që janë ndërtue tash vonë. Këto të fundit janë me bojë të freskët, të pazbardhueme ende, me vija të drejta, pa zbukurime skulpturale, e — vende-vende — edhe me mbeturinat e ndërtimit, siç janë gropat e gëlqeres, grumbujt e ranës, të zhurit, dërrasa, tulla, shkalca. Dritaret e këtyne godinave kanë perde prej tyli, najloni, cohësh të trasha, të erta; ndërsa përjashta u shifen grilat prej xunkthi, që hapen e mbyllen, lloj-lloj kapakësh me lloj-lloj ngjyrash.

Mes pallateve e vilave, që duket sikur këndojnë nga zhurma e radioaparateve, aty-këtu vegjetojnë në heshtje shtëpiat përdhese, të vaisuna e të rrethueme me gjelbrimin e bahçeve, me puse e pjergulla nëpër oborre. S'kanë këto shtëpia as dritare për të qenë, e jo perde tyli apo najloni. Në shumë vende u mungon edhe xhami, që e kanë zavendësue me karton ose teneqe të ndryshkun nga lagështia e koha. Kushdo që i shikon, i përbuz, se duken anakronike dhe japin një kontrast të theksuem nën hijen e pallateve.

Para pesëmbëdhjetë vjetësh, këtu s'ka pasë asnjëfarë bulevardi, as vila, pallate e godina të mëdha. Në vend të asfaltit shtrihej kalldrami dhe zhurmën s'e bajshin radio-aparatet, por karrot me kuaj e qe, që kalojshin atypari të ngarkueme me kunguj, bostan e specat. Atëhere në të dy anët e rrugës ishin vetëm shtëpitë përdhese, që skuqshin me çatitë e tyne mes gjelbërimit të bahçeve. Dhe ngado që të vijshe veshin, ndigjojshe:

— Hasan, hajde të pastë nana, se ka ardhë baba!

— Ymer, të shitoftë zana, shpejt ke molla Izeti për një hajmali, se do të na ngordhi lopa!

Mirëpo kohnat ndryshuen. Shtëpiat përdhese aty njana mbas tjetrës po zhduken, ndërsa nga vilat e pallatet, nga apartamentet, nanat nuk thërrasin ma Hasanin e Ymerin, por:

— Vanço, dojdi vamo pushka te pogodilla! 1)

— Sërbisllave, dosta si igrao vishe! Vreme ti je da idesh u shkollu! 2)

— Radisllave, nemoj da ti, majko, ukradu lloptu! 3)

Dhe kështu me radhë. Nga këto fjalë ju ndoshta s'kuptuet asgja. Dhe s'ka si të kuptoni. Apartamentet, pallatet e vilat i ka ndërtue dhe po i ndërton kapitali privat. E ai asht në duert e prindëve të Vanços, të Sërbisllavit e të Radisllavit, që erdhën e po vijnë këtu andej nga lindja, nga Sërbia e Mali i Zi.

Prindët e Hasanit e të Ymerit si dhe të masave punëtore sllave, i shikojnë këto pallate me lakmi dhe qajnë me zemër se s'i arrijnë dot.

* * *

Jo larg Vardarit bulevardi kryqëzohet me rrugën «Orce Nikollov». Aty ka edhe një lulishte dhe shi në cepin e saj ngrihet madhështor një pallat me katër kate. Bie menjëherë në sy nga ngjyra e bardhë-krem, si qumësht i pamazitun, dhe nga ballkonet gjysëm të dalun e të bojatisun me ngjyrë tulle. Para pesë vjetësh edhe këtu ka qenë një shtëpi përdhese, e ndërtueme me qepra, me tjegulla e tulla balte, të papjekuna, të lidhuna me baltë e me binarë. Ortakët që bashkuen paret dhe ndërmorën ndërtimin e këtij pallati ishin të

1) eja këtu të vraftë pushka.

2) mjaft luejte! Asht koha për shkollë.

3) kij kujdes, nanë, mos të vjedhin topin.

gjithë bullgarë e sërbë, përveç njanit që quhej Fejzi Bakalli, por që e thërritshin zyrtarisht Bakallovski.

Koloneli Bllazho Joviç, shefi i UDB-ës së qytetit të Shkupit, si shqyrtoi listën e emnave të atyne që do të merrshin pjesë në ndërtimin e pallatit tek cepi i lulishtes, pyeti:

— Po ky... Fejzi Bakallovski... kush asht?

Ata sytë e tij të rrumbullakët si saçma iu ngulën fytyrës zeshkane të majorit Dimko Bojanovski, që iu përgjegj:

— E dini ç'do me thanë, shoku kolonel, ky... Fejzi Bakallovski, me nder jush... ja, ma mirë, po ju sjell dosien e tij. Menjëherë erdha.

Koloneli hodhi kambën mbi **kambë dhe**, si u kthehej majori u përkul mbi dosje. Me dorën e djathtë shfle-tonte, ndërsa me të majtën lëmonte thinjat e tamthave. Sytë dhe fytyra s'i shprehshin asgja dhe dukej fare i qetë. Historiku i Fejzi Bakallit ishte i thjeshtë e i rëndomtë, si historikët e sa e sa shkupjanëve të tjerë.

Koloneli Bllazho Joviç, si gërmoi nëpër dosjen e Fejziut, i lypi majorit Dimko Bojanovski edhe dosien e Dervish Bakallit. Ai donte me dijtë çdo gja që kish lidhje me Fejziun. Të aprovonte ndërtimin e një apartamenti në mjedis të Shkupit edhe nga ana e një Fejziu, s'i thonin shaka. Ishte kjo një punë që s'ishte ba e s'bahaj. Urdhnat nga Beogradi thojshin që shtëpijat përdhese të shemben dhe në vëndin e tyne të ndërtohen apartamente. Por një shtojcë e veçantë dhe tepër sekrete e këtyne urdhnave thonte që të përjashtoheshin ata që s'kishin garanci kapitalesh si edhe shqiptarët.

Ditëve të fundit pothuejse gjithë shtëpijat përdhese të bulevardit i kish kapë plani. Duhet thanë këtu, se për shtëpiat që i kap plani, shteti s'u jep truell pronarëve të tyne që ta ndërtojnë shtëpinë diku tjetër. Po patën mundësi, si fjala vjen Fejziu, ata mund të hynin ortak vetëm në ndërtimin e apartamenteve. E në se s'kanë mundësi, atëherë shteti u jep apartamente me qira. Vërtet që qiranat janë pak si të

nalta, por shteti asht kujdesue, që njerëzit të mos mbesin rrugëve. Kështu, për shembull, çdo Hasan e çdo Ymer mundet me marrë prej shtetit gratis një shtëpi të mrekullueshme që gjindet... në fotografi... dhe e pret... atje, diku në Turqi. Dhe askush s'e ndalon fatlumën Hasan me shkue. Mjafton të gjejë dy dëshmitarë që do të thonë se ai, Hasani, i biri i filan fistekut, ndonëse i lindun denbabaden në Shkup, s'asht shqiptar, por turk.

Si e shfletoi mirë e mirë edhe dosien e Dervish Bakallovskit, kolonel Joviçi e la më një anë të tryezës dhe i tha major Bojanovskit:

— Interesant! Ky Fejzi Bakallovski një pastiçeri të vogël ka. Nga do t'i ketë mbledhë paret për apartament?

Majori iu përgjegj menjëherë:

— E ka pastiçerinë në vend të mirë. E dini ç'do me thanë, shoku kolonel, të pakët janë ata në Bit Pazar, që bajnë xhiron e tij. Mandej, e dini ç'do me thanë, ai asht edhe kursimtar. As duhanin s'e pin...

Fytyra e kolonelit u shëmtue. Papritmas, ngërçi ia tkuri fytyrën. Kjo gja i ndodhte gjithnjë, kur veshët e tij ndigjojshin ndonjë gja që s'i pëlqente. Prandaj major Bojanovskit, që tashma ishte mësue me shefin e ri, s'i bani përshtypje.

— Ma thirrni këtë Fejzi Bakallovskin për në orëën... — koloneli i hodhi një sy orës dhe u mendua diçka.

Mandej vijoi:

— Të vijë këtu në orën dymbëdhjetë.

Atë çast ora ishte nandë e një çerek. Kur u ba dhjetë, korieri i Sekretariatit të Punëve të Brendshme hyni në pastiçerinë e vogël pranë teatrit të pakicave kombëtare në Bit Pazar.

Pastiçeria ishte me tavan të ulët, që dukej sikur po të bjen mbi kokë e të merr frymën, mirëpo e pastër, e rregullt dhe ndritshme.

Kur korieri hapi çantën dhe i dha letër-thirrjen, Fejziu e falënderoi, tue mos dijtë ende asgja. Madje

s'dinte as ku e thërritshin. Vetëm kur doli korieri, ai i hodhi sytë mbi letër dhe e lexoi.

Në fillim sikur s'kuptoi gja. Mandej iu tipos në tru ora dymbëdhjetë dhe, ma në fund, Sekretariati i Punëve të Brendshme, ose UDB-a siç e quejshin shkurt të gjithë.

Atë çast në pastičeri hyni një çift të rijsh. Ata qëndruen në kambë pranë banakut dhe lypën nga një gotë bozë.

Fejziu e la letrën në sirtar, ku mbante paret, dhe me gjeste të sprovuem e të shpejtë rrëmbeu dy gota, zhyti gjevgerin në bidon dhe i mbushi.

«Në orën 12.00 të paraqiteni në Sekretariatin e Punëve të Brendshme...» — iu vërtit në kokë, diçka e turbulloi dhe dora i drodh e gotat cakrruen imët.

Pa dalë çifti, në pastičeri u turrën një tufë kalamajsh me pare, që i shtrëngojshtin fort në grushtat e vegjël, sikur të kishin frikë mos ua rrëmbente kush. Mbas tyne hyni edhe një çift tjetër, mandej një student i veterinarisë, që në këtë kohë e kishte ba zakon me hangër aty racionin e përditshëm të kadaifit.

Fejziu e pyeti sa ishte ora.

— Njëmbëdhjetë, — i tha studenti serbisht.

Mandej vijoi:

— Keni harrue me më sjellë gotën e bozës.

— Oh, po, më falni! — bani Fejziu dhe tue zhytë gjevgerin në bidon prap ju vërtit në kokë:

«Në orën 12.00 të paraqiteni në Sekretariatin e Punëve të Brendshme...»

Si piu bozën, studenti u çue dhe hodhi qind-dinarshen mbi banak. Fejziu e mori dhe i ktheu kusur 450 dinarë.

Studenti buzëqeshi e i tha:

— Më duket se sot diçka jeni i habitun.

— Oh, po, më falni! — tha Fejziu dhe i mori dinarët mbrapa, tue e falënderue. — Kujtova se më dhatë pesëqind-dinarshe — i tha.

Tue dalë studenti, në pastičeri hyni një plak me kësulë të bardhë e me shkop në dorë. Fytyra e tij

ishte ba shuk nga rrudhat e shumta, por sytë i xixë-llojshin dhe dukeshin tepër të gjallë për atë moshë e atë trup të kërrusun.

— E, lala Fejzo, — bani plaku që nga dera, — ndigjove ç'kish ndodhë mbramë?

Fejziu puqi buzët dhe megjithqë s'e interesonte aq shumë, e pyeti:

— Pse, çka ndodhë?

— Atë marangozin e rrugës së avokatëve, Xhelal Dumanin, — vijoi plaku pa teklig, — e kanë rrahë për vdekje. Thonë se ia kanë thye dy brinjë.

— Mos bre?! Po kush kështu?

— Eh, kush! — tha plaku dhe trokiti me shkop për çimento. — Dihet.

Fejziu e shikoi në sy. Ai s'kuptonte asgja, ndërsa plaku habitej si s'e kuptonte. Studenti kish dalë dhe ata ishin vetëm. Megjithkëte, kur e pyeti Fejziu edhe një herë kush e kishte rrahë mbramë për vdekje marangozin e rrugës së avokatëve, plaku shikoi nga rruga dhe i tha me çerek zani:

— **Banda.**

Fejziut i ngriu gjaku. I friguem mos e ndigjoi ndokush, shikoi nga rruga edhe ai dhe menjëherë i tha plakut:

— Të lutem xha Çervish, leni ato muhabete se s'dëshiroj me i ndigjue. As nuk kam qejf të bahen në ambëltooren time.

— E de, s'na ndigjoi kush, — ia priti xha Çervishi me një za që sikur tregonte një lloj pakënaqësie. — Fundi i fundit, zene se s'të thashë gja. Hajt, Allahselamet! — bani dhe mori me dalë, gjoja i zemruem.

Mirëpo Fejziu e ndali dhe i dha një gotë bozë. Kaq kushtojshin lajmet, që sillte xha Çervishi. Këto lajme Fejziu e çdokush mund t'i lexonte edhe në faqet e gazetës «Nova Makedonia». Atje jepen shkurt, me germa të imta dhe vetëm në disa radhë. Kështu, numri

i gazetës që doli në mëngjez, atje në faqen e fundit, nën titullin «Kronika e qyteteve» shkruente:

«Mbramë, në orën 21.00, në sokakun mbas Fakultetit të Drejtësisë në Shkup, u gjet i gjakosun dhe pa ndjenja marangozi Xhelal Dumani. Mbas ekspertizës mjeksore u konstatue se ka dy brinjë të thyeme dhe një hemoragji cerebrale. Hetuesia vijon».

Po kështu gazeta «Nova Makedonia» kishte shkruar edhe një ditë përpara për helmimin e një studenti kosovar me akullorë. Ka shkruar dhe vijon të shkrujëj përditë. Para sa e sa muejsh, po kjo gazetë shkruëjti edhe për ngrimjen në borën e Malit Sharr të një shkrimtari patriot kosovar. Mirëpo rezultatet e hetuesisë as sot e kësaj dite s'ja njoftun askujt. Kush i ban këto krime, kush rrëmben vajzat e reja, gratë e bukura, pasuninë e njerëzve, këtë gazetë ndruhen me e thanë. Madje ata s'e përmendin as emnin **banda**, emën me të cilin i quan populli këta kriminela që njifen fare mirë nga të gjithë.

Pra — siç thashë — lajmet që sjell xha Çervishi për një gotë bozë, për një akullorë, për një shampite ose bakllavë, Fejziu e çdokush mundet me i gjetë edhe në faqet e gazetës «Nova Makedonia». Mirëpo ç'e do që Fejziu s'e lexon gazetën. Ai s'lexon asnjëfarë gazete dhe ka frikë edhe kur i sheh me sy, se të gjithë ata që i marrin gazetë nëpër duer, me sa din Fejziu, përfundojnë në burg. E ai burgut i ruhej si djallit, se s'kishte kohë për atje, pa le që kujt i pëlqen.

— T'u rritë ndera! — e falënderoi xha Çervishi dhe tue lëpi ato buzët e tij të trasha, të kuqe e të rjepuna, vuni gotën mbi banak.

— Me nder kofsh! ia ktheu Fejziu dhe fët e fët iu vërtit si vorbull në kokë:

«Në orën 12.00 të paraqiteni në Sekretariatën e Punëve të Brendshme...»

Kur kujtoi se ora dymbëdhjetë po afrohej, gjaku i rrymoi ma me shpejtësi nëpër trup, por disi i turbullt

dhe i akullt. Ai i tha xha Çervishit se i duhej me dalë, u vesh dhe i vuni çelsin pastičerisë.

Gjatë rrugës u mundue dhe u përpush në shpirt si peshku në zall, por s'e gjeti dot pse e thërrasin në Sekretariat. Mendoi mos ishte helmue kush nga pastat e tij, nga ambëlzinat, boza apo akullorja dhe menjëherë e hodhi poshtë këtë mendim, se jo vetëm që pastat e çdo gja i kishte gjithnjë të freskëta, por edhe sikur të kishte ndodhë diçka ashtu, për këtë s'do ta thërritshin në Sekretariat. Organet kompetente do t'i vijshin menjëherë në pastičeri me inspektorin sanitar, do t'i bajshin një kontroll e do t'ja mbyllshin. Pra jo, jo, për këtë me siguri s'e thërrasin. Atëhere për çka? Mendoi mos ka shpifë kush gja kundra tij mos i kanë ba ndonjë poshtërsi... Janë gjana që ndodhin e njerëz ziliqarë ka sa të dësh dhe kudo. Por jo, jo, as kjo s'mundet me qenë. Ai s'ishte grindë me njeri. Kush dhe çka do të kishte me shpifë kundra tij? Mandej, ai asgja s'i kishte ba askujt. Pse të shpifin e ta marrin më qafë kot? A s'asht gja e ulët, e poshtër?

Me këto mendime Fejziu hyni në zyrën e kolonelit Bllazho Joviç, që i tha njerëzisht të ulej në një kolltuk dhe, mbas fjalëve boshe për shëndetin, familjen e punët e pastičerisë, e pyeti:

— Ju kanë njoftue se edhe shtëpinë tuej e ka kapë plani? Nga fundi i vitit aty do të fillojnë ndërtimet e një apartamenti.

— Si urdhnoni, më kanë njoftue, — iu përgjegj Fejziu, gjithnjë si me ndrojtje, por edhe me atë buzëqeshjen e tij të zakonshme, me të cilën u duk sikur e falënderonte për pritjen e mirë dhe interesimin e përzemërt.

— Po si do t'ja bani? Mendoni me ble ndokund shtëpi tjetër, apo do të rrini me qira?

— Kam hy ortak në ndërtimin e një apartamenti që këto ditë duhet të fillojë. Presim vetëm aprovimin.

— A! — bani koloneli gjoja edhe i habitun edhe i gëzuem. — Shumë mirë, shumë mirë!

Mbas kësaj ai e solli muhabetin tek prindët e Fejziut dhe e pyeti:

— Ju shkruen baba nga Turqia?

— Jo, — iu përgjegj Fejziu shkurt dhe u ngrys. S'e kishte në qejf muhabetin e tij dhe, po të ishte koloneli ndokush tjetër, si fjala vjen xha Çervishi, menjëherë do t'i kishte thanë:

«Çka ka kërkue, ka gjetë. Ju lutem mos ma zeni me gojë, se s'dëshiroj me ndigjue për te asgja, as mirë as keq!»

Mirëpo koloneli s'ishte xha Çervishi. Ai kishte dy sy të rrumbullakët si saçme që të vështrojshin me kujdes, dhelpnisht, dhe sikur kërktojshin çastin e përshtatshëm për me t'u turrë. Ky çast kolonelit Bllazho Jovic iu duk se u krijue me përgjigjen, që i dha Fejziu. Prandej, ashtu siç e kishte zakon, befaz dhe me një za, që tingëlloi krejtësisht ndryshe, e pyeti:

— Po pse nuk shkoni edhe ju në Turqi? Atje keni prindët, keni atdheun tuej, njerëzit tuej, fenë e zakonet tueja.

Fejziu u habit dhe në fillim s'dijti si me i marrë fjalët e kolonelit: si provokim, si kërcënim, apo si urdhën? Gjaja ma e keqe ishte se s'dinte as si me iu përgjegjë. Me e sha Turqinë konsiderohej për politikë që të çonte në burg. Me e lavdërue, do t'i thonte prap: «Po he de, pse nuk shkoni edhe ju atje?».

— Unë jam shumë mirë edhe këtu, — iu përgjegj Fejziu, tue shikue kolonelin në sy dhe tue buzëqeshë ndoshta për herë të parë në jetë me një buzëqeshje të sforcueme, të shtirun.

Koloneli kafshoi buzën.

— Sigurisht, sigurisht! — i tha. — Ju jeni shumë mirë edhe këtu. Jeni rahat, keni një punë të lehtë, fitime të mira, tash do të baheni edhe me apartament. I martuem jeni, fëmijë keni... E ç'ju duhet tjetër? Ç'ju mungon? Asgja.

Zani i kolonelit prap ndryshoi, prap u ba i butë, i përzemërt dhe dukej sikur vërtet i vinte mirë që Fejziut s'i duhet e s'i mungon asgja.

— Po prindët, — vijoi ai me të njajtin za, — e dini si i kanë ata punët atje, si janë?

— S'më intereson fare.

— Si s'ju intereson?! Ata janë prindët tuej. Ata ju kanë rritë. Me sa di unë, baba ju ka dhanë edhe zanatin me të cilin sot po hani bukë e jetoni, apo jo?

— Unë nuk u kam thanë të shkojnë në Turqi. Prandej as më intereson si i kanë punët.

Befas ngërçi ia përdhecku fytyrën kolonelit. Fejziu, që s'ia njihnte sëmundjen e shikoi me sy të shtangun, ndërsa gjaku i ngriu në zemër.

— Do me thanë, — tha koloneli — e paskeni kuptue se punët s'u shkojnë si duhet?

Fejziu s'bani za. Ai vetëm e shikonte me habi fytyrën e kolonelit, që, si e lëshoi ngërçi, vijoi:

— Atyne, bre djalë i mirë, duket se s'u ka pri fati si të tjerëve dhe se akoma s'e kanë marrë veten. Tash për tash hekin një çikë edhe për shkak të gjendjes së ndeme politike. Mirëpo Gurseli asht burrë i zoti, largpamës, dhe ai shpejt do ta stabilizojë Turqinë si s'ka qenë asnjëherë. Megjithkëte, ju s'do të bani keq sikur të shkoni e t'u ndihmoni prindëve në këtë situatë të vështirë. Ata presin prej jush. Ju jeni i vetmi njeri që mund t'u ndihmoni dhe që duhet t'u ndihmoni. Në se doni me ditë, unë mund t'ju them se ata vuejnë edhe për bukën e gojës. Vllaun tuej e kanë marrë ushtar, një motër ju asht martue. Vllaun tjetër, siç e dini, e keni akoma të vogël e të paaftë për punë. Tri motrat e tjera poashtu. Të gjithë ata presin kafshatën e bukës vetëm nga duert e babës suej plak, të cilit s'i kanë dhanë leje për ushtrimin e zanatit të tij si pastiçer.

Koloneli foli haptas me që e dinte se Fejziu i kishte kuptue të gjitha. Dhe vërtet, të gjitha këto që ja tha, si dhe shumë e shumë të tjera, që koloneli as nuk i përmendi, ai i dinte fare mirë. Njerëzit që e njihnin i kishin shkruar nga Turqia dhe i kishin thanë që t'u ndihmojë prindëve me ndonjë gja. Fejziut i vinte shumë keq për atë që hekin ata. Sidomos i vinte keq për

motrat e vllazënit, për nanën. Disa herë edhe e kishte rrëmbye mendimi me u ndihmue, por — si ndonjë djall i përbetuem kundra tyne — në ato çaste rrëmbimi, malli e dhimsunie i kujtohej ndamja prej tyne, për-buzja dhe si e lanë në rrugë të gjanë, pa strehë mbi kokë, pa metelik në xhep e pa një kafshatë bukë. Atëhere, në vend që t'u ndihmonte, shtrëngonte zemrën, e bante gur dhe thoshte:

«Mirë e kanë! Kur u thojsha unë të mos shkojnë, dojshin me m'i nxjerrë sytë. Tash le t'u ndihmojë baba dovleti!»

Megjithkëte, para nja dy-tre muejsh, ai i shkroi letër një shoku në Turqi që t'u thotë prindëve të kthehen po deshtën. Vetëm në se kthehen mund t'u ndihmojë, ndryshe jo. Në këtë letër, kuptohet, s'mori asnjë përgjegje. Jo pse krenaria s'e lejonte babën plak t'i përgjigjet, por pse kjo letër kurrë as s'e ka pa Turqinë. Ajo, nga posta, shkoi dhe u fut drejt e në dosjen e Feji Bakallit, në atë dosjen që në mëngjez ia kishte dhanë major Dimko Bojanovski kolonelit Bllazho Joviç.

«Vallë, — mendoj Fejziu dhe e shikoi kolonelin, — mos më ka thirrë për këtë gja? A asht e mujtun që edhe ai të interesohet dhe t'i dhimbsen prindët e mi?»

E mbas pak:

«Po këta s'u interesuen për prindët e mi sa ishin këtu. Dhe sa e sa ka si Dervishi jo vetëm atje por edhe këtu, në sytë e tyne. Si s'i shohin? Si s'u dhimbsen? Si s'interesohen ndopak për ta? Ja ku e kanë xha Çervishin. Asnjeri të vetin s'ka. As bukë, as shtëpi. Mos të ishte mëshira e njerëzve, do të ngordhte rrugëve».

Këto mendime Fejziut i vijshin e i shkojshin, dhe sa herë që i vijshin përpiqej me i largue, donte t'u shmangej, mirëpo ato e sulmojshin si grenza e s'e lejshin të qetë. Kishte frikë i shkreti mos ia lexojnë sytë e kolonelit.

«Unë kam grue. Kam kalamaj të vegjël!» — me këto, me grue e kalamaj, përpiqej me i largue gjithë ato mendime që s'i pëlqejshin. Por ç'e do që s'ia arrinte, se mendimet janë si tenja, të brejnë e s'i sheh, s'i kap dot.

— Ju, — i tha koloneli ma në fund, mbas shumë e shumë fjalësh, — bani si të doni. Ne s'ju bajmë as agjitacion, as s'ju detyrojmë për asgja. Na vjen keq vetëm për prindët tuej, për nanën tuej plakë e për ata kalamaj, dhe mendojmë se duhet t'u ndihmoni. Mendojmë të shkoni atje, se prej këtu, kuptohet, s'keni si e me se t'u ndihmoni. Nga ana jonë mund t'ju bajmë të gjitha lehtësinat e mujtuna. Mandej edhe t'ju sigurojmë punën, ushtrimin e profesionit, që për ne s'asht ndonjë gja e lehtë, por ja që e bajmë në disa raste të veçanta.

— Ju falem nderit, — u përgjegj Fejziu menjëherë. — Edhe mue më vjen keq për ta se, sido që të jetë puna, prindë i kam. Megjithkëte, as me u ndihmue, as me shkue atje s'mendoj. Asht kjo një gja që s'bahet. Unë sot kam tre fëmijë dhe në se prindët e mi s'kanë ndi asnjëfarë përgjegjësie, ose në se s'kanë mendue apo s'kanë dijtë të mendojnë për fëmijët e tyne, unë ndjej një përgjegjësi të madhe për fëmijët, e mi dhe s'mundem me i marrë më qafë ashtu siç i kanë marrë ata vllazënit e motrat e mia.

Kolonelit prap ja përdhecku ngërçi fytyrën. Me kaq edhe biseda e tyne mbaroi. I përcjellun prej major Bojanovskit, Fejziu doli jashtë. Si e pa që ishte vetëm, në rrugë, i lirë, u mbush me frymë deri në fund të barkut, sikur t'i kishte qenë deri në atë çast e ndalueme me marrë frymë. Dukej edhe sikur po e vidhte, ajrin, sikur kishte vu dorë mbi diçka të huej, se sytë e tij të ndritshëm shikojshin sa andej-këndeje.

Kur mbërrijti në pastiçeri, mund të ishte ora dy mbas dite. Para derës po e prisnin Arbeni dhe Bardha me një çevre në dorë, ku kishin drekën për te. Fëmijët dukeshin të mërzitun po, si e panë të atin, sytë u qeshën menjëherë, sidomos Arbenit.

— Ku je, babi? — i tha ky me një za, që tingëllonte si ankim. — Ne ka shumë, shumë që kemi ardhë. Dhe prit, prit, prit këtu para derës, e ti s'vjen, s'vjen.

Fejziu s'i tha asgja. Ai vetëm u përkul, e përqafoi, atë dhe Bardhën, që u habit. Ditët e tjera baba i tyne

s'ka ba kështu. As nuk i ka lanë me pritë tek dera, as nuk i ka përçafue ndonjëherë kështu, në këtë mënyrë. Ndërsa sot, oh sot ai po i përçafon, po i shtrëngon fort në krahnor, me mall, me zjarr. Sikur s'i ka pa kush e din që kur.

Arbeni, si e lëshoi i ati, kapsalliti ata sytë e tij si qershiza dhe e pyeti:

— Babi, pse qan ti?

Edhe Bardha deshi me e pyetë, por se si i ngeci fjala në fyt. Kur ja pa sytë e njomun, që nga lotët i ndritshin edhe ma shumë, ajo menjëherë u pre në fytyrë. Krah-nori iu ngrit e iu lëshue lehtë. Diçka ndjente. Diçka mendonte. Ajo tashma ishte e rritun dhe shumë fenomene të jetës i kuptonte fare mirë.

«Diçka ka ndodhë» — tha me vete.

II

Në mbramje, fjalë mbas fjale dhe Fejziu sa s'u zu me të shoqen. Fëmijët flejshin në guzhinë, përveç Pajonit të vogël, që djersitej nga vapa në djep, aty në dhomë. Ai i kishte hapë sytë e shikonte nga e ama dhe dukej ngapak si i habitun me që prindët flitshin jo me atë zanin e tyne të zakonshëm.

Bukuria, me zemërbardhësinë e saj, me atë thjeshtësinë e saj për të cilën janë të njoftuna motrat e Shotë Galicës, menjëherë si i tregoi i shoqi për bisedën që kish pasë në drekë me kolonelin Bllazho Joviç, i tha Fejziut pa të keq:

— Mirë e ka koloneli. Prindët duhen ndihmue. Sa herë të kam thanë edhe unë, por ju burrat sikur s'keni zemër dhe shpejt i harroni prindët. Lum e lum që i bajmë e i rrisim fëmijët për me na e sjellë shpinën, kur të rriten.

— Çfarë mirë, moj?! — kërceu si i përpluem Fejziu. — S'e din ti se ku rreh çekani i tyne!

Këtë e tha me za të naltë dhe, si ju kujtue se edhe

muret mund të kenë veshë, e uli zanin e vijoi si me droje:

— S'ju bahet vonë atyne për vuetjtet tona, por për shpërnguljen tonë. Këte duen ata, e jo të mirën tonë.

Bukuria një kohë s'bani za, e la të shoqin me folë e me folë, mandej i tha:

— Fundi i fundit edhe të shpërngulemi, bre burrë! Qameti s'do të bahet. Si të gjithë ashtu edhe ne.

Ajo i vajti afër dhe iu ul pranë, me një dorë mbi gjunin e tij. Në krye mbante një shami të bardhë me ojna, që, nga lamjet e shumta, e kishin humbë edhe bojën edhe formën. Fustani prej basme, i gjatë gadi deri te kërcijt e kambëve, gjithashtu i ishte zbardhë nga përdorimi. Mirëpo i rrinte bukur dhe i kishte hije, se Bukuria vinte topolake, me sy të mëdhej, të padjallëzuem.

Ai kujtoi gjykimet që baheshin përditë jo vetëm në Shkup, por kudo, që nga brigjet e liqejeve të Ohrit e të Prespës, e deri tek brigjet e Adriatikut, atje në Ulqin e në Tivar. Kujtoi njerëzit që shkallmoheshin nëpër burgje, që dergjeshin nëpër kampe. E pse? Vetëm e vetëm pse s'dojshin me u shpërngulë, vetëm e vetëm pse kishin marrë guxim me i thanë edhe ndokujt tjetër të mos shpërngulet, se në Turqi s'i presin shtëpiat e fotografinave të rreme për propagandë, por shkretinat e Anadollit.

Ndërkohë, si në ekran të kinemasë, i kalojshin para sysh rrugët e Shkupit, krahinat e Kosovës. Dhe aty për aty i kujtohej banda. Kjo gja bante që t'i shkrepnin sytë nga frika. Vërente anës e kandit mos e shikonte kush, mos ia lexonte kush mendimet. Ndjekjet e persekutimet ja kishin futë frikën në palcë. Megjithkëte ende s'e kishin ba që edhe të kapitullojë. Mendonte se po të shikojë punën e tij e të mos përzihet në asgja edhe ata, banda, do ta lanë të qetë e s'do ta trazojnë, ndonëse ishte i ndërgegjshëm se edhe me kambënguljen që të mos shpërngulet bante një punë patriotike.

Si e pa që Bukuria e tij s'mendonte me e mbyllë gojën pa e bindë, i tha:

— Sa ta pret mendja, aq flet!

Mandej u shtri në dyshek, ashtu i veshun, me sy nga tavani e me duer nën kokë.

Mbas një jave kolonelin Bllazho Joviç e lajmëruen se Fejzi Bakallovski e kishte pague tatimin e madh, që i kishin vue, pa i tërhekë paret nga ortakllëku për ndërtimin e apartamentit, dhe ai bani:

— Si?! Ku i gjeti?

— E dini ç'do me thanë, shoku kolonel, i ka marrë hua, — i tha major Bojanovski, që s'lente gja pa kuptue.

— Ashtu! — bani koloneli dhe ja nguli saçmet. — Do me thanë ky s'mendon me u shpërngulë kurrë.

— Merret me mend.

— Hën! — turfulloi koloneli tue u ra me dorë flokëve. — Don me lëshue rranjë. Don me m'u ngulë këtu në Shkup, në apartament zotni shqiptari. Hën!

Ai kaloi me hapa të gjata nëpër zyrë, mjanoi perden dhe nëpër dritare hodhi një vështrim mbi pullazet e Shkupit, mbi rrugë e bulevardet.

— Por jo, — u kthye nga majori. — Mos qofsha unë Bllazho Joviç në se s'ja zhgul ato rranjë e tij, madje të pastra e pa fijën e dheut. Me brekë të shkyeme do ta nis për Turqi.

Dorën e djathtë e mblodhi në grusht. Fytyra iu ngërdhesh, buzët iu rrudhën.

— Të hedhim kartën e parafundit, — i tha majorit dhe e shikoi në sy.

E «karta e parafundit» ishte burgosja me të vetmin qëllim që të bahet presion për shpërngulje. E përdorshin shpesh, por jo gjithnjë me sukses. Major Bojanovski, që pak a shumë e njihte Fejziun, mendoj se te ky karta e parafundit mund t'u dështojë. Prandej i tha kolonelit:

— E dini ç'do me thanë shoku kolonel, ma leni mue. Do shihni që mbrenda një jave do të paraqitet këtu si lepur për të rregullue dokumentat e shpërnguljes. Madje do të na drejtojë edhe një lutje të devotshme me shkrim. Pra, do të na lusë!

Fjalët e fundit majori i përcolli me një buzëqeshje ironike, që do t'ja kishin lakmi edhe ata që luejnë Mefistofelin në skenat e teatrove. Koloneli e kuptoi fare mirë, prandaj buzëqeshi edhe ai.

— Nu, bani si të doni, — i tha. — Maqedoninë do ta pastroni nga shqiptarët për veten tuej, se ne na del e na tepron Sërbia jonë.

* * *

Mesnata kishte kalue. E mbas mesnate qyteti në të dy anët e lumit flen. Rrugët janë të shkreta, kafenet e natës i kanë ulë qepenet, ndërsa njerëzit bajnë gjumin e parë që asht gjumi ma i randë. Mirëpo thonë se natat e ndigjojnë thirrjen e fëmijve të tyne edhe në varr. E një nanë, aty nga ora një e gjysëm mbas mesnate, u thirr atë natë nga rruga me dëshpërim, me një za të thyem, të përvajshëm.

— Nanë! Hapma derën, nanë!

Hanko Bulja u zgjue dhe brofi në dritare ashtu siç ishte, në këmishë të natës. Bukuria i binte me grushta derës dhe thërriste, thërriste sikur ta ndiqte kush mbrapa.

— Nanë! Nanë! Hapma derën, nanë!

— Xhania e nanës! — bani plaka, që e njohu të bijën nga zani.

— Hapma derën, nanë!

— Ç'të ka ndodhë, moj? — e pyeti plaka dhe pa pritë përgjegjen e saj shpejtoi shkallëve teposhtë e ja hapi derën, mbasi u mundue një çikë me çelsin.

— Shpirti i nanës! — bani e trishtueshme, kur i ra Bukuria në krahnor si e alivanosun.

— Nanë! Fejziu s'më asht kthye në shtëpi! — i tha ajo tue ja njomë fytyrën me lotë, që i shkojshin çurk.

Në shtëpi u alarmuen të gjithë. U çue plaku, Haxhi Jakupi, dhe doli nga dhoma e fjetjes në tlina të gjata. U çuen dy bijtë e tij, dy nuset e tyne, kalamajtë.

Bukuria dukej e tmerrueme, dridhej, qante. Mendja gjithnjë i shkonte për të keq dhe s'bante gja tjetër

veç thërriste emnin e Fejziut, fëmijët dhe i përgjërroj Allahut.

«Ah, perëndi! Falja gjynahet të shkretit! Edhe prindët do t'i ndihmojë, vetëm kthema! Kthema perëndi, se s'kam ku të mbytem me tre fëmijë!

U shqetësuen edhe të tjerët, sidomos plaka, hanko Bulja, nusët.

— Thuej, shpirti i nanës, si ndodhi? Pse s'asht kthye? Ku ka shkue?

Sytë e Bukuries, edhe ashtu të mëdhej, ishin hapë pa masë dhe vetëm lotojshin.

— E ku di unë e shkreta, moj nanë! — bani tue përthye gishtat e duerve. — Ai gjithnjë, vinte pak para mesnate. Në njëmbëdhjetë, në njëmbëdhjetë e gjysëm. Kurrë s'e ka pasë zakon me u vonue ma shumë. Kush e din ç'do t'i ketë ndodhë sonte! E prita deri në mesnatë, deri në orën një. S'erdhi. Atëhere s'mujta me durue ma. I lashë fëmijët në gjumë e dola. E mjera unë ç'më gjeti!

— Mos e ka zanë gjumi në ambëltove, moj? — bani plaku tue veshë pantallonat, që ja solli njana prej të rejave.

— Do të jetë shtri me pushue dhe e ka rrejtë gjumi, — tha edhe vllau i madh i Bukuries.

— Jo, — bani Bukuria. — Tash sa erdha nga ambëltoja. Vitrinën e kishte zbrazë dhe derës i kishte vu drynin. S'mund të jetë mbrendë.

Plaku kafshoi buzën dhe shikoi për tokë.

— Ta kërkujmë? — pyeti vllau i vogël.

— E ku? Asht natë, — bani i madh.

— Ç'keni ngri si qirijtë në tyrbe?! — u bërtiti plaku të rejave. — Më sillni setrën, këpucët!

— Do vij edhe unë me ju, — bani Bukuria, kur burrat morën me dalë.

— Rri ti aty, se s'asht kjo punë për gra. Po që thanë me e gjetë, e gjejmë edhe pa ty, — ia priti plaku. Ishalla e gjeni shëndosh e mirë, — pëshpëriti plaka.

Si dolën burrat, nga dëshpërimi Bukuria vuni grushtat në gojë dhe shkepi sytë:

— Nanë! E zeza unë ç'më gjeti, nanë!

— Rri bijë, se Zoti ishalla e kthen mirë, — i tha hanko Bulja dhe e përmbloodhi në krahnor.

... ..

Haxhi Jakupi mendonte se Fejziun do ta kishte sulmue ndokush për t'ja rrëmbye paret. Kështu mendojshin edhe dy djemt e tij, Samiu dhe Dajlani. Ma i riu, që ishte Dajlani, kishte edhe një mendim tjetër, por s'e shfaqti... Jo pse s'ishte i sigurtë, as pse kishte frikë, por që të mos frikësohej Haxhi Jakupi, që mund të kthehej menjëherë në shtëpi. Mandej as për Samiun s'ishte i sigurtë, e sikur të mbeste vetëm, s'do të ishte ma i sigurtë as për veten e tij.

Ata shkuen tek pastçeria, shikuen përmes xhamave të vitrinës, plaku ia nguli sytë edhe tavës me kadaif atje në banak, bani me vete «gjynaf mos paçal!» dhe të tre u nisën rrugës, që merrte zakonisht Fejziu nga pastçeria për në shtëpi. Kaluen nën Kala, tue shikue anës e kandit mos ishte ndokund i shtrimë, kaluen edhe Urën e Drunit, gjimnazin... Askund asgja s'vunë re. Mbas një ore u futën në guzhinë, ku Bardha me Arbenin, të përçafuem, bajshin atë gjumin e tyne të thellë e të pafajshëm. Në dhomë, aty në djepin e tij, flente Pajoni. Fejziu s'ishte.

Haxhi Jakupi me dy djemtë doli në rrugë.

— Po tash, ku të shkojmë? — pyeti Samiu, që ishte i thatë, i gjatë e fytyrëretun.

Plaku s'bëzajti. Ai vetëm kafshoi buzën, mandej edhe gishtin e madh. Sytë e buhavitun, që të kujtojshin sytë e mëdhej të Bukuries, i kishte pak si të dalun. Në dritën e bulevardit dukeshin të thelluem në mendime.

Dajlani, që i ngjante shumë Haxhi Jakupit dhe që gjithnjë diçka mendonte, foli:

— Po qe gjallë, duhet të jetë ja në spital, ja në burg.

— S'kanë pse me u burgosë Fejziun! — tha plaku

menjëherë, megjithqë edhe atij i vajti mendja atje.

— Atëhere asht në spital.

— Ose në fund të Vardarit, — tha Samiu.

Fjalët e këtij banë që plaku të rëqethet. Se si i erdh dhe me ja përmbledhë. Kurdoherë që fliste, Samiu vetëm zi ndillte.

— Shkojmë e shofim një herë andej nga spitali, — u tha djemve dhe u priu.

Nga zani kuptohej se kishte nisë me e rërëbye dëshpërimi. Buzët, sa vinte i kafshonte gjithnjë e ma fort. Sytë i kishte si të ngrimë, të shtangun, ndërsa gjujt i kalamendeshin dhe nëpër trup i vërshojshin të mar-dhuna.

Samiu me Dajlanin herë i dilshin përpara, herë i shkojshin mbrapa. Edhe ata ndjejshin një zbrazdësi dhe sikur s'besojshin se do ta gjejshin atë natë. Rrugët ishin të qeta, të heshtuna, të fjetuna. Askund një hije njeriu, një frymë të gjallë. Vetëm në disa vende takuen rojet e natës, që rrijshin errësinave. Plaku deshi me i pyetë mos dijshin gja për Fejziun, por s'dinte pse, zemra s'i bante. Mandej s'donte të alarmohej çashtja e të kuptojnë edhe të tjerët, sidomos rojet, që nuhasin si qejtë mbas lepurit dhe memzi presin me gjetë një shkak e vend për të futë hundët. Kush e din si ishte puna e Fejziut?!

— Ma mirë që s'e pyetëm, — u tha djemve plaku, kur kaluen rojen e parë.

Tek roja e dytë Haxhi Jakupi u mendue si me e rrejtë po qe se i pyet nga nguten në këtë kohë nate. Por s'qe nevoja për asgja, se roja i shikoi vetëm me bisht të synit dhe s'u bani za.

— Interesant! — bani plaku kur e kaluen edhe këtë roje. — Atje përtej Vardarit s'shef një milic për të ba bé, ndërsa këndej i takon në çdo hap.

— E po këndej e ban gjumin qeveria! — ia priti Dajlani. — Mos mendon se i paguejnë me të ruejtë ty?!

— Jo, jo! Prandej na duhet të vrapojmë kështu natën si lugetën.

— Mor po vetëm ta gjejmë, se s'po më dhimbet

asgja. Jam gati të bahem edhe lugat, vetëm të dij se ku asht dhe ç'i ka ndodhë.

Në hymjen e spitalit u doli mjeku i rojes, një djalosh i ri, fjalëambël dhe i pritshëm. Si vuni vesh se përse kishte ardhë plaku me të bijtë, menjëherë u tha:

— Ka tash tri orë që sollën këtu një burrë, por s'dijmë as kush asht, as nga asht. E gjetëm tek Ura e Gurit, aty buzë lulishtes së teatrit popullor. Nuk dij as vetë se kush na lajmëroi me telefon, më duket se ishte milic. Shkova menjëherë me autoambulancë dhe e gjeta të shtrimë përdhe. Ishte i përgjakun dhe s'dinte për vete fare.

Tue iu ngjitë shkallëve të pavionit, ku e kishin shtruar të panjohtunin, plaku e pyeti:

— Po që atëherë s'ka ardhë hala në vete?

— Erdhi një herë, po s'ishte në gjendje me folë. Tash gjindet si në kllapi.

Mjeku përpara dhe ata mbas tij, dredhuen nëpër një koridor në krah të majtë.

— Dokumenta s'kishte me vete? — e pyeti prap plaku, megjithqë e dinte që Fejziu s'mbante kurrë asnjëfarë dokumenti. Ai e kishte hallin për paret, për xhiron që kish ba atë ditë Fejziu, por s'pati si me ja thanë troç mjekut.

— Asgja, asgja! — iu përgjegj mjeku edhe vetë i habitun. — E kontrolluem, por s'i gjetëm asnjëfarë shkrese. As letër njoftimi. As portofol. Mbasi e kanë rrahë, duket se edhe e kanë plaçkitë.

Kur hynë në dhomë, ai u tregoi një shtrat aty pranë derës e u tha:

-- Ja, ku asht! E rjifni?

Plaku u përkul, e shikoi dhe s'bëzajti. Ja nguli vetëm sytë dhe sikur u mendue. U përkulën edhe Samiu e Dajlani dhe po ashtu s'bëzajtën. Fytyra e të panjohtunin, që u tregoi mjeku, ishte e buhavitun, e anjtun, në disa vende e nxime, e skuqun, e prishun. Gjakun ja kishin fshi dhe vendet ku i kishte plasë lëkura, ku i ishte ça fytyra, pa dyshim nga goditjet e randa, ja ki-

shin lye me jod. Këto vende dukeshin si të djegun, si të zharitun. Buzët i kishte të çapëlyeme, të plasarituna, të fryme, me gjak të mpiksun. Trupin s'ia shifshin, se e kishte të mbuluem me çarçaf të bardhë. Po ashtu s'e ndjejshin as se merr frymë, por mjeku i siguroi se asht gjallë.

— E njifni? — e pyeti ai edhe një herë me që Haxhi Jakupi e dy bijtë e tij vetëm shikojshin dhe s'bëzajshin.

— Fytyra e këtij, bre bir, qenka ba si pelte, — i tha plaku. — E ku njifet ky? Këtë s'e njef ma as Allahu, gjynaf mos paça.

— Atë çast ndërhyri Dajlani:

— Ai asht, babë, — tha si me gjysëm zani. — Pa shikojani flokët! Ai duhet të jetë. E njof nga flokët. Po, po, ai asht.

Edhe Samiu mendonte se ai duhet të ishte. Ata e shikuen ma mirë dhe s'u gabuen. I panjoftuni i shtratit numër dymbëdhetë të spitalit civil, me fytyrë të bamun si mish i dystuem, s'ishte askush tjetër veç Fejzi Bakalli, pastičeri i ambëltores «Drita» pranë teatrit të pakicave në Bit Pazar të Shkupit.

... ..

Për te ma s'ka ç'tju them. Mbas një jave doli nga spitali, por jo me kambët e veta. Megjithqë kishte shpëtue për mrekulli, pa brinjë të thyem e ndonjë hemoragji tepër të randë, u desh ta çojshin deri në shtëpi me autoambulancë, se s'qëndronte dot në kambë. Vujejtja kishte shue nga fytyra e tij çdo rreze gëzimi e çdo shpresë dhe kishte përhapë nëpër te një melan-koli, që shprehte dhimbje. S'i ndriçojshin ma sytë. S'i qeshte ma buza. Megjithkëte, kur e pyetën njerëzit që u mblodhën rreth shtratit të tij a i njifte ata, që e kishin sulmue, kush ishin, ai u përgjegj me za të plotë dhe pa fijen e frikës:

— **Banda:**

Dhe nuk shikoi anës e kandeve mos e ndigjonte

kush. As gjaku s'i ngriu dhe frikë duket se s'pati. Mirëpo edhe me e zgjatë s'e zgjati. E po të donte ai mund t'u tregonte edhe ndonjë gja tjetër. Si, për shëmbull fjalët, që i thanë banditët, para se ta dërmojshin së rrahuni me grushta e me shqelma, me kopaçe. Ishte një trupmadh e me fytyrë prej krimineli ai që e ndali, që e kapi për jake dhe i tha:

«Ti je ai që s'don me shkue për Turqi?!»

I kujtohen këto fjalë fare mirë dhe s'mundet me i harrue. Megjithkëte, zemra s'i ban me ua thanë edhe të tjerëve. Fundi i fundit, s'kishte as nevojë, se të gjithë e merrshin me mend. Nga kjo edhe qëndroshin me fytyrë të mërzitun rreth shtratit të tij dhe dukeshin sikur kishin ardhë aty për t'ja ba hallall njani-tjetrit e për t'u falë me te. Madje kishte ardhë edhe xha Çervishi. Ai qëndronte tek kambët, me sy të përlotun, dhe, tue e shikue Fejziun ashtu të thyem në shtrat, menjëherë e mori me mend se një ambëltore atje në Bit Pazar s'do të hapet ma kurrë.

Dhe vërtet, si doli Haxhi Jakupi, xha Çervishi e të tjerët, Fejziu i bani za së shoqes dhe i tha:

— Banu gadi, se do të shkojmë për Turqi.

Mandej tërhoqi paret, që kishte dhanë për ndërtimin e apartamentit dhe shiti shtëpi e të gjitha çka kishte, si sa e sa të tjerë para tij.

Megjithkëte, ndoshta për inat, atë ditë që u nis për Turqi, aty në stacionin e trenit në Shkup, si vuni re major Bojanovskin përkrah kolonelit Bllazho Joviç, u përpoq me u tregue i gëzuem dhe qeshi. Mirëpo Arbeni i vogël menjëherë e pyeti:

— Pse qesh, babi?

Fejziu e shikoi me dhimbsuni dhe qeshja, një herë e përgjithmonë, u zhduk si me dorë nga fytyra e tij. Në vend të saj, aty rreth syve, në mollëza, zuni vend një hije trishtimi, ndërsa rreth buzëve u formuen do rrudha të ndeme, që, edhe sikur të mos ndigjohej kërcëllima e dhambëve, tregojsin qartë se ata ishin të shtrënguem fort.

DEPUTETI

— Besomëni, shoku gjykatës, — thërriste djaloshi që vinte si i shkurtë e rondokop, — besomëni se unë atë ditë për herë të parë, që kur dij për veten time e kam pa librin «Nova klasa» («Klasa e re»), atë libër të mallkuem që ma shtini mnerën e më nxiu jetën. Besomëni, shoku gjykatës, se as e kam lexue, as e kam marrë në duer, as nuk dij se çka shkruen atje e çka do me thanë «Nova klasa». Si asht gjetë në çantën time nuk dij. Nuk dij kush ma ka futë aty, kush ma ka ba këtë poshtërsi dhe pse.

Libri «Nova klasa» pushonte në tryezën e jurisë dhe djaloshit, sa herë që i rrëshqitshin sytë mbi te, i ngrinte gjaku, sikur të kishte para vetes nepërkën helmuese të gatshme për me ju hedhë e me e kafshue. Zani i fërgëllonte, i dridhej. Ai përpiqej me dëshprim me e bindë kryetarin e jurisë se s'ishte fajtor, se s'kishte ba gja. Mirëpo jo vetëm trupi gjykues, i kryesuem nga Marko Pulevski, por as avokati i tij Sejdi Derventi, sikur s'i besonte, sikur s'ishte i bindun në pafajsinë e klientit të vet. Çdo gja ishte kundra tij: dëshmitarët, faktet e pakontestueshme, deponimet, vetpohimet dhe libri, ai libër që ishte gjetë në çantën e tij, e që ishte i ndaluem, rreptësisht i ndaluem. Megjithkëtë avokati bani detyrën e vet prej mbrojtësi edhe pse s'kishte fakte ku të bazonte mbrojtjen. Çdo gja dukej e kotë, e humbun, pa shpresë. I dhimbej i shkreti djalosh, se ishte i ri, në pragun e jetës, mu si ato lu-

let e bajames në degë, që rreh xhamin e dritares. Por si t'ja bajë?! Çka të bajë?! Mrekullina në jurisprudencë s'ka, e zani i tij, që dridhej e fërgëllonte si harabel i plagosun, megjithqë dukej i singertë, bindës, s'hynte në punë e s'ndihmonte asgja, se kryetari i jurisë kërkonte fakte e jo fjalë e përbetime. Për këte u bind edhe djaloshi i dëshpruem, kur ia lexuen vendimin. Atij s'i besohej dhe, si nëpër mjegull, e shikoi mbrojtësin që rrudhi krahet sikur të donte me i thanë:

«S'kam ç'me ju ba! Më dhimbseni shumë, por...»

— Po kjo asht poshtërsi! — u çirr djaloshi në ek-stazën e dëshpërimit. — Kjo asht diçka e pandigjueme! Pesë vjet burg pa pikën e fajit! Pesë vjet burg vetëm e vetëm pse ma ka shti dikush në çantë atë libër! O, kjo asht e tmerrshme! E unë as nuk dij ç'asht ai libër, as nuk dij ç'asht «Nova klasa»! O-o-o! — bani djaloshi i shkretë i thyem shpirtnisht.

Ndërkohë avokati i tij Sejdi Derventi i mblodhi shkresat një nga një, i futi në çantën e vet prej meshini të verdhë dhe duel e shpejtoi me kapë trenin e Gostivarit për Shkup.

2

Ka njerëz që s'kanë lindë për vete, por për të tjerët. Jeta e tyne duket e qetë, si uji amull, por në të vërtetë asht plot lëvizje, plot rryma të furishme, që sytë e mësuem të shikojnë vetëm në sipërfaqe s'i shohin. Duhet të shpërthejë furtuna e të ngrihen valët që të shihet se jeta e tyne s'ka qenë e qetë dhe letargjike, e zbrazët dhe egocentrike, por plot përpjekje, vetmohime e sakrifica. Ata ndjejnë një dashuni të madhe për njerëzit e thjeshtë një dashuni të thellë e të singertë, dhe sikur kanë nevojë organike për vetflijime, sikur s'munden me nderë të qetë me shikue punën dhe interesin e vet, kur të tjerët, aty pranë tyne, në sytë e tyne vuejnë e hjekin, rënkojnë e vdesin. Ata dinë t'i

frenojnë pasionet, dhe dëshirat e veta, dijnë të vëjnë vërtetë e të tjerëve dhe t'i ndejnë si në trupin e vet plagët e njerëzisë. Dhe s'u ngjajnë hiç llafazanëve fjalë-mëdhej e të mërzitshëm. S'lavdërohen për punën që kanë bërë, nuk mburren për sukseset që kanë pasur. Modestia është vula e veprave të tyre. Në heshtje jetojnë, në heshtje punojnë, në heshtje sakrifikohen e shkojnë dhe askujt s'i qahen, askujt s'i ankohen për asgjë...

Avokati Sejdi Derventi ishte një ndër këta njerëz, një ndër këta heroj të heshtun.

Menjëherë si duel në rrugën për nga stacioni i trenit, prej kohës së keqe, prej qiellit të veshun me re, të zymtë dhe të randë si plumç, apo ndoshta prej asaj që kish ngjaja pak ma parë në sallën e gjyqimit, atë e kapi një mërzi e një boshllëk, një neveri. Ndoshta, kurrë ndonjëherë s'ishte ndie si atë ditë, kurrë s'i ishte dukë jeta ashtu e zbetë, pa qëllim e pa shije. Sikur diçka s'ishte në rregull, sikur diçka i mungonte. Herë mbas here sillte ndër mend atë djaloshin e shkretë, fytyrën e tij të padjallëzuar e me vështrim të singurtë, dhe s'dinte a me të vërtetë ishte i pafajshëm, ashtu siç thoshte e përgjërëhej, apo shtiehej dhe veprën e Millovan Gjillasit «Nova klasa» e njihte fort mirë, veprën e këtij sharllatani i cili u vu haptas në pozitë të renegacionit marksist, ç'ka — kuptohet — shokëve të tij s'u pëlqeu, se maska, kameleonllëku, të hekunit rrëshqan e kamba-doras, u dukej ma e përshtatshme, ma e leverdishme. Sejdiun e mundonte diçka dhe sikur e brente përbrenda, në zemër e në mushkëni. Ndoshta kontradikcioni i gjyqimit dhe hipokrizia, që kishte depërtuar kudo... ose, ndoshta, çorientimi, ai pështjellimi dhe ajo rrëmuja, që i dukej se e bante jetën si një mjegull, nëpër të cilën vrapojnë njerëzit e hutuem dhe përplasen herë këtu herë atje, tue ndjekë secili qëllimet dhe interesat e veta.

Megjithqë s'ishte i ri — Sejdiu po kapte të katërdhjetat dhe kishte edhe njëfarë përvoje bukur të mirë, jo vetëm si avokat por edhe si njeri i vuejtun e i rrahun mbarë e mbrapsht nga furtunat e jetës — ai shpesh herë ndihej edhe vetë i hutuem si i çorientuem, si i trallisun nga ato që po ngjajshin. Jo vetëm një herë kishte ngurue dhe s'kishte ditë ç'me ba e kah me ja mbajtë. Ky ngurim i jepte fytyrës së tij një shprehje të topitun, të ftohtë, apatike, dhe sytë e tij gri, pak në të përhimtë, dukeshin si të shplamë, të lodhun e pa gjallni. Dhe jo vetëm sytë. Kushdo që s'e njihte, kushdo që e shihte për herë të parë, mendonte se Sejdi Derventi, ky njeri gadi përherë kokëzbuluet e me flokë të rrallë ngjyrë kashte, me trup mesatar e shëndet të dyshimtë, ishte i plogët, i telekosun, pa vullnet, i shtypun e i mjerë, sa që as bubrecën s'kishte me e shkelë dhe frymë do të harronte me marrë, sikur ta shikonte kush shtrembët e me zemrim. Mirëpo s'ishte kështu. Megjithqë thonë se paraqitja dhe sytë janë pasqyra e shpirtit të njeriut, pamja e jashtme e Sejdi Derventit ishte në kundërshtim të plotë me shpirtin, ndjenjat dhe temperamentin e tij të vërtetë. Në atë trup të flashkët e të humbun rrihte një zemër e madhe e me një vullnet të fortë, me dëshira e me plane, me ndjenja e me halle. Dhe nën ngjyrën gri të atyne dy syve të qetë, pothuejse gjithnjë digjej e shkrumonte një zjarr, shkëndijat dhe flaka e të cilit dijshin edhe me përcëllue.

Sejdiu dukej sikur ishte i lumtun që kishte lindë në katund. Aq ma shumë e ma i lumtun se kish lindë shi në Dervent, në një rreth e në një kohë, kur njeriu kishte pse të lindte e të jetonte. Dhe s'u turpnue asnjëherë prej prindëve analfabetë e me zhgunë. As kur vijshin në Shkup me e pa dhe me i sjellë rrobe të pastra, as kur i shkruiejshin me dorën e tjetrit letra e zarfa të çuditshëm, të mbyllun me brumë mielli. Jo, s'ndihej ngushtë dhe i turpnuem, kur i merrte këto

letra në Universitetin e Padovës, ku kishte shkue me studjue me djersën e vet e të prindëve në ditët e turbullta të zjarrit, shkretnimit e të gjakderdhjes, që turfullonte botës anë e kand. Përkundrazi, kur shihte atë copë letër të zhlyeme e të ngjyeme me lotët e nanës, ndjente një krenari, diçka të ngrohtë, inkurajuese dhe, prej gëzimit, shpirti i çelej si zambak. I përmalluem e puthte, e lexonte dhe e rilexonte, e ngjeshte mbi zemër i emocionuem dhe ja tregonte çdokujt e mburrej. Në atë copë letër atij i dukej sikur shihte vendlindjen e tij të shtrenjtë, atë katundin e tultitun të Derventit, rranxë një kodre jo të madhe, aty buzë Vardarit, që rrjedh i turbullt e me rrëmbim. Dhe sa i erdh keq që iu desh me i ndërpre studimet, aq u gëzue, kur kapitulloi Italia fashiste. Ai menjëherë mori rrugët e vendiindjes së tij të shtrenjtë e të dëshirueme. Si erdhi në katund u bashkue me ata që luftojshin me vetmohim për të drejtat e veta. U hodh në radhët partizane dhe luftoi deri në ditën e fundit, deri sa u çlirue i gjithë vendi prej okupatorit nazi-fashist. Mirëpo kur deshtën me e gradue për meritat e sakrificat e tij, nga që e kuptoi mirëfilli si dhe pse vdiq Arben Presheva e sa e sa të tjerë, ai u tërhoq në Derventin e tij dhe jetoj si nëpunës i thjeshtë, mes katundarëve, të cilët, megjithëse kishte mbarue lufta, ende s'besojshin, ende diçka pritshin dhe sikur shpirti e zemra ua ndinte se me kaq çdo gja s'kishte mbarue, se edhe shumë e shumë kishte mbetë për t'u ba.

Sejdiu s'ushqente iluzione. Si gjithë katundarët, ai simbas mëngjezit e dinte se çfarë dite ka me ba. Prandaj u mbyll në vete, u tërhoq, dhe i përngjante atij uji amull që s'lëviz e s'bëzan dhe duket se edhe s'jeton. Mirëpo, në se e keni vu re, edhe në ujin amull pasqyrohen qielli, retë dhe çdo gja, çdo hije, që rrëshqet mbi sipërfaqen e kotullueme.

Mbas disa vjetësh Sejdiu përfundoi studimet me korespondencë në Fakultetin e Drejtësisë në Shkup. Bashkë me Gafur Beçën nga Bukoviku, që gjithashtu

kishte studjue në Itali me Sejdiun, ata ishin dy intelektualët e parë apo, siç i quejshin katundarët, dy rrezet e para të dritës që shkrepën mbi krahinën e Dervenit. Dhe s'ishte çudi që dervenasit e shtypun e të mjeruem i dojshin si bijtë e vet dhe i kishin drejtue në ta sytë e lëbyrun me shpresë e ngazëllim. Shekujt kaluen nëpër Dervent, po krahina mbeti ajo që ishte, ajo që ka qenë. Asgja të re, asnjëfarë ndryshimi nuk lanë kohnat mbas vetes. Padronët shkojshin e vijshin, ndroheshin, tue ja rjepë lëkurën secili ma zi se shoqi, ndërsa katundarët edhe sot e kësaj dite vazhdojnë punën e randë, të zhytun në pellgun e injorancës, me ohe e mohe, të mbytun në djersë, të përçamë me intriga e vëllavrasje, të shtypun e të shfrytëzuem si sklleven.

Menjëherë mbas lufte, në vrullin e parë të shpresës zulmëmadhe, dolën prej Dervenit edhe disa intelektualë të tjerë gjysmakë e të shartuem. Ndër ta ishte edhe Rrahimi i xha Abdulla Zyrapit. Ai mbaroi për stomatologji me djersën e krahinës, por mbeti në Shkup me ua ndreqë e me ua mprehë dhambët barkmëdhejve, që të munden me blue ma mirë. Dhe ndërsa katundarët vazhdojshin me i nxjerrë dhambët me gishta e fije spangoje, ose me pe të forcuem me dyllë, — kuptohet nëse s'ua nxirrshin drungarët me grushta e pendrekë, — Rrahimi atyne që ua kanë thye dervenasit dhambët me bajoneta e kondakë gjatë luftës — tash, në ditët e kësaj ngjarjeje, ua zavendësonte me dhambë ari. E ari vinte në Shkup prej Derventit, nga arkat e plaçkituna të nanave e të nuseve, të vajzave, që i trashëgojshin prej nanave të veta mahmudijet e verdha dhe i ruejshin me rrobet e nusnisë e me pajë si relikie e amanete.

Dhe shi në ato ditë kur Rrahimi bahej sikur s'i njihte mahmudijet e Derventit, Gafur Beçën e burgosën, e torturuen dhe e dënuen. Dhetë vjet u dergj nëpër kampe. Mandej u kthye në Dervent, ku, tue shfrytëzue injorancën, shtinë disa njerëz me e vra.

Dhe e vranë.

Por mbeti Sejdiu.

Vërtet që ishte i tërhekun, i qetë, po ama dervenasit tash e dojshin edhe ma shumë dhe e shikojshin me vënerim e shpresë. Dashunia e dhimbja për Gafurin u shkri në një dashuni të vetme që u derdh e gjitha mbi Sejdiun. Gjithnjë e mbajshin në gojë për të mirë dhe kurdo që kishin ndonjë gja pyetshin atë. Zyra e tij në rrugicën e ngushtë të avoketëve në Shkupin e vjetër u shndërrue në një vend, ku kthejshin gjithë dervenasit me qa hallet e veta. E ata përherë kanë qenë halle-mëdhej. Vrasjet, rrahjet, lutjet, ankesat, e mbi të gjitha burgimet politike, i çojshin në derë të Sejdiut. Por ky kurrë s'u kërkonte asnjëfarë takse e shpërblimi, e jo vetëm që s'i bantë zemra me marrë ndonjë gja prej tyne, jo vetëm që s'e lejonte sedra, por s'mundte as me e mendue një gja të tillë. Kurdo që merrte me e pague ndonjë hallexhi, Sejdiu skuqej vesh më vesh dhe i thoshte:

— Në se don me e ba lutjen me pare, shko te ky kojshia im këtu!

Shi për këte, e sidomos pse Sejdiu mbeti dervenas e s'u ba «sherhërli», mbeti ashtu siç kishte qenë përherë, i përkorë, i thjeshtë dhe i afërt, gojambël, katundarët e dojshin si birin e vet, si vllanë e vet, e dojshin shumë e me zemër të zhuritun, të dëshiruem, që të kenë dike të vetin, dike që ta duen e t'i dojë. Dhe, megjithqë ai gadi gjithnjë rrinte në Shkup, se ishte i zanun me punë, asnjani prej tyne s'lente pa e thirrë në çfarëdo gëzimi që kishte, qoftë dasëm, lindje, apo kur u ktheheshin djemët prej ushtrie. Sidomos s'e lejshin pa e thirrë në se ndokujt i dilte djali, vllau apo baba prej burgut. E kësish kishte shumë. Atëherë edhe gëzimi ishte aq i madh, sa që dukej sikur i liruemi kishte lindë për së dyti, apo — siç thojshin ata — sikur kishte ardhë nga ajo dynja.

Dashuninë e madhe dhe respektin që ushqejshin për te dervenasit e shprehën edhe në mënyrë të veçantë. Së shpejti do të baheshin zgjedhjet e deputetëve

për **Narodno Sobranie**, siç i thojshin në Shkup Kuventit Popullor. Në mbledhjen e zgjedhësive, që u ba në krahinën e Derventit, erdhi nga Shkupi njëfarë Bojço Spiridonov me deputetin Qerim Sejfulli dhe me të birin e Abdulla Zyrapit, Rrahim Zyrapin. Ata u propozuen zgjedhësive që të aprovojnë kandidaturën e Rrahim Zyrapit për deputet të **Narodno Sbranies**.

Mirëpo një i ri, quhej Guxim Beça, (Gafur Beçën e kishte pasë xhaxha), ndonëse atë vit do të votonte për herë të parë në jetë, u ngrit në kambë e tha:

— Unë, prindë e vllazën dervenasi, do ua them një fjalë. I falenderoj nga zemra këta shokë që erdhën nga Shkupi dhe poashtu i falenderoj që paskën një mendim kaq të mirë për të birin e xha Abdulla Zyrapit por sa për mue, e them këtu haptas, unë nuk mund të votoj për te, derisa krahina jonë të ketë djelmë e burra ma të mirë se ai...

Në sallë u ba një zhurmë. Katundarët një zani i aprovonin fjalët e Guxim Beçës.

— Prandej, në qoftë se asht e lejueshme, — vijoi Guximi, — unë do të propozojsha që ne dervenasi të vejmë kandidaturën e Sejdi Derventit për deputet.

— E duem! E duem! — thirrën të gjithë.

— Ai ka marrë pjesë edhe në luftë!

— Ai na i ka qa përherë hallet!

— Rrnoftë Sejdi Derventi! — u hoth e thirri një kryetar lokaliteti, që e kish pasë Sejdiun komandant gjatë luftës.

— Pasha bukën edhe unë jam me ju! — bani edhe një plak njiqind e kusur vjeç, djalin e të cilit e kish shpëtue nga pushkatimi Sejdiu.

— Ashtu të keqen nana, ashtu! Atë të zgjedhim! — foli edhe një plakë.

Të deleguemit nga Shkupi kot u përpoqën me i bindë dervenasi që të votojnë për Rrahim Zyrapin. Kot mbajti edhe Rrahimi fjalimin, që ia kishin pregatitë. Aty për aty u zgjodh një delegacion katundarësh, i për-bamë prej këshilltarëve të të gjithë katundeve, dhe shkoi në zyrën e Sejdi Derventit në Shkup.

Zyra e tij ishte e vogël dhe e ngushtë, kështu që memzi i zuni. Atë ditë ata i thanë se mbarë Derventi kishte vendosë me e zgjedhë për deputet të krahinës në **Narodno Sobranie**.

Sejdiut, me t'i ndigjuem, gadi iu mbushën sytë me lotë dhe, në vend të përgjigjes, vetëm i përqafoi një nga një gjithë sa ishin... Atë çast ai dëshiroi të kishte një palë krahë të mëdhej e të fuqishëm, aq të mëdhej e të fuqishëm, sa të përqafornte me ta gjithë Derventin, me male, kodra, fusha, me përroje e me Vardar. Por ai e dinte, fort mirë e dinte se kjo nuk mund të arrihej. Tash për tash jo. Megjithkëte një shpresë ia gudulisi krahnorin.

«Prej dy të këqijave, duhet zgjedhë ma e vogla!» — tha me vete atë ditë dhe pranoi kandidaturën.

Fill mbas një jave Sejdiut i erdhi një thirrje për në Sekretariatin e Punëve të Brendshme. Nuk dinte pse e thërritshin dhe çka dojshin prej tij. Ndonjë gabim e ngatërrësë mendonte se s'kishte. Askujt asgja s'i kishte ba. Me ndërjegje të pastër e futi prap në zarf letër-thirrjen dhe u nis e trokiti në derë ku e pritshin.

— Urdhnoni! — i tha oficeri i UDB-ës Dimko Bojanovski që vinte pak i shkurtë e mjaft i shëndoshë. Fytyrën e kishte të rrumbullakët, të gjanë dhe të kuqe. Dy buzët e tij të mbushuna e të trasha tregoishin se ishte i kënaqun nga kjo jetë dhe se nuk i mungonte asgja. Flokët i kishte të zes, anëve kishte edhe ndonjë thinjë të bardhë, të ndritshme. Prej brilantinës ata i shkëlqejshin. Kur fliste, buzët i shpërvileshin dhe mbas tyne feksojshin dhambët e arit. Me sytë e tij të bardhë e si prej xhami e kishte zakon me e shikue bashkëfolësin drejt në fytyrë dhe bahej sikur gjithmonë qeshte. Se ç'mëshihej mbas kësaj buzëqeshjeje, pak kush e dinte. Sejdiut, menjëherë si hyni, ai i zgjati të djathtën me një përzemërsi sikur të ishin miq të vjetër. Në gisht kishte një unazë florini dhetë-dymbëdhetë gramësh, që Sejdiu menjëherë e vuni re.

Si u ulën në kolltuqe të rahatshme rreth një tryeze të vogël e të ulët, cigaret aromatike «Vardar», në

kuti eksporti, sa ora u gjetën në duert e Bojanovskit. Ai e luti ma parë Sejdiun, por ky e falënderoi dhe i tha se nuk e pinte. Atëherë as Bojanovski s'e nderzi. Dhe kutia ngjyrë tulle, me një rjetë katrorësh të imët, mbeti në tryezën me rimeso arre, jo larg tavllës prej kristali, ku ishin të fikun dy bishta cigaresh të pimuna vetëm deri në gjysëm. Njanën me siguri do ta kish-te pi ndonjë grue, se ishte e bamun me të kuq buzësh deri tek viza. Sytë e mprehtë të Sejdiut, si pa të keq e pa qëllim, fiksojshin çdo gja, çdo gjest e shprehje të Bojanovskit dhe njëkohësisht ishin të qetë e të ftohtë, edhe pse truni i punonte me shpejtësi të rrufeshme dhe zemra i rrihte jo si zakonisht, me një shqetësim të përmbajtun.

— Sejdi, — i tha Bojanovski me za që dukej sa i singertë, — ju jeni jurist dhe...

Me mend tha:

«Krahina e Derventit, ata zgjebarakët tuej, ju kanë propozue për deputet.»

Mirëpo me za vazhdoi:

— ... dhe e dini se ç'don me thanë për pushtetin tonë popullor sigurimi...

«UDB-a!» — mendoi Sejdiu dhe tha me vete.

«E dij. Fort mirë e dij!»

— ... dhe, kuptohet, — zani i Bojanovskit, sikur ndryshoi pak. Sytë e tij të bardhë e si prej xhami fek-suen mu sikur t'i kishte ra ndonjë rreze dielli. — Kuptohet, e dini se ç'don me thanë për pushtetin tonë popullor rjeta e konfidentëve.

«E spiunëve!» — prap i bani një korigjim me vete Sejdiu.

— Më kuptoni?! — vazhdoi Bojanovski, — e dini se ç'don me thanë...

Dhe ndërsa Sejdiu vetëm ndigjonte, tue mendue se rimesoja prej arre e tavolinës ishte sigurisht prej Derventit, prej arrave të krahinës së tij, e ndoshta, kush e din, ndoshta edhe duhani i cigareve «Vardar» ishte prej andej, mundet se ishte edhe prej arës së ba-

bës së tij, oficeri i UDB-ës vazhdonte me «e dini se ç'don me thanë». Ma në fund, i bindun se i kishte folë mjaft kjartë dhe se ishin kuptue mirë, Bojanovski i tha:

— Pra, e dini se ç'don me thanë për ne, për pushtetin tonë popullor dhe për ju, më kuptoni, e dini se ç'don me thanë një deklaratë e juej për bashkëpunim, e?! — bani ai dhe ja shikoi Sejdiut me dy copat e xhamit ata dy sytë e tij gri, të qetë e të ftohtë, si të shplamë, që s'tregojshin asgja.

Mgjithqë Sejdiu e dinte se ç'don me thanë e ç'qëllim ka ajo deklaratë për bashkëpunim, me fjalë të matuna e si të peshueme me terezinë e farmacistit, i tha:

— Edhe pse s'ju kuptova bash aq mirë, ju falenderoj nga zemra. Unë si jurist, i njoh ligjet e kushtetutën. Pra, i di të gjitha të drejtat dhe detyrat e mia si shtetas dhe si njeri. Dhe-e, — ai e zgjati pak zanin, — prandej besoj se s'ka qenë e nevojshme as të më thrrisni e as të humbni kohën tuej të çmueshme për pushtetin tonë popullor, as të më flisni aq gjatë, ashtu siç besoj që s'asht e nevojshme edhe të jap ndonjëfarë deklaratë, se ajo...

— Jo, jo! — ndërhyri Bojanovski dhe gishtat e tij të gjatë u dridhën në ajër. — E dini se ç'don me thanë një deklaratë...

— Ju kuptoj, — i tha Sejdiu dhe gjaku i rrymoi nëpër trup, — por një gja e tillë s'asht e nevojshme!

— E dini, e dini se ç'don me thanë një deklaratë! — nguli kambë Bojanovski dhe Sejdiu prap u mbyll në guackë e heshti. Për një kohë të gjatë ai vetëm ndi-gjoi. Herë mbas here edhe e shikonte oficerin, i hidhte vështrimet andej e këndeje dhe sikur përpiqej të mos ndeshej me vështrimin e tij që s'i pëlqente. Një antipati aty për aty i lindi për këtë njeri, jo vetëm pse ishte oficer i UDB-ës, por edhe pse disi vetvetiu kishte diçka të urryeme. Në trup, në pamje, në sy e në fytyrë, në za e në ato fjalët, në atë refrenin e mërzitshëm, që mbas çdo mendimi e përsëriste.

— Pra, ja! — i zgjati Bojanovski me buzëqeshjen

e tij të zakonshme letrën e pendën, që i mori prej tavolinës së vet të punës. — Urdhnoni!

Sejdiut iu dridhën muskujt e fytyrës. Sytë i feksuen. E shikoi edhe një herë drejt e në sy Bojanovskin, mandej u çue në kambë dhe e pyeti:

— Mos asht e detyrueshme?

— Jo, jo! — i tha Bojanovski, — asgja s'asht e detyrueshme. Kjo asht vetëm dëshira juej e lirë.

— Atëherë, — e ndërpreu Sejdiu, — s'asht e nevojshme...

— E, si? Prap e panevojshme?! — bani Bojanovski dhe buzëqeshja menjëherë i humbi.

— Po, — vazhdoi Sejdiu me një za të akullt, — asht e panevojshme, se unë këtë deklaratë që kërkoni ju prej meje, e kam dhanë që atëhere, kur kam luftue kundër nazistëve, kundër okupatorit e shërbëtorëve të tyne këtu.

Fjalët e fundit të Sejdiut banë një përshtypje të papritun, banë që t'i shkrepin sytë Bojanovskit. Ato iu dukën sikur qëllonin shi mbi të kaluemen e tij; iu duk sikur Sejdiu i tha me qëllim. Nga zemrimi kafshoi buzët dhe e mati me sy.

— Më kuptoni?! — vijoi Sejdiu, tue u ba sikur s'e vuni re ndryshimin, që pësoi çehrja e Bojanovskit, — unë këtë deklaratë e kam dhanë që atëhere, kur kam luftue për pushtetin popullor, e kam vulosë me gjakun tim, që derdha nëpër malet e këtij vendi dhe e nënshkruejta ma vonë tue dhanë votën time për këtë pushtet, për kushtetutën dhe ligjet e këtij pushteti. Prandej një deklaratë e tillë tash jo vetëm që asht e panevojshme, por habitem edhe si e pse...

— Jo, jo! — u hodh Bojanovski në kambë. Përveç gishtave atij iu dridh edhe trupi, mu sikur t'i kishte plasë diçka në krahnor. — Asht e nevojshme! Asht e nevojshme! Si s'asht e nevojshme?! Ju duhet, e dini se ç'don me thanë, ju duhet të na jepni një deklaratë, ndryshe s'ban, ndryshe, e dini...

— Më vjen keq...

— S'ka asgja të keqe!

— Më falni... por...

— S'ka pse! S'ka pse! Ja, urdhnoni e shkrueni deklaratën! Urdhnoni! Po deshët e kemi edhe tekstin gadi. Vetëm kopjojeni me dorën tuej.

— Jo, jo, — bani këtë herë Sejdiu dhe sytë i shkrepën pahiri. — Unë i njoh detyrat e mia ndaj pushtetit, prandej një deklaratë e tillë nuk asht e nevojshme, ajo për mue...

— Shoku Sejdi! — i vetëtuen sytë oficerit të UDB-ës, — kam mendue që ju e dini se ç'don me thanë për pushtetin tonë popullor...

— Ju lutem mos u lodhni dhe mos e prishni gjakun! — i ra në fjalë Sejdiu. — Pushteti popullor ban edhe pa deklaratën time. Mundem me shkue?

— Vërtet s'do ta nënshkrueni?! — i tha me habi Bojanovski. Dukej njëkohësisht i zemruem dhe i dëshpruem. Mu sikur t'i kish ikë zogu befas prej duerve.

— Deklaratën le ta shkruenë ata që s'i njoftin ligjet, ata që s'e kanë shkruar me gjak dhe u duhet kjo gja.

— Si? Si?... E ju?!

— Unë, për deri sa ligjet e kushtetuta nuk më detyrojnë, as nuk do ta shkruaj. Lamtumirë!

Sejdiu doli dhe dera mbas tij u mbyll. Në rrugë e ndali hapin, ndezi cigaren dhe e thithi si pa frymë. Për gjithë atë kohë që ishte atje, në zyrën e atij oficeri të UDB-ës, i ishte dukë sikur dikush e kishte mbajtë për fyti. O, sa i mirë e i kandshëm iu ba ajri, sa e ambël cigarja!

... ..

S'kishin kalue as tri-katër javë, kur një ditë kallnori, para dreke, e thirri në zyrën e vet në ndërtesën e **Narodno Sobranies** Qerim Sejfulli. Sejdiu vuni re se që kur e kishte pa herën e fundit, para disa vjetësh, Qerimi kishte rdryshue shumë. Fytyra i pëlçiste nga shëndeti, i ishte skuqë dhe një push ngjyrë trandafilij i kishte mbulue faqet.

«Ky derr turkoshaku, — tha me vete Sejdiu, — qenka trashë e ka lëshue bark si vozgë!»

— A e dini pse ju kam thirrë? — e pyeti Qerimi sllavisht.

— Nuk e dij. As fall s'kam shti, — iu përgjegji Sejdiu shqip dhe në kambë, ndonëse u thirr që të ulet. Vështrimin ia nguli drejt e në sy.

— Flitni maqedonisht! — i tha Qerimi, tue u mbështetë në tryezë.

— Pse? Mos e keni harrue shqipen? — ia ktheu si ma parë Sejdiu.

Qerimi turfulloi dhe lëmoi barkun.

— Ndigjoni Sejdi, — tha prap sllavisht, — ju kam thirrë me ju thanë që të hiqni dorë nga kandidatura juej për deputet. Më kuptuet?

— Ashtu, e? — vazhdoi shqip Sejdiu me za të matun dhe tue picërrue sytë. — Për këtë gja më paskët thirrë?

— Po.

— E në qoftë se unë nuk heq dorë?

— Duhet të hiqni dorë nga kandidatura, Sejdi! — i tha ky me za të vrazhdë e kërcënues.

— A mundem me dijtë pse?

— Ajo asht punë për ne. Mundem vetëm me ju thanë se asht edhe për të mirën tuej. Ju këshilloj që të mos kundërshtoni.

«Klysh! — tha me vete Sejdiu. — Ti me siguri e ke dhanë atë deklaratë tek ai qeni!»

Mandej vazhdoi me za:

— Mue më ka propozue krahina e Derventit. Kur ata më duen, unë s'kam pse mos me i dashtë. Sidomos sot, në këto rrethana. Unë dëshiroj t'i shërbej popullit tem dhe të baj për te atë që asht e mundun. Në se ju dhe ata që janë mbas jush jeni kundra kësaj, shkoni e thueni atyne që ta hjekin kandidaturën teme. Unë vetë s'tërhiqem, se nuk jam mësue të tradhëtoj e t'i la në baltë ata që më duen e kanë besim në mue.

— Mirë, bani si të doni, — i tha Qerimi, tue e

matë me sy, por për të mirën tuej po ju them se duhet të hiqni dorë nga kandidatura.

— Ju falem nderit! — bani Sejdiu, tue i sjellë shpinën.

Dhe prap u mbyll dera mbas tij. Shkallët i kaloi me të shpejtë, në rrugë thithi cigaren deri në fund, përshëndeti një të njohtun dhe u suell e i hodhi një vështrim të idhët e si pa shpresë ndërtesës nga doli. Mandej lëshoi nga qyteti i vjetër hapin e tij të lehtë, ashtu i mrrollun e në mendime. U drejtue atje ku e kishte zyrën e vet, në rrugën e avoketëve.

Qielli ishte i mbushun me re dhe i zyrtë. Erë s'frynte nga asnjë anë. Bante ftohtë dhe majat e maleve përreth ishin të mbulueme me borë.

4

Treni hyni në Grykën e Derventit, kaloi dy tunelet, fishkëlloi, mori frymë në Orashje dhe s'e ndali ma vrapin deri në Radushë. Aty u kryqëzue me trenin e Shkupit dhe, mbas pesë-gjashtë minutash, u nis prap buzë Vardarit, i përcjellun nga uturima e vet, që ushtonte nëpër Grykë. Nga shpatet e maleve kthehej raketakja e rrotave si e qindfishueme, tue jehue në mënyrë monotone. Sejdiu, nga kalonte nëpër Dervent, doli në dritare dhe hodhi vështrimin djerrinave, tokave të punueme keq, vende-vende të lanuna shkretë, katundeve varg, me kasolle të vaisuna, të ndërtueme prej balte e me thupra si në kohën e Peonëve e të Dardanëve¹⁾. Pullazet gadi sa s'shembeshin. Aty këtu dukeshin shtëpia të rralla me gurë të palatueme e me plisa dheu, të shtrembëta, të vetmueme, të murme e me copa rrogozash nëpër dritare. Majtas mbi Radushë ishte strukë si jetim katundi Gorancë, e pak ma larg Sellarja e

1) Fise iliriane që kanë jetue në këto krahina.

Epërme dhe Pustaniku. Treni fishkëllonte dhe boka, kodra, lugina të zhveshuna, gryka si të zgjebosuna dhe fusha, zabele, ara e pemishte, që kishin nisë me lulëzue, dukeshin dhe zhdukeshin brenda pak kohe. Kështu u zhduk edhe Zhedeni, nga frynte një erë e ngrohtë pranverore dhe përhapte kundërmimin e kandshëm të sytheve të dushkut, të arrave, të jargavanëve dhe të barit të njomë, që kishte nisë me gjelbërue nëpër lëndina. Herë mbas here, si prej së largu, ndigjohej zani i zgjatun dhe si i trishtueshëm i bujkut, që me parmendë druni, ngiste qetë në arë. Diku jehonte fyelli i bariut, lehshin qejtë, sonoriste cingarja e dhenve. Një harabel që s'dinte se pse gëzohej, u vërvit si plumb pushke drejt vagonave dhe kur kaloi pranë Sejdiut lëshoi një klithëm, që dukej si thirrje. Mirëpo zhaurima e trenit e mbyti dhe sikur e shkeli me rrotat e fuqishme. Sejdiu sodiste nga dritarja, tue thëthitë ajrin me gjithë krahnorin. Vështimin e kishte të bjerrun, të humbun. Era luate me flokët e tij. Mërzia sikur i kaloi pak dhe, kur doli treni prej Grykës së Derventit, fytyra iu hap. Aty edhe horizonti u hap. Zhedeni u pa ma mirë dhe Sejdiut iu duk se edhe frymë nisi me marrë ma me lehtësi, ma lirisht. Kodra e Kondovës, Osoji, Ballvani, Isenica, i ngjallën kujtimet e fëminisë, lopën e vetme me ata brinat e saj të mprehtë, që e ruente atypari. Mbante me vete edhe një trastë me një copë bukë misri, me një specë turshi e me pak gjizë. Në xhep mbante llastikun për zogj, si gjithë fëmijët. Çdo katund i ngjallte një kujtim, një ngjarje, një shok e një dëshirë. Bukoviku i kujtoi shokun e luftës e të studimeve. Gafur Beçën që s'ishte ma gjallë. Shpirti iu çue peshë, por kur iu kujtuen prap lëndinat e kodrat ndërmjet Gllumovës, Shishovës e Grupçinit, sytë iu errën dhe s'ndigjoi ma as fishkëllimën e herë mbas hershme të lokomotivës, që gulshonte përpara, as poterën e rrotave që rrokullisej si një dallgë gjigante mbas trenit. Në veshët e tij jehonte topi e murtaja, pushkët e mitra-lozat dhe klithmat rëqethëse të të shituemve për vdekje.

e të plagosunve. Dhe i pa si marshonin batalionet që valvitshin flamurin kombëtar mbi Andriovë e Shkup. Por mbas pak veshët i ushtuen dhe iu duk se ndigjoi njëfarë pëshpëritjeje nëpër vorrezet e Gllumovës.

«Vaj, pse luftuem, pse?» — pyeste një za i mekun dhe era e merrte me vete.

Një lis i gjatë, aty afër, herë mbas here ejullonte¹⁾:

«Kërr-kër-kërr!»

Nëpër vorreze s'pushonte kurrë ai rënkimi i mugët, ajo psherëtima e mykun, trishtuese. Dukej sikur edhe era pëshpëriste nëpër rrozga e kaçube me rrasa e gurë vorri, që i kanë mbulue barishtet, ferrat e hithat.

Sejdiun e përmendi klithma e lokomotivës dhe ai u tërhoq si i frikësuem, i shushatun.

«Sa të lumtun duhet të jenë ata që i mbuloi dheu! mendoi në çastin e parë. — Edhe unë do të isha shumë ma i lumtun, sikur të mos ia kisha arritë kësaj dite e të mos shikojsa herojtë si hiqen rrëshqan, ata që kanë brejtë hekur me dhambë, përpara atyne që në rricë kanë kërkue vrimën e minit ose janë shkëpurdhë nëpër hotele me buzëkuqet e korbat e diplomacisë, larg larg në mbrapavijë, larg gjëmimit të topave dhe zjarrit përcllues të predhave».

Aty përpara tij, në dyshemenë e ndytë të vagonit, një nanë ishte ulë dhe, me gji të vyshkun si dimlek, i jepte me pi fëmijës së zbehtë, një kërthiu fytyrëmpitë. Kush e shikonte, kush e kishte kthye kokën më një anë. Në një skaj tjetër të vagonit dy katundarë po hajshin bukë misri me specat turshi e gjizë.

Dhe Sejdi Derventit rishmë iu kujtuen specat e gjiza që pikërisht si këta tash, i kishte hangër para tridhjetë e kusur vjetësh.

«Jo, jo! Njeriu ka pse me jetue!» — mendoi ai dhe e ktheu kokën prap nga kasollet që gadi sa s'bijshin, ashtu të mplakuna, të shtrembënueme, të nxime. Sytë

1) kërciste lehtë prej erës.

iu lëbyrën e iu vagëlluen dhe zemra iu ndrydh e i regëtiu kur depërtoi me mend në atë kasolle.

Sejdiu mori frymë si i gulfuem, kur mendoj sa mbrapa kanë mbetë vëllaznit e tij dhe çfarë jete bajnë në shekullin e atomit e të raketave kozmike. Në atë çast në kokë iu tollovit fytyra e gjanë, dy sytë e bardhë e si prej qelqi të Dimko Bojanovskit. Dhe i ushtuen veshët:

«Ju duhet, e dini se ç'don me thanë, ju duhet të na jepni një deklaratë, ndryshe s'ban!»

Sejdiu mohoi me kokë sikur ta kishte përpara. Me sy shikonte Vardarin dhe atje... një vozgë e zhytun që të stenjohet në ujë, iu shndërrue në bark me dy duer si të majmunit; duert e lëmojshin barkun pa prajtë e me kënaqësi. I mugët e kërcënonjës duel prej vozge një za që i tha:

«Duhet të hiqni dorë nga kandidatura!»

Atë moment edhe treni fishkëlloi dhe u ndal në stacionin e Raçjes.

5

Dy katundarë veshun me zhele, me kësula dikur të bardha, por tash të zhylosuna rreth e rrotull prej djersës, me sharra, sëpata, kambaleca e trasta në krahë, hipën shpejt e shpejt, se, pa u ndalë mirë, treni u nis. Kur e panë Sejdiun, ata u falën e u përfalën me të, sikur të mos ishin pa moti.

— Po qysh ini? — i pyeti Sejdiu kur u ulën.

— Allah razolla, mirë! Po ty qysh të kemi, bre bir? — iu përgjegj dhe e pyeti ai ma i moçmi.

— Mirë shyqyr, mirë! Po collët si i kini?

— Edhe ata janë mirë. Shyqyr zotit mirë janë deri tash, mirë. Po ti si po e çon? A po mërzhitesh? Me punë si shkon?

— Ja he! S'po më le puna dhe aq me u mërzhitë. Po ju kah kështu? Larg ia keni mbajtë?

— Anej nga Beligradi, nga Sarajeva e Mostari, në koftë kismet.

Ishin babë e bir, që mbasi e kishin punue tokën dhe ua kishin lanë grave, kishin marrë rrugën e njoftun e të trishtueme të sharrëxhijve kosovarë.

— Paj ç'kemi të re? Ju ka shkruie Mevlani prej burgut? Ç'thotë? Si â? — u interesue Sejdiu për secilin e për çdo gja, ashtu siç e kanë zakon katundarët.

— Allah razolla, mirë â. Para disa ditësh kam qenë me e pa, — i tha plaku, që e kishte vlla Mevlanin. — Selam ke prej tij e prej të gjithëve.

Mandej i tregoi se prindët e grues nga Bujana po shpërnguleshin për Turqi. Sejdiut iu kujtue atë çast se vetëm prej atij katundi deri në ato ditë ishin shpërngulë ma se njëqind shtëpi. Ma se njëqind votra ishin shkimë! Ma se njëqind dyer ishin mbyllë! Ma se njëqind shtëpi ishin shurdhue dhe kishin mbetë shkretë! Vetëm në Bujanë! Po sa ishin shpërngulë prej katundeve të tjera?! Po prej Nerezi? Shkupi? Derventi po zbrazej sikur të kishte ra mordja mbi te. Njerëzit ikshin nga sytë kambët. Mendojshin vetëm si e si të shpëtojshin barem kokën. Se çka i priste në shkretinat e Anadollit as s'e mendojshin. Dhe ndërsa treni gulshonte nëpër Dervent, plaku, tue dredhë cigaren me fije gazete, vazhdoi me i tregue të rejat e krahinës.

— Para një jave, — i tha ai, — erdhën në katund prej odborit¹⁾ e na thanë të mos gllasatim²⁾ për ty, por për qatë lahperin e Abdulla Zyrapit. Na qenka gjoja ma i mirë se ti.

— A e din lala Sejdi, — ndërhyri ma i riu, që s'i kishte mbushë ende të shtatëmbëdhetat dhe kishte një fytyrë pikaloshe e shumë të butë, — cocën e xha Nevzatit, Rrahimi i xha Abdullahut...

— Shuj, bre ti! — e ndërpreu i ati. — Ç'të duhen ty poshtërsinat e atij lahperi?!

I riu heshti me sy për tokë, i skuqun. Treni u ndal dhe ata u falën e duelën në stacionin e Rizares,

1) Odbor — këshilli, sërbizëm.

2) Gllasatim — votojmë, sërbizëm.

që e quejnë Gjorçe Petrov, e që ndërron emën sa herë që ndërron edhe flamuri mbi te. Tue u nda, plaku i tha:

— Ti bir mos u mërzit. Të gjithë jemi me ty dhe për deri të jesh gjallë ti tjetër posllanik¹⁾ s'duem. Kct e ka ai Spiridonovi që mundohet me na e mbushë mendjen. Rrahimin e Abdulla Zyrapit s'e don askush.

Mbas dhetë minutash edhe Sejdiu mori çantën e deli në stacionin e Shkupit.

6

Posa shkeli në pllakat e peronit, e ndali oficeri i UDB-ës Dimko Bojanovski, tue e përshëndetë e tue folë me te si me mikun e zemrës.

— Dola me pritë gruen, por ja, — i tha ai, — s'paska ardhë. Sigurisht e dini ç'don me thanë, e ka ndalë motra në Tetovë edhe për ndonjë ditë. Po ju? Ku ishit? Në katund?

— Jo, isha në Tetovë.

— A-a, në Tetovë! — bani ai. — Sigurisht me punë, e?

— Si urdhnoni, me punë, — iu përgjegj Sejdiu, tue mendue:

«E ban me qëllim. Don me më komprometue në sy të botës! S'ja arriji qëllimit me deklaratën dhe tash përpiqet në këtë mënyrë.»

Qeshi me vete. Fytyra e tij, ato vijzat e lakueme rreth skajeve të buzëve dhe dy rrudhat e thella si të premuua me brisk, sikur i thojshin oficerit:

«Të kotë e ke!»

Mirëpo Bojanovski iu ba ferrë dhe Sejdiu qe i detyruem me hy në hotel «Bristol», aty pranë stacionit, ku porositën kafe me konjak. Bojanovski nxori edhe kutinë e «Vardarit», ia zgjati me atë buzëqeshjen e tij të zakonshme Sejdiut dhe, mbasi ky ia refuzoi me politesë, bani sikur të donte me u shfajshue:

1) Posllanik — deputet, serbizëm.

— O, e dini ç'don me thanë, jam ba kohët e fundit harraq! Harrova fare që ju s'e pini duhanin. Po ani, ma mirë që s'e pini! E dini ç'do me thanë, unë do ta ndezi.

Dhe ai e ndezi. Mandej cakrroi gotën me Sejdiun, tue shikue herë mbas here andej nga dera.

— Sejdi, — vazhdoi Bojanovski mbasi e kapërdiu eks gotën e konjakut, — dëshiroj të jemi miq, shokë, e dini ç'do me thanë, të harrojmë çdo gja e të bahemi shokë. E, si thoni ju?!... Mue më pëlqeni. Jeni intelektual, i zgjuet, i sjellshëm dhe, mbi të gjitha, edhe shqiptar. E unë, e dini së ç'do me thanë, shqiptarët i due. Ama i due shumë se janë njerëz trima e besnikë. Keni edhe tradita, bujarinë...

Sytë e Bojanovskit prap shkuen andej nga dera. Ishin të ulun njani kundrejt tjetrit në një skaj të sallës. Çantën Sejdiu e kishte lanë në karrigën tjetër nga ana e majorit. Rreth tyne tavolinat ishin bosh, por pak ma larg njerëzit cakroreshin gotat e pijshin. Gratë nazeqare qeshnin me delikatesë dhe kur ua shkelte kush synin, kambën në tavolinë, ose kur ua lëshonte kush dorën vjedhurazi mbi gjuj, ato vetëm qeshnin e cakroreshin gotat edhe ma me përzemërsi. Prej krahut tjetër të sallës vinte njëfarë muzike cigane. Duket se këndonte Esma Rexhepi¹⁾ kangën «A bre babi sëkir xhan!»

Dera e hotelit u hap dhe në të u duk një mesoburrë me flokë të gjatë e të kuq. Fytyrën e kishte të mbulueme me quka lije. Ai posa e pa Sejdiun bani sikur iu kujtue diçka. Bojanovskin duket se as që e vuni re. Mbasi u afrue tek tavolina e tyne tha si me zor.

— Më falni, shoku avokat. Sot gjithë ditën ju kam pritë para zyrës tuej. Kam një hall të madh. Po ju bezdis pak, por s'kam ç'me ba...

— Të më falni edhe ju mue, — e ndërpreu Sejdiu. — Tash siç e shifni, jam i zanun. Për një orë do të jem në zyrë. Urdhroni atje!

1) Esma Rexhepi — këngëtare e modës nga Shkupi.

— Pse ta mundoni njeriun me shkue deri atje? — i foli Bojanovski me zemërgjanësi. — Mbarojani çka ka këtu. E dini ç'don me thanë, njeriu asht në hall dhe ngutet.

— Në se juve s'do t'ju mërzisë, — i tha Sejdiu Bojanovskit, — atëherë lejojani, shoku oficer, të ulet e të flasë.

Fjalët e fundit Sejdiu i tha me qëllim që mos ta marrë veten më qafë i ardhuni, tue folë ndonjë fjalë të pakontrollueme mirë. Bojanovski ishte i veshun me rrobe civile dhe në ballë s'i shkruente se ishte oficer, për ma tepër i UDB-ës.

Mirëpo i panjohtuni me flokë të kuq i tha:

— Shoku avokat, në se asht e mundun, të shkojmë pak më një anë. Çashtja asht, si me thanë, familiare dhe...

Sejdiu ngurroi. Dukej si i habitun. Bojanovskin e shikoi sikur të donte me i kërkue falje. Ky, me mirë-sjellje e me një të luhatur koke, i bani:

— Ani de, shkoni! Unë do t'ju pres këtu.

Sejdiu u çue. Dhe ndërsa ai ndigjonte flokëkuqin në kthesën e sallës nga s'shifej Bojanovski, ky e ndezi cigaren edhe një herë, mandej shpejt e shpejt nxori prej xhepit të xhakëtës librin «Nova klasa», tinës e futi menjëherë në çantën e Sejdiut, të cilën e rregulloi. prap në karrigë, ashtu siç ishte.

Kur u kthye Sejdiu, Bojanovski i tha edhe një herë që e din se ç'don me thanë trimnia dhe besa shqiptare, prandej dëshiron me qenë me te mik e shok, se shqiptarët i don, e veçanërisht intelektualët dhe njerëzit e zgjuet.

— Ju lutem të më falni për atë ditë, — i foli Bojanovski në kambë me atë buzëqeshjen e tij të përhershme, — se, e dini se ç'don me thanë, unë sinqerisht ju çmoj dhe do të jem i lumtun të kem për shok një shqiptar si ju, se shqiptarët janë burra trima e besnikë.

— Ju falem nderit, — i tha Sejdiu. — Profesionet

që kemi, me keqardhje, shoku oficer, sa na afrojnë edhe një herë aq na largojnë prej njani tjetrit.

Në kambë banë edhe pak fjalë, mandej u ndanë. Bojanovski shkoi me lajmërue diçka nga hoteli në telefon, ndërsa Sejdiu doli në rrugë me çantë nën sjetull, pa asnjëfarë dyshimi. Atij as s'i shkonte ndër mend se çka mban nën sjetull, në atë çantën e tij prej meshini të verdhë.

Njerëzit lëvizshin sa andej këndej nëpër trotuar, kush ma shpejt e kush ma ngadalë, dhe hyjshin e dilshin prej dyqaneve. Sejdiu i preku xhepat e xhaketës, të kapotës e të pantallonave dhe, mbasi iu kujtue se e kishte pi cigaren e fundit në tren dhe se kutinë boshe e kishte hedhë nga dritarja shpejtoi hapin nga qendra e qytetit dhe u ndal tek baranga e vogël me xhama, ku shkruente «TUTUN» dhe shitej duhani.

... ..

Në të dalun prej Urës së Gurit, atje përtej Vardarit, Sejdiu e ndalën dy civila me republika në kokë. Njehni i tha:

— Pardon gospodine! Ju jeni avokati Sejdi Derventi?

— Si urdhnoni, unë jam Sejdi Derventi, — tha Sejdiu dhe u ndal se ia prenë rrugën.

Ata e thirrën më një anë dhe i treguen dokumentat: ishin nga UDB-a. Mandej i treguen edhe një letër, ku shkruente se kanë urdhën me e kontrollue kudo që ta gjejshin. Sytë e të dyve orë e çast shikojshin çantën e tij dhe sikur kishin frikë mos e hidhte. Lumi vërtet ishte larg, por ata mezi pritshin me e shti atë çantë në dorë e me krye punë sa ma parë. Gotat e rakisë atje në kafe i kishin lanë përgjysëm.

Sejdiu, megjithqë në fillim u step dhe i fërgëlloi zani, u tregue i qetë e gjakftohtë. Ai kishte me vete dokumentat personale, një blok shënimesh të parandësishme, një laps, një stilograf të markës «Kordon-iridium», kuletën me dy-tre mijë dinarë, tri kutia me

cigare dhe dosjen e atij djaloshit, që e dënuen në Tetovë me pesë viet burg vetëm e vetëm pse i gjetën në çantë librin «Nova klasa».

— Urdhnoni, doni me më kontrollue këtu? — u tha ai të dyve dhe sytë e tij gri shikuen me një vetbesim, me një papërfillie therëse.

— Jo këtu. — tha ai që kishte folë i pari. — Tra hvimë në farmaci. S'ka kuptim të na shohin njerëzit. Urdhnoni përpara!

Me vete shtoi:

«Prit edhe pak pa do të të pyes ku e ke gjakftohtësinë tande!»

Tjetri kapi tek dera e farmacisë për krahu një civil dhe i tha:

— Ju lutem për një moment! Të jeni dëshmitar.

Ky ishte njëfarë plaku me syza e me kasketë dhe me mustaqe të shkurta e të thiniuna. Ai në fillim u habit. mandej bani si i thanë dhe hyni mbas tyne në farmaci, ku s'ishte askush, përvec farmacistes, që menjëherë si e urdhnuen i vuni shulin derës.

Qetësia e farmacisë, heshtja dhe pastërtia, sikur i futën ftohtësi në shpirt Sejdiut. Nga një skaj Eskullani fvtyrënguruem shikonte me sy allcie dhe dukej si dëshmitar i pafuëm. Udbashi i parë ia rrëmbeu çantën dhe e hapi ngutshëm e me gjeste të ashpra, të egra.

Të gjithë shikojshin me vemendje: udbashi i dytë, dëshmitari plak dhe farmacistia, që dukej sikur vlonte nga padurimi me pa se çka kishte në çantë. Ajo s'ishte as e re e as e moçme, as e bukur as e shëmtuet. Mirëpo ishte e gjallë e shumë kureshtare. Me mend bluente se Sejdiu do të ishte ndonjë matrapaz dhe se në çantën e tij pa tjetër duhet të kishte orë, bylvzykë, unaza, vathë... Kush e din se çfarë bizhuterie florini e me gurë të çmueshëm do t'i shihnin sytë tash! Nga padurimi e kureshtja, ajo sikur vlonte, ziente, shikonte mbas krahut të udbashit dhe ngrihej në maje të gishtave. Shikonte edhe Sejdiu, por jo me kureshtjen e të parëve. Nga sytë dukej sikur të mos ishte ajo çantë e tij, si-

kur të mos e kontrollojshin atë, por dike tjetër. Dukej si ndonjë dëshmitar, si ai plaku i ftuem me syza, gadi-gadi si Eskullapi i paftuem. Shprehja e fytyrës së tij ishte në mënyrë të çuditshme e të pabesueshme, e qetë. Asnjë fibër s'i lëvizte. Asnjë nyancë s'i vezulloi ndër sy.

Udbashi nxori dosjen me dokumenta e shënime, nxori edhe dy kutia me cigare «Zeta», hallakati nëpër çantë i shqetësuem, i nevrikosun, me pabesim; hapi dosjen, e shkundi çantën dhe mbasi nuk gjeti çka kërkonte, e shikoi Sejdiun me sy të çakarritun e fytyrë-ndezun. Dukej sikur donte me e shkye me dhambë dhe vetëm që s'i bërtiti:

«Ç'e ke ba librin «Nova klasa»? Ku asht? Ku e ke mshefë?»

Sytë e tij rrëshqitën teposhtë trupit të Sejdiut, që ishte mbështetë për banak. Iu ngulitën edhe në fytyrë, shkrepën.

Edhe të tjerëve u ndroi çehrja. Dëshmitari plak dukej si i habitun, si njeri që asgja s'kupton. Farmacistja ishte e dëshprueme dhe e shikoi Sejdiun me përçmim e përbuzje, sikur të donte me i thanë:

«S'vyeke pesë pare! Madje edhe cigaret i pike «Zeta»!»

Vetëm Sejdiu mbeti si ishte, i qetë, i heshtun, gjakftohtë. Dhe ma se ndryshoi çehrja e fytyrës së Eskullapit, aq ndryshoi edhe çehrja e tij. Kjo qetësi vetëm që s'e trenoi udbashin.

Udbashi tjetër, që gjithashtu u ba nevrík, deshi me ja kontrollue trupin, xhepat, mirëpo ai i pari i tha:

— Lene, lene! S'asht nevoja!

Dhe kërcëloi dhambët, sikur të donte me thanë:

«Këtë herë na e hodhe. Të lumtë!»

Dëshmitari plak ende asgja s'merrte vesh. Farmacistja u dëshpërue fare. Edhe atë fije shpresë që e kishte, tash e humbi. Ajo vetëm që s'i tha udbashit ta kontrollonte edhe nëpër xhepa e në astarin e setrës, se matrapazët atje i mëshehin sendet.

— Merreni çantën! Jeni i lirë, — i tha udbashi i parë dhe që të dy morën me dalë.

— Doni nga një cigare? — i ndali Sejdiu dhe hapi kutinë e cigareve «Zeta», që nxori prej xhepit të xhaketës, nën kapotë. Ishte e fillueme.

— Ju faleminderit, s'duem, — u përgjegj ai i pari edhe për shokun dhe kafshoi buzën. Nga tërbimi vlonte. Sytë e rrumbullakët i llamburitshin me urrejtje.

— Atëhere t'i bani të fala Dimko Bojanovskit! — u tha Sejdiu. — I thoni se shqiptarët, përveç trima e besnikë, janë edhe të ndershëm!

Sytë e të dy udbashëve shkrepën. Sidomos të atij të parit. Me vrik e pa i ba ma za Sejdiut ata morën me dalë jashtë, por sa hoqën shulin, dëshmitari plak i ndali:

— E, shokë, çka duhet të dëshmoj? Apo m'u ba se më thirrret për dëshmitar?!

Dy udbashët s'i dhanë asnjëfarë përgjegje. Vetëm përplasën derën dhe humbën. Atëhere plaku tha si me vete, i dëshpruem:

— Kakomi se çini sum poçnal da si se pomatufim. Nishto si ne razbiram!¹⁾ — dhe i fshiu syzat me shaminë e xhepit e tundi kokën.

Sejdiu iu afrue.

— Jo gjysh, jo! — i tha bullgarisht. — S'keni nisë me u ba matuf, por koha asht e tillë.

— Si, si? — bani gjyshi. — Do me thanë kjo, koha e ka fajin.

— Ashtu gjysh. Kjo koha jonë asht matufosë.

— Atëherë, — vijoi gjyshi, — s'duhet ta ketë...

Pa e mbarue fjalën shikoi anës e kandit mos e ndëgjonte kush.

— ... të gjatë, do të thoni, — e plotësoi Sejdiu.

— E, po, ashtu mendova, — i shkrepën sytë me guxim edhe gjyshit.

— Pa ndizeni se duket që jemi tonët, — i dha një cigare Sejdiu dhe ja ndezi me dashamirësinë e tij të zakonshme.

Mandej e ndezi edhe vetë dhe, para se të dilte, vu-

1) Si më duket kam nisë me u ba matuf. Asgja s'kuptoj!

ni re që farmacistja s'po e shikonte ma me përbuzje e si ndonjë matrapaz, por me një respekt të thellë.

7

Mbas një viti e takova Sejdiun në kampin e përqëndrimit të Idrizovës, pranë Shkupit. E kishin burgosë të nesërmen në zyrën e tij në rrugën e avoketëve. Po ata njerëz. Po ata dy civilat, ata dy udbashët me republika të rrasuna mbi ballë.

Mbas torturave çnjerëzore Sejdiun e kishin dënue në bazë të një akuze të kurdisun me njëmbëdhjetë vjet burg të randë. Ai tash nuk dyshonte ma në pafajsinë e klientit të tij rondokop, të cilin u përpoq atë ditë me e mbrojtë para Gjyqit të Rrethit në Tetovë. S'dyshonte se djaloshin e shkretë, edhe sikur të kishte mbërritë me e zhdukë librin «Nova klasa» menjëherë, ashtu siç bani ai atëhere në sheshin e Shkupit mbasi e pa me kohë, tue futë kutiat e cigareve dhe dredhoi në nevojtooren ma të afërt, do ta kishin burgosë me një arësye çfarëdo, siç banë edhe me te.

Në shumë gjana Sejdiu s'dyshonte ma. S'dyshonte edhe se asht i pamundun një përmirësim i kushteve të jetesës, ashtu siç e kishte mendue ai. Dhe jeta s'i ngjante ma nebulozës së errët, por një mekanizmi të kurdisun me mjeshtri dhe me qëllime të fiksue. Çdo gja ishte e paramendueme, e përllogaritun.

Flokët e tij si kashtë i kishin ra gjatë torturave dhe sytë gri gjithnjë të qetë e si të shplamë, i kishin humbë në gropa të mavijosuna. Dukej si skelet i gjallë. Mirëpo zemrën e kishte gjithnjë të re e të madhe, të fortë. Ndoshta tash edhe s'ishte aq i matun dhe i kujdesshëm, si dikur, se nervat i ishin dobësue dhe shpirti i vlonte, mirëpo shpresat s'i kishte humbë se një ditë ka me lindë një diell edhe mbi Derventin e tij e kudo.

MEJREMJA

Një ditë ma parë gjithë natën kishte ra borë dhe me të zbardhun drita nisi me fry erë, një fërfillazë rënqethëse, e dredhun si ulurima e ujkut, e mprehtë, rrëmbyese dhe e ftohtë. Ma në fund bora mejti dhe u ngri. U ngrinë edhe degët e pemëve të zhveshuna, përrojet e currilat, rrugët, shtigjet e rretë¹⁾. Vetëm era, si fshesë gjigante, por e padukshme, tek-tuk nëpër ara të papunueme, skaj rrugëve, nëpër pllaja e kodra valvitëse, çonte pluhurin vezullues të borës dhe e grumbullonte nëpër gropa e kanale, buzë ndonjë shkambi, cingu dhe gjatë gardhijeve, që s'dukeshin nën shtresën e trashë të borës. Dalëngadalë çdo gja u rrafshue, çdo gja ngriu, ngriu dhe heshti, përveç erës, që pa ja nda vërshëllente dhe ulurinte.

Mejremja, me fëmijën e saj, që posa e kishte mbushë vitin, një buçko i zhdërvjellët, një kolopuç topolak, u nis me muzgun e parë nga Loxha për në Pejë. Buzët e saj fërgëllojshin prej të ftohtit në fytyrën e lodhun, orë e çast sillej mbrapa dhe këqyrte vjehrrin mustaqekuq e të kërrusun plakun mixha Rifat. Ai mbante mbas shpine, me një shkop në krah, një bohçe të madhe me bukë të rreshkun e me ushqime. Ecshin ngadalë, se rrugën e kishte zanë bora dhe kambët humbisshin deri në gju. Mejremja, që ngutej dhe kështu s'ja vinte shumë veshin rregullit si duhej ecë, se fundi i fundit s'i

1) Rre — monopat i hapun në borë nga gjurmat e kalimtarëve.

shihte askush, ndaleshe herë mbas here dhe e priste plakun, të cilit s'i bajshin kambët dhe ngelte mbrapa, tue mos ja vu veshin shumë papërfilljes së nuses së re.

Diku vonë kaluen nëpër qytet, njani mbas tjetrit, mixha Rifati përpara e ajo mbrapa, dhe në stacion, ku përveç erës fishkëllojshin edhe lokomotivat, plaku ja dha Mejremes bohçën, e puthi buçkon e vogël, dhe, si doli prej vagonit, i tha edhe një herë tek dritarja:

— Bani selam Hamzës prej të gjithëve dhe thueji të mos mërzhitet!

Deshi me i thanë edhe diçka tjetër, por kur pa se po e ndëgjojshin njerëzit, bani me dorë, u kthye mbrapa, fshiu lotët me pëllambë dhe çap-çap muer nga Loxha, tue u luhatë e tue u mbajtë me një shkop shkoze.

Vonë, diku para mesnate, treni u nis me gulçime për Fushë-Kosovë. Mejremes s'i besohej. Zemra i rrihte me ngazëllim e brengë. Mbante Ilirin e vogël në prehën dhe orë e çast shikonte në dritare me sy të vagëlluem. Godinat e stacionit të Pejës ngelën mbas shpine, disa shtylla telegrafi fluturuem, humbën mbas dritat e fundit, lokomotiva fishkëlloi dhe mandej çdo gja e përpiu errë-sina. Iliri e këqyrte t'amën si i habitun, përgjonte rit-min e rrotave dhe herë mbas here rrihte xhamin me dorë dhe sikur donte edhe ai me shikue a me të vër-tetë u nisën.

Mejremja kishte ma se një vit që s'e kishte pa të shoqin, Hamzën, të birin e vetëm të mixha-Rifatit.

Iliri s'e njihte babën. As Hamza, baba i tij, Ilirin. Gjashtë muej mbas martesë, — ai vetëm pesë javë kishte ndejtë në shtëpi me të shoqen, — organet e UDB-ës¹⁾ e kishin burgosë. Ishte në Shkup atëhere dhe shkonte rrugë më rrugë e derë më derë me sharrë, kambaleca e sëpatë mbas krahut. Kur e kishin qitë në gijq, — gjykimi i ishte ba në Shkup, — Mejremja s'kishte mujtë

1) UDB-a — Uprava Drzhavne Bezbednosti, sigurimi jugosllav, një organizatë kriminelash në të cilën mbështetet re-gjimi titist në Jugosllavi.

me shkue. Por edhe sikur të mos ishte me barrë, mixha-Rifati s'do ta kishte marrë me vete, ashtu siç nuk shkoi edhe tash me te. Treni prej Peje deri në Shkup kushton-te aq shumë, sa që mixha Rifati, siç thoshte dhe vetë, s'kishte takat me e pague për dy vetë. Për një dhe iu desh gjithë vitin me u rropatë e me u rroptue, me i ra bretku mbas pune dhe me kursye e me e mbledhë dinarin si kamba qelbin, nga pak e nga pak... Ja pra, pse s'e kishte pa të shoqin Mejremja tash ma se një vit, gadi po baheshin dy. Dhe tash ndoshta s'do ta kishte çue mixha Rifati, dhe ndoshta kurrë s'do të kishte shkue me e pa në burg Hamzën e saj të dëshiruem, sikur të mos i kishte shkruie ai babës se dëshironte me e pa djalin e vet, Ilirin e vogël, të cilin ma parë e kishin quejtë Murat, me emnin e gjyshit, mirëpo Hamza kishte kundërshtue prej burgut dhe me kambëngulje kishte kërkue që t'ja ngjisnin të birit emnin Ilir, që ishte emni i katragjyshit, siç u shkruente në letër nga burgu.

Në Fushë-Kosovë Mejremja mërdhini plot dy orë dhe përtej dy orëve, tue pritë në borë trenin e Beogradit. Prej të ftohtit, Ilirit, flegrat e holla të hundës së vogël si gonxhe, i lëvizshin si verzat e peshkut. Në fytyrë ishte mërdhezë, syt i ndriçojshin. Ma në fund erdhi treni me lokomotivë, që hukatte e gulshonte, porsi ka i lodhun. Mejremja vrapoi sa muji bashkë me udhëtarët e tjerë, që shtyheshin e thërrisnin njani-tjerin. Mezi gjeti vend dhe, kur u ul e u nis treni, prap s'i besohej se po shkonte për Shkup, atje ku Hamza i saj i dashun dergjej në burg. Jo, jo! Ky udhëtim, megjithqë i ishin ngri kambët, asaj i dukej si një andërr e bukur, tepër e bukur për ta besue. Si një ndër ato andrrat e shumta, që i kishte pa natë për natë që kur ja kishin burgosë të shoqin. Mirëpo ja që treni luhatej, tundej e përkundej dhe rrëshqiste mbi shina e gjithnjë ishte afër e ma afër Shkupit. Xhamat ishin ngri e ravizue me lloj-lloj lulesh e gjethësh akulli dhe ajo s'mundte me pa, por treni aty-këtu ndalej, udhëtarët hyjshin e dilshin dhe Shkupi pa tjetër afrohej.

Ilirin e kishte zanë gjumi me duer në gjiun e së amës. Buzët e vogla qumështore i kishte pak të çeluna dhe fytyra e tij e njomë ishte skuqë. Kur mbërritën në Shkup, Mejremes iu dhimb me e zgjue, por s'kishte ç'me ba, se duhej me dalë. E ajo mezi priste me dalë. Mezi priste me e pa Hamzën, burrin e vet.

Kishte zbardhë drita kur, me bohçe në dorën e majtë dhe me Ilirin në krahun e djathtë, zbriti prej trenit dhe u nis nëpër bulevard, rrugës kryesore, nga qendra e qytetit dhe Ura e Vjetër e Gurit. Sa ngutej e shkreta me e pa të shoqin! Nuk shikonte as majtas as djathtas. Vetëm ecte, ecte, ecte përpara me zemër të përmallueme dhe as nuk ndjente se i ishte lodhë dora me bohçe, se i ishte mpi krahu me Ilirin.

Mixha Rifat i kishte thanë se në qendrën e qytetit, që e quejnë **ploshçad**, aty përpara mapos së madhe me xhama, kishte njëfarë autobuzi, që e quejnë **reiz**, (të gjitha këto shprehje ajo i kishte mësue përmendësh, që të dinte me gjetë), me të cilin shkohej deri në burg, **deri** në kampin e përqëndrimit, në Idrizovë. Me të vërtetë kush donte pak shtrenjtë. Mixha Rifati, kur kishte qenë para disa muejsh me e pa të birin, kishte shkue në kambë, Mirëpo ajo s'mundte me shkue në kambë, ishte larg, ma se dhjetë kilometra, mandej dimën, **borë**, ftoh-të dhe, mbi të gjitha, Iliri i vogël, që ia kishte këputë krahun. Jo, jo, nuk shkohej në kambë! Në **ploshçad**, mu para mapos së madhe me xhama, ajo uli Ilirin dhe u ndal me pritë **reizin**. Vetëm tash e ndjeu se i ishte mpi krahu i djathtë, se ishte lodhë. Mori frymë thellë dhe shikoi rreth e përçark. Autobuzat e kuq dykatësh, kamionat e veturat silleshin rreth sheshit të gjanë dhe hyjshin nëpër rrugë. Uturima e boriave dhe gumëzhitja e gomave përziheshin me fishkëllimën e erës që frynte nga Mali i Zi i Shkupit dhe depërtonte luginës së Vardarit, kalonte përmidis qytetit e mbi qytet, ndërmjet kodrave Vodno në perëndim dhe Gazibaba në lindje. Vetëm sheshin nuk e rrihte aq shumë veriu, se e mbronte kalaja e qytetit, pallati i oficerëve dhe i tanë

një blok ndërtesash të nalta, që dukeshin si perde të ngurta. Anës sheshit të shtruem me kallba gurësh të murmë, midis të mbuluem me borë, që vezullonte si hermelin i çmueshëm, por që skajeve nga kalojshin automjetet ishte e shkelun dhe e llapraçitun, njerëzit shkojshin e vijshin trotuareve, qyteti zgjohej, lëvrinte, vlonte.

Jo larg saj, në një barangë të vogël e të bukur, krejt në qelq (dukej si kafaz) një grue, që Mejremes iu duk si fëllanzë, shiste duhan, lloj lloj kutiash me cigare. Asaj iu kujtue se vjehrra kishte deshtë me i shti në bohçe për Hamzën pak duhan kaçak, por mixha-Rifati s'e kishte lanë dhe i kishte thanë se në burg ruk lejojnë me marrë nga jasht as duhan as cigare. «Sa keq», mendoj Mejremja. Megjithqë s'kishte pare — çdo dinar ja kishin llogaritë para se të nisej — tash që u çlodh pak, ajo menjëherë do të ishte nisë deri në Idrizovë në kambë, dhe me paret që i kishte dhanë vjehrrin për autobus do ti kishte ble dy-tri paqeta me cigare Hamzës. Atë çast ajo mendoj se do t'ja kishte vu në dorë Ilirit me ja dhanë ky babit me doçkat e tij. Me të vërtetë, sa keq, sa keq që s'lejojshin cigare!

Mbas barangës së vogël, përtej rrugës, pak më një anë, ishte një barangë tjetër, diçka ma e madhe, e pastër dhe e ndritshme. Mbi pullazin e saj me dy pëllambë borë, dilte një fjollë tymi, që menjëherë e rrëmbente era dhe hazdisej me te andej e këndej. Tek dritarja prej xhami të trashë, njerëzit shkojshin e vijshin, blejshin petulla të nxehta e byrekë, që shitësi ua mbështillte me letër të hollë e të bardhë. Mejremja ngurroi një çast, por kur iu kujtue diçka, s'mujti me u përmbajtë.

« Sa do të gëzohet Hamza, sikur t'i çoj ndonjë petull! » --mendoj me vete dhe i ra ndër mend se atij i pëlqejshin shumë petullat. Menjëherë mori bohçen dhe Ilirin, që ishte habitë mbas veturave, iu afrue barangës si me droje, ngadalë, dhe, kur i erdhi radha, i zgjati shitësit qind-dinarshen, Ky e mori, e kqyri pak i habitun dhe e pyeti diçka, por Mejremja s'e kuptoi. Ajo i tha vetëm:

— Petulla.

Shitësi u kthye, buzëqeshi dhe shpejt e shpejt i mbështolli me letër disa petulla e ja dha. Mejremja deshti me i shti në bohçe, por Iliri gjeti rastin me i tregue se ishte i unët. Atëhere Mejremja bleu edhe një-qind dinarë të tjerë petulla dhe, tue shikue vogëlushin si hante i unët e me shije, mendoi:

«Po sa t'i paska anda petullat, bre bir! I ngjan Hamzës, pa tjetër. Ku do të pikë dardha veçse nën dardhë!»

Mandej pyeti një kalimtar nga shkohet për Idrizovë dhe u nis në kambë, kaloi urën e betonit, eci buzë Vardarit, gjatë një trotuari të ngushtë e vende-vende të prishun, dredhoi në të majtë dhe, kur doli në periferi të qytetit, në fund të spitalit ushtarak, u ndal me pushue pak dhe hangri edhe vetë një petull, se fundi i fundit edhe asaj i pëlqejshin.

Si mori frymë e hangri petullën, prap u nis, tue kqyrë vetëm përpara dhe tue mendue, sa do të gëzohej Hamza, kur të shihte Ilirin, birin e tij që s'e kishte pa kurrë.

Jashtë qytetit era frynte edhe ma me furi, si e harlisun. Tue zbritë nga Gazibaba fishkëllonte dhe kacafytej me shtyllat e telefonit e me pyjet e zhveshun buzë Vardarit. Mejremja e kishte mbështjellë mirë Ilirin me të leshta dhe, megjithqë ishte e ngarkueme randë, ecte shpejt, se era i frynte nga shpina dhe sikur e ndihmonte, sikur e dinte edhe ajo që Meremja ngutej e dëshironte me mbërritë sa ma parë në Idrizovë, me e pa sa ma parë Hamzën e saj të dashun.

Ajo u lodh, u lodh tepër dhe duert iu këputën. Disa herë u ndal e pushoi. Shumë herë pushoi. As vetë s'e dinte, sa herë ishte ndalë e kishte pushue dhe sa kohë e rrugë kishte kalue. Kamionat e autobuzat, herë herë edhe ndonjë xhips e veturë me zinxhirë hekuri, kalojshin pranë saj në të dy drejtimet. Rruga iu zgjat dhe iu duk se kurrë s'do të mbërrinte, kurrë s'do ta shihte Idrizovën. As Hamzën e saj të shtrenjtë. Kot shikonte përpara. Kot ja kishte qepë sytë horizontit. Kot shpre-

sonte e rrehej se ndërtesa, që dukej se ishte burgu, se ishte katundi, që tymonte, ishte Idrizova.

Mirëpo dëshira e malli genë ma të fortë se lodhja dhe ato sikur fluturojshin, sikur e gllabërojshin rrugën që shumë kujt tjetër do t'i ishte dukë edhe ma e pa-fund dhe s'do ta kishte kalue aq shpejt sa Mejremja. Fuqia e mallit dhe e dashunisë asht jashtëzakonisht e madhe, jashtëzakonisht e fortë dhe në gjendje me kalue edhe me përballue çdo gja, çdo largësi, çdo pengesë e vështirësi.

Bashkë me veriun që grinte, grinte e s'pushonte dhe e shtynte gjithnjë përpara, vetëm përpara, ashtu siç shtynte edhe retë e pluhunit të borës shtëllunga-shtëllunga të furishme, ajo e pa burgun, muret e naltë prej betoni, të zyrtë, me tela të thepison, që përçojnë korentin vdekjeprurës dhe me sofata të gjana, ku prej të ftohtit çukërmojshin me kambë rojet, që vëzhgojshin e ruejshin të burgosunit. Kur i pa ashtu të zyrtë e të tmerrshëm, Mejremen e theri diçka në shpirt, diçka e ndrydhi, por ajo e bani zemrën gur, hodhi hapin përpara dhe e lodhun, e raskapitun, mbërriti para deryve të hekurta e të mëdha të kampit famëkeq, ku ishin mbledhë aq shumë njerëz, gra, burra e fëmijë, sa që asaj iu duk se as në pazarin e Pejës nuk mblidhet ma shumë popull dhe nuk bahet poterë e gjurulldi ma e madhe. Ajo kaloi ndërmjet tyne dhe u paraqit në sportelin e rojës. Ky ishte një milic me fytyrë si hipopotam i mërzitun, me dy gusha dhe me një kokë aq të madhe sa që e zente me te krejt vrimën e sportelit, një goxha vrimë.

— Ke keni ardhë me vizitue? — e pyeti hipopotami me buzë e za të trashë, që dilte si prej fuçie.

Mejremja u drodh e i tha:

— Hamzën.

— Cilin Hamzë?

Atëhere Mejremes iu kujtue se në Idrizovë s'ishte vetëm një Hamzë, vetëm Hamza i saj.

— Hamzën e Rifat Loxhës, — i tha ajo dhe u

çudit, që s'i shkoi gjuha me i thanë «Hamzën tim».

Milici e këqyri, idhtas, duket se diçka s'i pëlqeu dhe i tha:

— Thoni të gjykuemin Hamzë Loxha!

Mejremja s'bani za. Ajo u habit.

— Përsëriteni!

Atëherë ajo mekanikisht e përsëriti:

— Të gjykuemin Hamzë Loxha.

Dhe zemra i rrahu ma fort e iu dridh me mall të pashuem e me ngazëllim, por edhe me brengë e me frikë, me një droje të çuditshme, të pashpjegueshme, të pakuptueshme.

— Ç'e keni të gjykuemin Hamzë Loxha? — pyeti prap hipopotami.

— Burrë: asht burri im, — iu përgjegj Mejremja dhe u suell me pa mos e kishte ndigjue kush. Mbas saj, në radhë, ishin edhe pesë-gjashtë gra e burra të tjerë. Ajo u skuq vesh më vesh dhe i uli sytë për tokë e turpnue-me. Në veshë i ushtuen fjalët: «Burrë; asht burri im!» Dhe iu duk sikur zani s'ishte i saj.

— Dokumentat!

Mejremja e nxori letrën e njoftimit dhe ia dha me të majtën, që i dridhej si purtekë.

Hipopotami e këqyri.

— Keni certifikatë se jeni grueja e të gjykuemit Hamzë Loxha?

— Si urdhnoni.

Hamza u kishte shkrue në letër për të gjitha çka duheshin e çka kërkojshin, për letrën e njoftimit dhe për certifikatën, se ai e dinte, fort mirë e dinte se sa e sa gra ishin kthye pa i pa burrat, vetëm e vetëm pse s'kishin certifikatë me vetë. Madje dhe prindët, në se i gjykuemi kishte harrue me i shti në kartelën e vizitave, hipopotami, me urdhnin e drejtorisë së kampit, i kthente mbrapa. Duhej me ba i gjykuemi një lutje të devotshme, që t'i shënoheshin në kartellën e vizitave dhe t'i lejoheshin takimet mujore prej dhetë-pesëmbëdhete minutash.

Mbasi kqyri çertifikatën, hipopotami ia ktheu të gjitha dokumentat dhe i tha:

— Prit të shofim a ka të drejtë në vizitë për këtë muej!

Dhe Mejremja priti.

Ma në fund u çel sporteli prap dhe hipopotami e pyeti:

— I keni sjellë ushqim?

— Po, po, ja ku e kam, në bohçel — iu përgjegj ajo me za të mekun, por edhe e lumtun që në fund të fundit, mbas gadi dy vjetësh, mbas gjithë atij mundi dhe atyne vuejtjeve, mbas gjithë strapacinave prej Peje deri aty, ma në fund ka me e pa Hamzën e saj të dashun dhe ka me ia dhanë Ilirin, Ilirin e tij, të cilin ai me aq kambëngulje ka kërkue ta quejnë ashtu dhe kurrsesi ndryshe.

— Jepmani kha!

Mejremja u step, u habit. Ajo mendonte se do t'ia jepte vetë ushqimet, me duert e saja. S'e dinte që ushqimit i bahej ma parë një kontroll i rreptë, e herëherë, besa, edhe një vjedhje e paturp. Vetëm mos t'ua zinte syni ndonjë send milicëve!

Ajo s'pati ç'me ba dhe ja zgjati bohçen me ushqim e me petulla hipopotamit.

— Pritni atje ma larg! Kur t'ju vijë radha kemi me iu thirrë, — i tha ky, sikur ta bekonte dhe, për një moment, e mbylli sportelin.

Vëndin e Mejremes e zuni një plakë. Mbas pak kohë u hap dera dhe, si duelën do njerëz, burra, fëmijë e gra me sy të buhavitun e të përlotun nga mallëngjimi, një milic tjetër, i gjatë si shtyllë, i hajthëm e hundëkërrusun, thirri me za të çjerrun:

— Ata që kanë ardhë me vizitue të gjykuemin Peter Brajkovski, Hamdi Aslani, Mevlan Ibrahim, Derman Gashi, Luan Adriatiku dhe Bardhyl Bytyçi, le të hyjnë kha menjëherë.

Milici u zhduk dhe dera mbeti e çelun. Një grumbull njerëzish, pleq e të rij, shpejtuen dhe u futën brenda, tue shty me padurim njeni-tjetrin.

Mejremja mbeti edhe pak në kambë me Ilirin ngrykë, dhe kur iu kujtue se duhet të priste deri sa të kryejshin vizitën gjithë ata njerëz, që kishin ardhë para saj, gjithë ajo mori njerëzish, që ziente e gumëzhinte si në pazar, u largue pak më një anë dhe u mbështet për mur.

Era frynte e shfrynte si e çakërdisun dhe çka nuk arrinte me e ngri me frymën e vet të brishtë e të ftohtë, e ngrinte me fishkëllimën rëqethëse, që depërtonte në trunin e Mejremes si majë gjilpane. Askund s'kishte vend ku të ulej, apo ku të strehohej pak prej ere njeriu. Nga çdo anë rrihte e frynte, frynte si në shulla dhe thante e ngrinte. Prej të ftohtit, Mejremes i ishin ba buzët mavi, ndërsa Ilirit ajo hunda e tij e vogël, si bulzë, i ishte skuqë.

Autobuzat shkojshin e vijshin. Vijshin plot e përplot e shkojshin po ashtu, por njerëzit ishin ma të lehtë dhe bohçet, valixhet e shportat tash i kishin bosh. Mili-ci hundëkërrusun thërriste, vazhdimisht thërriste emna të rij, emnat e të gjykuemve. Mejremja disa herë e ndigjoi emnin e Hamzës, disa herë u tërhoq e thekun, sikur t'ja kishte kapë kush zemrën me dorë, u drodh nga fundi i shpirtit, e bindun se ma në fund do ta shohë Hamzën e saj, të dëshiruemin e saj. Mirëpo, kur u bind se në Idrizovë kishte shumë njerëz që quheshin kështu, u ul e lodhun, e rraskapitun, e molisun, u ul në një stom bore, se s'kishte ku të ulej tjetër, e me qëndrue në kambë nuk mund të qëndronte ma. Kambët i dhimbshin, i ishin ngri dhe gjujt i dridheshin, dhambët i cingrojshin. Kambë e kokë dridhej. Ilirin e mbante në prehën, e kishte mbështjellë mirë e mirë me rrobe, ia kishte hedhë sipër edhe shallin e vet me theka dhe e mbronte prej erës e të ftohtit me trupin e saj llastar, që gjithashtu kishte nevojë për mbrojtje e ngrohtësi.

E veriu frynte, frynte e fishkëllonte, ulurinte rru-gës e nëpër ara, sikur vajtonte rreth kampit, rreth mureve të naltë prej betoni, që i rrihte me dëshpërim dhe sikur donte me i shembë, me i përmbysë e me i mbulue me borë, që të mos i shihte ma syni i njeriut.

Një mesoburrë me republikë, i veshun shik, me një kapotë gri elegante, zijosh, u nda prej turmës së njerëzve, që ngrihshin në borë e në erë dhe iu lut milicit në sportel:

— A asht e mundun bre shok të takohem me djalin tim Zharko Millovanoviç ma shpejt? Kam ardhë nga Beogradi dhe ngriva këtu përjashta, më thau era.

— Doni të thoni me të gjykuemin Zharko Millovanoviç? — e pyeti hipopotami.

— Po, si urdhnoni, me të gjykuemin Zharko Millovanoviç? — u korigjue ai me një buzëqeshje servile e të sforcueme.

— Pritni kur t'ju vijë radha, — iu përgjegj hipopotami ftohtë dhe deshti me e mbyllë sportelin.

Mirëpo i ati i Zharko Millovanoviçit, që e dinte se ç'duhej me ba, shpejt e shpejt ja rراسi dorën brenda me një pesë qind-dinarëshe.

Mbas zijoshit me republikë iu afrue sportelit edhe një tjetër pa republikë dhe të tjerë e të tjerë.

S'kaloi shumë dhe milici thirri nga dera:

— Ata që kanë ardhë me vizitue të gjykuemit Zharko Millovanoviç, Dushan Grol, Hamzë Llo-ll-lllovka...

Mejremja brofi në kambë si e përflueme dhe pyeti me za të dridhun:

— Si, si tha? Hamzë Loxha?

Një plakë trup-flashkët dhe e dobët, me ngjyrë të pashëndetshme e të hirtë të fytyrës, e veshun në të zeza, tue kalue pranë saj, u suell dhe i tha:

— Jo, jo! Asht djali im, Hamzë Llovka, Hamzë Llovka tha.

Mejremja prap u ul në borë, pak si e dëshpërueme, por jo edhe me zemër të thyeme, se ajo e dinte, e dinte se atë ditë do ta shihte sado që të vononte pa tjetër do ta shihte Hamzën e saj, shpirtin dhe të dëshiruemin e saj, që ia rrëmbyen dhe atë e lanë vetëm, vetëm e të re, të njomë, me një kërthi, që i ati as nuk e njihte. O, sa do të gëzohej Hamza kur ta shihte Ilirin! Si do ta marrë në duer e si do ta përqafojë! Si

ka me e puthë! O, sa e lumtun do të jetë edhe ajo, kur ta shohë Hamzën, kur t'ia shohë ata dy sytë e tij të zes e të bukur, atë fytyrën e tij të çiltër, me atë buzëqeshjen e ambël, që ajo s'e harron kurrë, kurrë, kurrë.

E puthi Ilirin, që e shikoi me sy xixillues. Ajo u mbështoll mbi te, u kërrus galuç mbi trupin e tij kërti, që ta mbronte prej fërfëllazës së egër, prej ngricës e të ftohtit. Dhe u kredh në mendime të kandshme, në vegimet e së kaluemes. Kujtoi vajzëninë, ditën kur e kishte pa për herë të parë në një dasëm Hamzën, kur ishte takue si rastësisht në rrugën e katundit me te, atje tek burimi. Ishte pranverë dhe ai posa ishte kthye prej Sarajevës, ku e kishte kalue gjithë dimnin, tue sharrue dru nëpër shtëpia të botës. O, sa keq i vinte tash që s'i kishte folë, që s'ishte përgjegj atëherë, por kishte ikë si zogëz e trembun me shtamba në duer. Mandej i ishte kujtue dasma dhe... O, sa pak kishte jetue me te! Sa pak kohë kishin qenë bashkë, e sa shumë kishin dëshirue! Dhe s'i kujtohej ma asgja tjetër përveç petullave, që ai i donte aq shumë dhe... dhe buzëqeshjes së tij të ambël e dy syve të zes, që ajo s'i harronte kurrë.

Autobuzi shkante e vinte dhe sa njerëz largoheshin, aq vijshin. Vijshin e tuboheshin para portës së kampit, që nuk zbrazej kurrë. Lëvizshin andej e këndeje, çukërmojshin me kambë, fërkojshin duert dhe u hukatshin me buzë që të mos u ngrijsin, se era frynte e shfrynte si e harlisun, e mprehtë, rrëmbyese dhe e ftohtë. Fjolla-fjolla ajo fërfëllonte herë mbas here pluhun bore te kambët e Mejremes dhe dalëngadalë ja mbuloi këpucët e nusnisë, që s'i kishte mbathë ma shumë se pesë-gjasthtë herë dhe që tash i ishin ngri e ngjitë me truëllin prej bore.

Mejremja ishte e re. Ajo posa i kishte mbushë të njëzetat. Para disa ditësh kishte qenë e sëmune. Madje as tash s'ishte shërue fare dhe s'ndjehej mirë. Vjehri e vjehrra mendojshin se u ishte sëmue nusja nga meraku, që kishte për të shoqin. Pikërisht për këtë shkak edhe e kishin lejuë të shkante me e pa.

E rritun me halle e dëshira të paplotësueme, si të gjitha shqiptaret e vobegta të Kosovës, tash që kishte ardhë deri tek dera e burgut, ajo asgja tjetër s'mendonte, por si ta mbronte sa ma mirë Ilirin e saj të shtrenjtë prej erës e të ftohtit dhe... dhe kur do ta shqiptonte ai milici hundëkërrusun si korb edhe emnin e Hamzës. Ashtu e kredhun në vegime, e lodhun shpirtnisht e fizikisht, gjysëm e sëmuni, ajo s'e vuni re se si po e përvidhte gjumi, s'e kuptoi se si i qenë mpi kambët prej të ftohtit, se si i qenë ngri e ba kërcu.

Ndërkohë veriu frynte e shfrynte, frynte si i çakërdisun, fishkëllonte e uluronte mnershëm dhe fërfëllonte pluhun bore, re-re e shllunga-shllunga të furishme, që i përplaste anës rrugës dhe të kambët e Mejremes.

Si nëpër tym e flakë... (asaj iu faneps menjëherë një zarr i ngrohtë. O, sa i ngrohtë që ishte! Dhe sa shumë flakronte! Majat e flakës lëpijshin qiellin e zhदारitshin retë)... si nëpër tym e mjegull dhe si prej së largu, ngadalë, ai erdhi, ma në fund erdhi, ja erdhi Hamza.

«Hamzë! Hamzë! Qe, ta solla Ilirin! Ilirin tand!» — i tha ajo me za të dridhun dhe sytë e saj të përlotun, se ajo qante nga gëzimi, u shkrinë në sytë e tij të zes.

Mirëpo Hamza s'iu afrue menjëherë. Ai vetëm i buzëqeshi ambël, butë, si dikur. Dhe diçka i tha, sikur e luti, sikur iu përbetue, që Ilirin të mos e quejnë Murat.

«Jo, jo! Hamzë! Hamzë! Atë askush ma s'e quen Murat. Ai e ka emnin Ilir. Ilir e quejnë të gjithë! Dhe të gjithë thonë se të ngjan ty, se ka sytë e tu, ballin tand, Hamzë. Po merre, Hamzë! Merre një herë Ilirin tand. Merre se ai as të njef, s'të ka pa kurrë. Hamzë! Oh, Haaamzë!

Dhe Hamza i zgjati duert, i zgjati duert e tija të furiqishme prej sharraxhiu dhe deshi me e marrë, me e marrë e me e përqafulle Ilirin, birin e tij, shpresën dhe ngushëllimin e tij. Mirëpo flaka u ndez, kapi edhe ma shumë, flakroi në qiell e kudo, mandej sikur u shue,

u shkim zjarri, bani ftohtë, ngricë, dhe tymi e errësina gllabëroi çdo gja, Ilirin dhe Hamzën, çdo gja.

Rreth saj era frynte si e harlisun, frynte e shfrynte pa ja nda dhe bante ftohtë, ftohtë i madh. Autobuzi shkante e vinte. Vinte zbrazët e shkante plot dhe turma nisi të rrallohet, të pakësohet.

Diku vonë, milici hundëkrrusun, si zakonisht, duel në derë e thirri:

— Ata që kanë ardhë me vizitue të gjykuemit Trajko Haxhinaumov, Zaim Zaimi, Sherafedin Gostivari, Myrteza Bajraktari Abdurrahim Taravari, Besim Ferhati dhe Hamzë Loxha, le të hyjnë kha menjëherë.

Dhe milici u zhduk e dera mbeti e çelun. Disa njerëz, gra, burra e fëmijë shpejtuen me u futë brenda. Mandej dera u mbyll e s'u ndigjue asgja, përveç ulurimës së veriut, që vajtonte me gjamë e pa ngushëllim rreth kampit të Idrizovës që nga lufta e parë botnore, dimën për dimën fort e ma fort, e deri në ditët tona. Dukej sikur gjithë shpirtnat e të pushkatuemve, shpirtnat e të mbyturve nën tortura me pendrekë e dru, të therunve e të helmuemve, sikur gjithë shpirtnat e të vdekunve ishin çue dhe ulurojshin në kor, bridhshin nëpër kamp e rreth kampit dhe çirreshin e mallëkojshin.

Mbas pak dera u hap përsëri dhe milici hundëkrrusun bërtiti, sikur t'i kishte plasë delli i ballit:

— Kush ka ardhë me vizitue të gjykuemin Hamzë Loxha, le të paraqitet kha menjëherë, se s'do ta presim gjithë ditën!

Sytë e tij të çartun këqyrën me urrejtje ata pak njerëz, që pritshin radhën, këqyrën kush po lëviz e po i afrohet, kush ishte ai, që u dashka me e thirrë për së dyti. Mirëpo askush s'lëvizi, askush s'iu afrue dhe kërcënimet e fyemjet, që i kishte pregatitë për te posa të paraqitej, i ngelën në fyt.

Atëhere bërtiti edhe një herë i nevrikosun, si i trenuem, sikur të donte me spastrue fytn, që i ishte marrë.

— Hamzë Loxha!

Askush s'levizi. Askush s'bëzajti.

— Hamzë Loxha! — thirri për herë të fundit, i hasharuem dhe deshi me e mbyllë derën, mirëpo një fëmijë i vogël rrëshqiti prej prehnit të s'amës jo larg milicit hundëkërrusun, dhe ja shkrepri vajit e nisi me qa e me babutisë. Dukej, sikur lajmëronte, sikur thonte.

«Ja ku jam! Ja ku jam! Ai asht baba im. Unë kam ardhë me e pa. Kam ardhë me më pa».

Vaji i fëmijës tërhoqi vëmendjen e atyne, që pritshin dhe një plakë e kërrusun e me gungë iu afrue Mejremes së strukun e të palëvizshme.

— Moj zonjë, — i tha ajo, — mos keni ardhë ju me vizitue Hamzë Loxhën?

Mirëpo Mejremja nuk brofi. Ajo s'levizi, s'e ngriti kokën dhe s'bëzajti fare.

Atëhere plaka e shkundi, tue mendue se sigurisht do ta kishte zanë gjumi të shkretën.

Mejremja u rrëzue, ra ashtu e strukun, sikur të donte me mbrojtë trupin e njomë të Ilirit prej ere e të ftohti. Veriu uluriu dhe një fjollë bore ja shploi shaminë e bardhë. Në borë u derdhën flokët e saj ngjyrë gështenjë dhe ndërmjet tyne u duk fytyra e gjanë e pa jetë.

Plaka klithi menjëherë dhe u tërhoq e frigueme. Iliri u kap për fustanin e Mejremes dhe qau e babutisi, tue këqyrë i habitun njerëzit, që u grumbulluen shpejt e shpejt.

Dikush tha:

— Ka vdekë!

Dikush tjetër, me gjasë ishte mjek ose merrte erë nga mjeksia, e egzaminoi, ja hapi sytë me gjeste të shpejta dhe tha:

— Nuk merr frymë... zemra s'i punon... ka ngri. Ilirin s'kishte ç'e ndalte. Ai qante, qante gjithnjë ma fort, a thue se e kuptonte se ç'ka kishte ngja. Mi-

rëpo edhe vajin e llirit dhe fjalët e atij mjeku të panjohun, fryu veriu dhe i muer, sikur të ishin pluhun bore. Kush e din se ku do t'i çojë, ku do t'i hedhë, ku do t'i përplasë! Ndoshta me to do t'ia mëshojë mureve prej betoni të kampit dhe me dëshprim do t'i rrahë që t'i shembë e t'i rrafshojë me tokë.

Në borë mbetën vetëm sytë e Mejremes, sytë e saj të kaltër e të mëdhej, që dukeshin si dy copa qielli në atë fytyrë të gjanë e të mërdhezun, pa jetë e të ngrime. Dukeshin sikur shikojshin, sikur kërkujshin diku larg, larg e ndërmjet njerëzve. Ndoshta prireshin mbas vajit, ndoshta kërkujshin Ilirin, e ndoshta, kush e din, ndoshta lypshin me pa Hamzën, Hamzën e saj të dëshiruem, sytë dhe buzëqeshjen e tij.

USHTIMA E KORABIT

Në zyrën e shefit, ku mbretnonte një qetësi e shurdhët, ra zilja e telefonit. Kumbimi i saj metalik u përhap nëpër dhomën e fjetun dhe menjëherë u zhduk. Dukej sikur e thithi qetësia. Mirëpo mbas pak ajo prap tingëlloi. Këtë herë ma gjatë dhe ma fort, mërzitshëm e si xanaxare.

Shefi u shtriq përgjumshëm në kolltuk dhe hapi gojën sa një kamare. Dhambët i kishte të bardhë si fildishi, të fortë dhe të mëdhej. Ai çoi dorën e majtë dhe i mbuloi. Mandej tërhoqi kambët nga tryeza. Me dorën e djathtë, ashtu me përtesë, mori receptorin.

— Alooo! — gërthiti me një za të mugët, të thellë e si të ariut.

Sytë i kishte me rathë mavi, të skuqun e të buhavitun. Gjithë natën s'kishte fjetë. Veç pagjumësisë edhe shliva i kishte randue në kokë. Veshët i buçitshin, kokën e kishte valë. Herë mbas here i dukej sikur ndigjonte kangën e artistes Irena Kostova, të asaj bukuroshes së teatrit të Shkupit, që deri në dritë s'e kishte lanë me i mbyllë sytë. Mbas banketit, ashtu e dejun, ajo kishte shkue në zyrën e tij dhe kishte vazhdue me këndue gjysëm lakuriq vetëm për të. Se nga ishte zhdukë mandej, as vetë s'e dinte. Vetëm shishja e shlivës, shishja e likerit «Aero», rrobot e tij të hallakatuna sikur të ishte mundë me ndokend, dhe krikva e mbushun plot e përplot me bishta cigaresh, gjysma me të kuq buzësh, dëshmojshin se ajo vërtet kishte qenë aty.

Ndryshe i dukej si në andër. Irena Kostova në zyrën e tij, vetëm për vetëm me te, në krahët e tij...

— Ju kërkon Shkupi, shoku major. Ka dhetë minuta që po i bijmë ziles, — i tha një za grueje, që, në krahasim me zanin e Irenës, iu duk si të pallun lope.

— Alooo! — bani shefi, si ma parë.

— Kush asht atje? — e pyeti nëpërmjet telefonit një za i njohtun, por që s'i kujtohej i kujt ishte...

— Këtu major Kiril Naumovski. Po atje?

— Koloneli Bllazho Joviç.

Si ndigjoi zanin e shefit të UDB-ës të qytetit të Shkupit, majorit i doli gjumi si me ja pasë hekë kush me dorë. U çue, madje edhe në kambë, dhe receptorin e afroi ma mirë afër veshit.

— Urdhnoni, shoku kolonel! — bani shpejt e shpejt me një za, që ndryshonte fare nga ai i pari...

— Ndigjoni, shoku major, — i tha nga Shkupi koloneli Bllazho Joviç mbas pyetjeve të rëndomta për shëndetin e për të rejat, — kemi të dhana se ai Isuf Zydiija nga Reka ka dalë sot në pazarin e Dibrës. Siç jemi informuem, don me ble armë dhe me u arratisë për Shqipni. Me siguri që ka ndër mend edhe me vra ndokend. Merrni masa që ta arrestoni sa ma parë.

Major Kiril Naumovski puliti sytë i shtangun mbi germat e zeza e të randa të librit «Kriviçni postupak» (Proçedura penale). Për një çast balli iu ba shuk nga rrudhat. Dukej se diçka po mendonte. Duert i kishte të ngjyeme me gjak dhe nuk ishte çudi që Isuf Zydiija të kishte ndër mend me e vra shi ate. Kosovarët janë të dhanun mbas hakmarrjes. A ishte e mundun se i kishte gja borxh edhe ai Isuf Zydisë? Pa dashje atij iu kujtue si e vranë shefin e UDB-ës në Shkup. Shi atë që ishte para se të vinte koloneli Bllazho Joviç.

— Më kuptuet? — e tërhoqi nga mendimet zani i kolonelit.

— Siurdhnoni, siurdhnoni, shoku kolonel! — iu përgjegj shefi. — Të arrestojmë Isuf Zydinë. Vetëm, — këtu e zgjati pak zanin si i pavendosun a ta thotë apo

jo, — më falni por mue s'më kujtohet hë për hë kush asht ky Isuf Zydiya.

— Ai bre, që e kemi pasë deri vonë në burg...

— «Aha, e paskan pasë edhe në burg!» — bani me vete majori dhe duket se dyshimet iu shtuen.

— S'ka katër-pesë muej që asht lirue nga Idrizova. Ka qenë edhe mësues përpara në Tanushë të Rekës së Epërme. Si s'ju kujtohet? — bani i habitun koloneli.

«Sa shiftarë kanë kalue nëpër burgjet tona, aq të mira paça! — mërmëriti me vete shefi. — Kush i mban mend të gjithë?!»

Dhe vijoi me za:

— Ehe, po! Tash më kujtohet...

Nga shprehja e fytyrës dhe si i bani sytë dukej hapët se asgja s'kuptoi. Atij akoma s'i kujtohej kush ishte ky Isuf Zydiya. Megjithëkëte i tha ashtu që ta hiqte qafe sa ma parë kolonelin. Vetëm mori në shenim emnin e Isuf Zydisë. Fundi i fundit mos do ta arrestonte ai?! Ka kush me u marrë me te. Pse mbahen e paguhen gjithë ata milicë e agjentë? Kujtimet e natës së kalueme, Irena Kostova, zani dhe kangët e saj nga riviera, shлива dhe mezet e zgjedhuna... këto ishin mendime, mbresa, kujtime shumë ma të bukura. E ç'ja trazon koloneli në këtë mëngjez të kthjelltë me një farë krimineli, që don të arratiset, që don të vrasë?! A meriton të futet emni i një shiftari, emni i një kafshe aq të ulët, injorante e të përbuzun për të në këto kujtime të mrekullueshme?

Tue shenue emnin e Isuf Zydisë, sytë prap i shkuen te libri mbi tryezë.

«Kriviçni postupak», — lexoi me vete pa e pasë mendjen aty.

E lëshoi stilografin mbi blokun e shenimeve dhe u drejtue. Tue vijue bisedën me kolonelin, iu fanepsën para syve çaste të ndryshme nga banketi, Irena e bukur, emni i Isuf Zydisë dhe titulli i librit nga tryeza. Dukej se ishte i lodhun, se s'përqëndrohej dot në fjalët e kolonelit Bllazho Joviç. Ai këmbëu edhe dy-tri fjalë

të tjera me te dhe uli receptorin. Deshi me u largue nga telefoni, mirëpo sytë prap i vajtën te libri.

«S'e ç'm'u ba si ankth ky libër!» — bani me vete.

Mandej e shtriu dorën dhe e ktheu mbrapsht. Me lëvizje të ngathta hapi sirtarin e tryezës. Ishte plot me letra e me shkresa. Në një cep spikatshin germat e arta të kutisë së cigareve «Jadran». Pak ma brenda ishte edhe një kuti tjetër shumë ma e madhe. Në kapakun e saj tringjyrësh shkruente «Çokoladirani keksprogres — Vesna». E hapi dhe nxori një kallb biskote me çokollatë. Deshi me e futë në gojë, por se ç'iu kujtue dhe e la në vend. Nën kutinë e cigareve nxori një pasqyrë, e shikoi surratin, i ra dy-tri herë flokëve me krahën, mandej ndezi cigaren. Me dorë mëshoi në një sustë në krahun e djathtë të tryezës, me siguri i ra ziles, se mbas dere u ndigjue një tringëllimë e lehtë. Mbas pak, në zyrë hyni një civil. Ishte i shkurtë dhe trashaluç, me sy të rreptë. Nga sjelljet dukej ushtarak.

— Gjore, e njifni ju njëfarë, njëfarë, — shefi i hodhi synin bllokut të shënimeve dhe vijoi:

— Po, njëfarë Isuf Zydijs. Asht andej nga Reka, nga Reka e Epërme. Nga Tanusha m'u duk se tha, — bani tue iu drejtue trashaluçit.

— Siurdhnoni, shoku major, — iu përgjegj ky në qëndrim gatitu.

Barku i kërceu pak, ndërsa sytë sikur iu hapën.

— Duhet të jetë nëpër pazar, — vazhdoi shefi.

— Arrestojeni menjëherë. Kujdes vetëm se asht i armatosun. Ka ndër mend me u arratisë, — e porositi.

Trashaluçi nderoi dhe doli.

Mbas disa minutash, i shoqnuem prej dy milicëve që i shkojshin mbrapa, ai e gjeti Isuf Zydinë në pazarin e drithit, ku shkojshin e vijshin njerëzit me shporta e me thasë. Ishte tue u goditë për një thes misri me shitësin, që s'bindej në asnjë mënyrë me e zbritë çmimin qoftë edhe për një gjysëm dinari.

Milicët u ndalën disa hapa ma larg, ndërsa trashaluçi iu afrue dhe bani sikur edhe atë e interesonte

gmimi i miellit. Në të vërtetë ai ja nguli me vëmendje sytë Isuf Zydisë dhe kërkoi me vështrim ku e kishte armën për të cilën e kishte porositë shefi.

— Më postate! he burrë për një gjysëm dinari! — i tha Isufi shitësit tue mbajtë grykën e thesit me dorë. Dukej sikur kishte frikë mos ja rrëmbente trashaluj.

— Të kanë lanë sytë, apo bahesh kroset²) nuk shef që në gjithë pazarin agol³) ky thes asht me miell, — ja priti shitësi me papërfillje.

Trashaluj ma shumë shikonte se ndigjonte. Një kohë e gjatë kishte kalue që s'e kishte pa Isuf Zydinë. Rekën e merr Gostivari dhe atë s'e kishte qitë puna ndonjëherë ditën andej. Megjithkëtë iu duk se Isufi kishte mbetë po ai katundar që kishte qenë edhe para dy-tre vjetësh. S'vuni re asnjë ndryshim në te. Po ato opinga prej gome automobili kishte në kambë, dhe po ato tirq e atë lurkë mbi krahë. Vetëm arnat ishin shtue. Edhe në fytyrë dukej si i lodhun, i shtypun, i mërzhitur, por kështu e mbante mend ai gjithnjë Isufin. Vërtetë që ishte kërrusë pak dhe ngjante ma plak. Edhe duert i dridheshin. Mos e kishte pikasë? Mos ndoshta e para-ndjente? Kush e din, ndoshta edhe e njipte?!

«Elbëte! — bani me vete trashaluj. — Ai që niset në një rrugë si e këtij edhe frymë merr tue u dridhë.»

Dhe menjëherë u habit se ç'i ishte tekë Isufit të shkretë me mbajtë armë. Donte edhe të arratisej. Po ata kalamaj kujt mendonte me ja lanë? Me se do të jetojshin?

Me logjikën e tij ai mendoi se njerëzit si Isufi ishte ma mirë të arrestoheshin. Vërtet që do të hiqshin një kohë nëpër burgje, por në fund të fundit një ditë prap do të ktheheshin në gjiun e familjes.

1) postate — lodhe

2) kroset — sikur

3) agol — vetëm shprehje karakteristike të krahinës së

Rekës.

Sytë e tij të rreptë, sado që kërkuen, askund nuk dalluen asnjë shej arme. Edhe nën lurkë¹⁾ sikur ta kishte, patjetër do të shihej. Nga ana tjetër, sa ma shumë që mendonte, ma shumë habitej. Isuf Zydia gjithnjë kishte qenë njeri i urtë e pa zarar. Kurrë s'kishin pasë ndonjë telash me te. Kurrë askush s'u ishte ankue.

«Kush e din çdo t'i ketë ndodhë ditëziut që i asht shkrepë me u arratisë!» — mendoi tue ndigjue pazarin, që po bante Isufi me shitësin.

— Për kokë të fëmijve, bre burrë, se s'kam asnjë dinar ma shumë. Ja qesen, — i tha Isufi.

Mirëpo shitësi dukej një shpirt-kazëm. Kurrsesi s'i mbushej mendja me e zbritë çmimin.

— S'e kam tepër bre vlla, por ja kam hekë gojës. Më duhet me pague ene njëqind qese për nusen e djalit, — iu përgjegj ai Isufit dhe mori me ja hekë grykën e thesit nga duert, i bindun se ky s'mendonte me ble gja.

— Agol një gjysëm dinari, he burrë...

Atë çast ndërhyri edhe trashaluqi. Sa për t'u sigurue mos ishte ndonjë tjetër, iu drejtue Isufit dhe e pyeti:

— Isuf Zydiya jeni ju?

— Po, — iu përgjegj Isufi dhe e ndërpreu bisedën me shitësin. — Qaj jam. Pse, nga më njifni ju mue?

— Mundeni me ardhë deri njaty për një fjalë? — vijoi trashaluqi.

— Vallahi më kanë mbetë collët pa bukë e s'dij si me ia ba, kisha me ardhë more lum zotnia ene ma larg, — i tha Isufi dhe prap u kap për grykën e thesit.

— Po hajdeni se s'do ju vonoj shumë. Vetëm një fjalë kam me ju thanë, — nguli kambë trashaluqi dhe e siguroi se shitësi s'do ia shiste askujt miellin. — Edhe lekët që ju mungojnë do t'i gjeni, — i tha.

— Hajr e bafte zoti! Çfarë fjale mund të keni ju me mue? Po kush ini ju? — e pyeti Isufi me atë naivitetin fshatarak të rekasve.

1) lurkë — lloj veshje leshi që përdorin barijt.

Trashaluqi i futi krahun dhe gadi e tërhoqi me zor drejt milicëve, që pritshin të heshtun. Si e shkëputi nga thesi i miellit dhe e largoi disa hapa, i pëshpëriti në vesh:

— Jeni i arrestuem Isuf Zydija!

— I arrestuem?! — bani i habitun Isufi dhe veç që s'i ra pika. Nga habia mbeti në vend si i ngrimë.

— Hecni përpara dhe pa fjalë! Duert t'i mbani gjithnjë mbrapa të kapuna njana me tjetrën. Ai milicioneri që shifni përpara do t'ju tregojë se kah duhet të shkoni. Hecni mbas tij! Dhe mos përpiquni me ikë se ju grij me plumba, — iu kërcnue trashaluqi.

Nga fliste sytë i shkrepshin rreptas. Edhe në dorë dukej se kishte revole, megjithqë e mbante në xhep të kapardinës.

Njerëzit shkojshin e vijshin me fjalë e muhabete dhe megjithqë i shihshin dukej se asgja s'kuptojshin. Askush asgja s'dyshonte. Madje s'dyshuen as atëherë, kur u afrue milici tjetër, një musteqosh i zymtë.

Si i kaloi habia, Isuf Zydinë e pushtuen do ndjenja të randa, mbytëse. Fytyra iu shafranos, sytë i shëndritën, ndërsa leqet e kambëve filluen me iu dridhë. U dridh edhe ndër supe. Mandej dridhjet i kaluen në buzë, në dhambë. Deshti me e pyetë trashaluqin përse e arrestojshin, por gjuha s'i bani. Mezi hodhi hapin përpara, andej nga shkante milici që ja treguen edhe një herë tue e urdhnue me hecë. Çdo gja i dukej si në andërr, e pabesueshme. Ai i arrestuem? E pse? Çka kishte ba? Ç'të keqe i kishte ba kujt?

Si i trullosun shikonte shpinën e milicit që i rareth e qark, nëpër do rrugica dredha-dredha e me kalimtarë të rrallë. Dhe ecte e ecte, tue rragatë me mendime se ku e çojshin, pse ishte i arrestuem, kush dhe çka do të kishin shpifë për te. Krahnori i turfullonte nga marazi, nga mërzia e idhnimi. Kur mendonte edhe thesin e miellit që s'do ta gjente ma aty, i vinte me plasë. Hante veten që s'bleu miell për aq dinarë sa kishte dhe që s'ia mbathi nga shtëpia pa ardhë ky

trashaluqi i djallit. Tash do të ishte në rrugë për Tanushë, ku e pritshin kalamajt të sëmundë e të unët, symekun për një grusht miell.

Kaluen edhe do rrugica dhe dolën në xhade. Milici përpara, ai mbrapa. Megjithqë s'i shihte, mbas shpine e dinte se kishte trashaluqin me atë milicin tjetër. Ndigjonte hapat e tyne dhe e merrte me mend se s'i largoheshin as për një kut. Trashaluqi me siguri mbannte edhe dorën në xhep, ku kishte revolen.

Edhe pak dhe u futën në derën e UDB-ës.

— Kënde! — i tha trashaluqi si me nxitim.

Isufi bani mbas tij. Vetja i dukej akoma si në kllapi. Kur hyni në dhomë nuk e kundërshtoi aspak milicin, që e kontrolloi. Disa të tjerë rrijsin më një anë dhe e shikojshin. Po ashtu edhe trashaluqi.

Si e kontrolluen mirë e mirë, ja morën dinarët, gjalmat, rrypin, opingat, dhe diçka pëshpëritën njani me tjetrin. Armë apo ndonjë gja tjetër të dyshimtë s'i gjetën, përveç një brisku, që ishte punë dore, nga ato të Prizrenit. Trashaluqi e shikoi një çast dhe luhati kokën. Mandej i tha milicit:

— Çoje te Tërpkolja!

Tue kalue nëpër koridor, takuen një të burgosun që kthehej nga hetuesia. Isufi e njohu dhe ja nguli sytë. Mirëpo i burgosuni kaloi pranë tij dhe s'i dha fytyrë. Si njeni ashtu edhe tjetri milicët i kishin mbas shpine.

Milici trokiti dhe hapi një derë. Isufi hyni përpara tij. Gjaja e parë që i ra në sy në këtë zyrë me dollapë e tryeza, me karrige e makina shkrimi, qe fytyra anemike e një milici që menjëherë i bani do pyetje lidhun me gjeneralitetet, plotësoi aktarrestimin dhe ja dha me e nënshkrue.

— Po pse më arrestoni? — iu zgjidh gjuha ma në fund këtij Isufit të shkretë. Zanin e kishte të vakët dhe kur e shqiptoi edhe fjalën e fundit, iu dridh.

— Ajo asht punë për ne! Nënshkruej këtu! — milici me fytyrë anemike i tregoi me gisht vendin ku duhej vu firma.

— Vallahi kurrë në jetën time s'kam vu imza, — e shikoi edhe ma i habitun Isufi.

«Ajo asht punë për ne! — mendoi me vete. — Po për mue s'qenka?!»

Milici i hodhi një shikim me inat dhe i tha me ngërmim:

— E tash do të vejsh!

— Paj s'dij, he burrë, — bani Isufi.

— Nëqoftëse nuk din, do ta vejsh kështu! — ja priti milici, tue ja ngjy gishtin me bojë nga maja e pendës. Mandej ja shtypi sa që i kërcitën nyjet.

Ndërkohë, trashaluaqi i raportoi shefit mbi zbatimin e urdhnit të tij. Ky nuk e zgjati, por menjëherë mori Shkupin, kërkoi në telefon kolonelin Bllazho Joviç dhe e njoftoi se Isuf Zydijsa ishte arrestue.

II

Me kërkesën e kolonelit, shefi zbriti në bodrum dhe personalisht e mori në pyetje të arrestuemin. Dy milicë, ata që e arrestuen ja sollën Isuf Zydinë, të cilit menjëherë i kishte ra një çehre tjetër, ajo çehra karakteristike e të burgosunve. Dhe ndërsa shefi i bani disa pyetje të rëndomta, dy milicët qëndruen në kambë, aty pranë derës së mbyllun, në pritjen e urdhnave.

— Po si jeni more Isuf? — e pyeti shefi, tue e shikue ngapak shtrembët dhe si me përçmim.

— Nukere, — iu përgjegj Isufi i mrrollun.

— Ç'do me thanë kjo nukere? — tha i habitun shefi, që e hiqte veten mes shokëve si njohës i mirë i shqipes.

Isufi rrudhi krahët pafajshëm.

«Nukere do me thanë nukere!» — mendoi me vete.

Njeni nga milicët ndërhyri dhe ja shpjegoi shefit domethanjen e kësaj fjale, të cilën e përdorshin vetëm rekasit.

— E nga jeni ju? — e pyeti ai prap Isufin.

— Nga Reka, — ja ktheu ky shkurt.

— Po pse keni dalë sot në pazar?

— Me ble miell se më kanë mbetë collët pa bukë.

— Hëm! — bani shefi. — Miell apo diçka tjetër?

Isufi e shikoi me çudi dhe mbasi e përsëriti shefi edhe një herë po atë pyetje, iu përgjeggj:

— Vallahi miell.

— Po armë kush ka dalë me ble?

— Armë?! — u habit edhe ma shumë Isufi. — E ku ta di unë more lum zotnia? Për qato punë mu mos më pvetni.

Shefi bani sikur u nxe.

— Leni pallavrat dhe tregoni a e keni ble armën apo jo?

— Vallahi s'kam ble asnjëfarë arme!

— Po ku keni dashtë me e ble? Te kush?

Isufi shikoi rreth vetes gjithnjë e ma i habitun. Sytë iu picërruen, i shëndritën. Rekasit janë të zbehtë e fytyrhekun, të hajthëm, me mjekër të mprehtë, me sy të thellë. Isufi ishte edhe me buzë të teruna nga uria.

— S'kam dalë me ble armë, po miell, — i tha gadi si me të lutun shefit.

— Ashtu? — bani ky.

— Vallahi qashtu!

— Po a s'e kishe ma afër pazarin e Gostivarit?

— Kam qenë ene atje. Një fije miell për të qorrue sytë nuk gjeta. Collët po më vdesin uje. Ka një javë ditë që ushqehen me lëpjeta e hitha. U ka ra ene barku, e pare për ilaçe s'kam, — u ankue Isufi.

— Shiko Isuf Zydija, — u nxe shefi dhe brofi në kambë, — ne dhen e dhi nuk ruejmë. Don me na tregue drejt pse ke dalë sot në pazar dhe ç'ke ndër mend me ba, apo të fillojmë menjëherë ndryshe. Ti tashma besoj që je i kuartë se ne dijmë me pyetë edhe ndryshe. E ke provue një herë.

Isufi, nga fjalët e shumta që i tha shefi, s'kuptoi asgja. Sidomos s'i kuptoi ato të fundit. Nga ana tjetër shefi i shqiptonte me një theks të huej, shpejt.

— He de! — bani prap shefi. — Do na tregojsht?

— Vallahi për miell kam dalë...

— Po le atë miell se as ty as collëve s'ka për t'u ra në gojë në qoftë se vazhdon kështu. Trego te kush ke dashtë me e ble armën? Kush ta ka premtue?

Isufit i shkrepën sytë.

— S'kam kohë unë për armë, more lum zotnia, se i kam collët pa bukë.

Shefi i ra tyrezës me grusht.

— Mjaft! Unë të thashë se ne dhen e dhi nuk ruejmë. Ti ke dalë për me ble armë. Don edhe të arratisesh në Shqipni. Apo jo? Ne gjitha i dijmë. Prano në don të kemi mëshirë për ty dhe për fëmijët e tu!

— Unë due të arratisem? — bani menjëherë Isufi. Habia e tij s'kishte fund. Ai s'kuptonte asgja. Ai s'dinte ç'kishte shefi dhe ç'ishte ajo armë. Po le armën! Tash thotë se don edhe të arratiset. Ai të arratiset?! Ai me një tufë me kalamaj?

— Ti, po kush?! — i bërtiti shefi dhe kaloi në kërcënime.

— Qe vallahi po më bini në qafë kot!

— Jo, Isuf Zydija, jo! S'i bijmë neve askujt në qafë kot! Por jeni ju të poshtër, të liq e të pabesë. Mbani armë, komplotoni kundër pushtetit, arratiseni, vritni njerëzit tonë — i tha me cinizëm shefi.

— Tjera halle ka Isuf Zydija, more lumë zotnia, — bani Isufi gadi me lotë ndër sy. — Galiba e keni dallash me mue. Shikoni kush ju ka gënjye e më leni rahat, se po më presin collët buzëplasun për një grusht miell.

— Ende ti me atë miell?! Lidheni qenin! — u çirr shefi.

Dy milicët e kapën Isufin për krahësh dhe ja lidhën duert mbas shpine me një gjalmë. Musteqoshi ja shtërngoi madje mirë, sikur të kishte frikë të mos fluturojë nga xhami i dritares së mbyllun, mbas të cilit shifeshin grilat e hekurta dhe kafazi prej dërrasash.

— Për të mbramen herë, Isuf Zydija, po të them,

trego te kush ke dashtë me e ble armën, në qoftë se nuk e ke ble? E po qe se e ke ble, trego ku e ke?

— Më vraftë qaj nimet që deshta me ia sjellë colleëve në qoftë se më ka shkue mendja ndonjëherë me ble armë, — bani Isufi i dëshpëruem.

Shefi mori flakë.

— Muçi, kuçko arnautska!¹⁾ — bërtiti dhe i dha me dorë njëfarë shenje musteqoshit. Ky hoqi pandrekun, bani nga Isufi dhe ia mëshoi kokës sa ku mujti.

Goditja qe e papritun dhe e randë. I trullosun, Isufi përpoqi kapakët e syve. Mandej i mbylli. Sa ora milicët e shtruen në një tryezë të gjatë. Kur erdhi në vete, ishte i lidhun dhe i zhveshun deri në brez. Njeni nga njena anë e tij, tjetri nga ana tjetër, me shkopij të gjatë në duer, qëndroshin dy milicët. Pak ma larg, gadi mbi kokë, i rrinte shefi.

— Folë Isuf Zydija, në qoftë se nuk don me t'i thye ato shkopij për kurriz! — i tha ky me duf akoma të pashfryem.

Isufi i shikoi edhe një herë të tre me radhë dhe tha me vete:

«Krose të jetë andërr kjo, do të doja me më dalë gjumi sa ma parë, se u postata²⁾».

Mirëpo kjo s'ishte asnjëfarë andrre. Shkopijt i ranë me gjithë forcën e duerve, që i mbajshin, mbi kurriz.

— O — oh! — bani Isufi, pa u përmbajtë fare.

Mbas disa goditjesh të forta, milicët u ndalën.

Shefi e pyeti:

— Do të tregojsh ku ke dashtë me e ble armën? Isufi e drejtoi kokën dhe e shikoi në sy.

— Kot po më mundoni. Isuf Zydija s'din gja për armë, qe vallahi!

2) Mbylle, bushtër shqiptare! (e thanun me përbuzje)

2) Postata — lodha.

— Akoma nuk zune mend?! Bini qenit! — iu drejtue shefi milicëve.

Dhe milicët prap çuen shkopi. Sytë e Isuf Zydisë u hapën, dolën si duqa nga zgavrrat dhe u shkrinë në lotë. Lëkura mbi kërbishtet e dobëta e mbi brij iu mavijos, vende-vende i plasi dhe gjaku rrodhi andej e këndej. Dy rrëkeza rridhshin ngadalë e si rrëshinë, si gjarpinj të kuq. Njena nga njena anë dhe tjetra nga ana tjetër, dredhojshin ijëve, futeshin në tirq dhe atje zhdukeshin. Rrëkeza të tjera i zbritshin shpatullave, pikojshtin në tryezë dhe atje mpikseshin. Dhe ndërsa ai shtërngonte dhambët, shkopi i bijshin brinjve, shpatullave e kudo.

— Dab-dup! Dap-dup! — ndigjoheshin të ramet e shkopi.

Megjithqë shtërngonte dhambët, Isufi rënkoj disa herë me radhë, mandej briti:

— O-o, më mbytet bre!

Në shejën e eprorit milicët prap u ndalën. Dhe, ndërsa ata fshijshin djersët, ai e pyeti Isufin si ma parë.

— Trego Isuf Zydi, se pa tregue gjallë s'del nga duert tona! — i tha me kërcnim.

— Ah, s'kam çka me tregue bre!

— Trego ku ke dashtë me e ble armën!

— Vallahi s'i ka ra në mend Isuf Zydisë për armë, sa për mishin e derit.

— Ashtu?! — bani shefi dhe u dha shej milicëve që të vazhdojshin.

Të çlodhun për një çast, milicët ia mëshuen sa ku mujtën dhe ashtu siç dijshin vetëm ata.

— Oh, nana ime! — klithi Isufi me të madhe. Gjaku i plasi nga goja, ndërsa sytë iu zgurdulluen prej dhimbjeve të thella. Edhe e bardha e kokërdhokëve iu mbush me rrema gjaku. Kocijt i kërcitën nën shkopi dhe me çdo të kërcitun shpërthente një e çirrun:

— A-a-ah, mbarova!

Mbas kësaj vijshin do rrënkime të mbytura që ta

këputshin shpirtin vetëm me i ndigjue. Dukej sikur me çdo grahëm e me çdo rënkim jepte e merrte me shpirtin e munduem, që s'i dilte dot.

Për një kohë milicët s'u ndalën. Ata prapë u mbuluen me djersë, ndërsa Isufi vetëm rënkonte. Shkopijt bijshin e çoheshin mbi shpinën e tij pa fijen e mëshirës. Që nga qafa e supet dhe deri te kryqet lëkura iu rop copa-copa.

— A-a-ah! Më paçi në qafë bre, se më mbyttët!

— Trego, se pa ta nxjerrë shpirtin s'të lamë! — i tha shefi dhe u bani shej milicëve që të ndalen.

Ata i lëshuen shkopijt mbi tryezë dhe nxorën shamijat. Në fytyrë ishin skuqë e përflakë. Djersët u kullojshin tamthave, ndërsa sytë u shëndritshin të egër-suem.

— Do të tregojsh, o Isuf Zydija, apo të vazhdojmë? — e pyeti shefi.

— A-a-Ah! A-a-ah! — rënkonte dhe rënkonte i shkreti dhe as që mundte me e pa me sy shefin.

— Folë, Isuf Zydija!

— Më vritni bre! Më vritni, soll mos më rrihni ma se mbarova! A-a-ah!

— Folë, në don mos me të rrahë!

— E ç'të flas unë i shkreti, bre?!

— Folë ku ke dashtë me e ble armën!

— S'kam dashtë me ble armë, po miell bre, miell! A-a-ah!

— S'të qenka mbushë kupa, Isuf Zydija, — bani shefi dhe iu suell milicëve:

— Sillni gjylpanat!

Musteqoshi futi shaminë në xhep dhe hapi një-farë dollapi aty më një anë. Hallakati për një kohë nëpër rafte, deri sa gjeti do hekura. I përngjajshin shumë frenave, që u vihen kuajve. Vetëm që ishin ma të vegjël. Musteqoshi u kthye, ja ngriti kokën për flokësh Isufit dhe i bani me sy shokut që ta ndihmonte. Tjetri u afrue. Ai dukej pak ma i përmbajtur dhe sikur këto punë edhe s'i pëlqejshin aq. E kundërta ishte

me musteqoshin që me një papërfillje çnjerëzore ja rراسi Isufit hekurat në gojë dhe për pak i theu dhambët. Mandej vërtiti një burmë. Ngadalë hekurat u hapën dhe tue u hapë ja shpërvjelën Isufit buzët. Kur i dolën fare përjashta dhambët e zverdhimtë nga duhani, musteqoshi e la burmën dhe mori një gjylpanë.

Isufi e shikonte me sy të përgjakun, gadi i mneruem. Mendonte ç'e pret, çdo t'i bajnë tjetër. Me ato hekura në gojë i vinte për të plasë nga turpi.

«Sa të randa janë torturat, — mendoj, — edhe njëmijë herë ma i randë asht poshtënimi. Ah katila! Të poshtër! Bij kurvash!»

Ndërsa njeni i mbante kokën, tjetri nisi me ja shpue tryset¹⁾. Si iu fut gjilpana në mishin ngjyrë trendafil të dhambëve, Isufi bërtiti jashtë vetes. Musteqoshi ja nxori dhe ja nguli përsëri në një vend tjetër, thellë e ma thellë, deri te rrajët e dhambëve. Isufi prap bërtiti:

— A-a-a!

Dukej sikur dhe muret rënqetheshin nga britmat çjerrëse. Mirëpo musteqoshi sikur s'i ndigjonte fare. Ai vetëm shponte me gjylpanën e tij, herë në një vend herë në një tjetër, dhe s'çante kokën që Isufi çirrej e çirrej me të plasë timpani i veshit. Menjëherë mbas shpuemjeve të para, Isufit i tepsiti gjaku nëpër dhambë, nëpër buzë, hekura, nëpër mjekër. Ridhte nga tryset dhe i përziem me jargë pikonte në tryezë.

Shefi shikonte me sadizëm. Fytyra e tij ishte e ngurtë, si prej mermeri. Gjithë ato të çirruna, gjithë ajo piskamë, atij një fibër s'iu dridh, qerpiku s'i lëvizi. Vetëm sytë i shëndritshin dhe dukej se këto skena të shëmtueme, çnjerëzore, makabre, i pëlqejshin. Ai me vëmendje përcillte çdo gjest të musteqoshit. Sidomos shikonte a po ja ngul thellë gjilpanat. Dhe sa herë ndigjonte klithmat e Isufit tërbimi ia përshkonte trupin.

— Folë, more faqezi, se të mbytëm! — i tha në

1) Tryset — mishi i dhambëve.

një çast, kur iu duk se sytë e Isufit do të plasshin nga dhimbjet e tmerrshme.

— A-iii! — u çorr Isufi.

Me urdhnin e shefit musteqoshi ja hoqi hekurat.

— Folë, more i poshtë, se ti edhe një herë ke qenë në burg, por mend s'paske zanë!

— A jo bre, jo! Unë s'kam qenë kurrë në burg!
— bërtiti Isufi, tue pështy gjak dhe përfundoi me një:

— A-iii, ç'më gjeti!

— Si bre s'ke qenë në burg?! — bani i habitun shefi. Atij fare mirë i kujtohej se koloneli Bllazho Joviç i kishte thanë që ishte lirue nga burgu para katër-pesë muejsh.

— Jo bre, jo! S'kam qenë në burg unë jo! Ah!
Ah!

Shefi ja nguli sytë me mosbesim.

— Mor po ti qenke njeri i çudiçëm, — i tha. — Hajde se për armë s'don me pranue, po për këte pse po më gënjen?!

— A-iii, nana ime! E ç'të gënjej unë i ziu! S'kam qenë kurrë në burg bre, jo!

— Po mësues, je? — iu ftek shefit, se i kishte thanë koloneli që ishte edhe mësues.

— A jo bre, jo! Unë jam bujk, argat. S'jam mëcojës!

Shefi shtangu.

— Je ti apo s'je Isuf Zydija?

— A-iii, më paçi në qafë bre, se më mbyttët kot!
Ë-ah! Ë-ah! — rënkoi Isufi.

— Trego bre a je ti Isuf Zydija, apo jo?!

— Ah, tash as vetë s'dij se kush jam, por më duket se Isuf Zydija isha. A-iii, nana ime!

— Mor po thuej a je Isuf Zydija?

— Isuf Zydija, bre jam, Isuf Zydija! Por jo qai që asht mëcojës e ka qenë në burg. Tjetër jam unë. Unë jam nga Tanusha, nga Reka e Epërme, e qai asht nga Reka e Poshtme, asht i biri i molla Zydisë së Rodostushës. A-iii, ç'më morët në qafë kot bre!

Atë çast dikush trokiti në derë. Musteqoshi shikoi

nga shefi dhe me urdhnin e tij e hapi. Ishte trashaluaqi. Ai hyni në dhomë dhe në qëndrim gatitu raportoi:

— Shoku major, ju kërkojnë në telefon nga Shkupi.

Shefi ia nguli sytë me zemrim.

— Kush asht ky që më ke sjellë këtu? — e pyeti, sikur të donte me e shkye katërsh.

— Isuf Zydija, shoku major, — bani trashaluaqi i habitun.

— Po, Isuf Zydija i sat'amë! — bërtiti shefi me mllef dhe doli, tue shtrëngue dhambë e grushta.

III

U ngjit shkallëve përpjetë me nxitim, hapi derën dhe hyni në zyrë. Receptori i telefonit ishte në tryezë. Një zhurmë e mbytur dhe do kllokoçitje ndigjoheshin prej tij. Shefi e rrëmbeu, hundë e buzë.

— Alooo! — thirri dy-tri herë, deri sa iu paraqit nga Shkupi koloneli Bllazho Joviç.

Mandej tha:

— Urdhnoni, shoku kolonel!

— Shikoni ma mirë, shoku major, ke keni arrestue atje, se Isuf Zydija para një gjysëm ore u paraqit këtu te ne me marrë leje-qarkullimi për me dalë jashtë avtetit.

— Po si t'ja bajmë tash këtij që kemi arrestue, shoku kolonel? — pyeti shefi i mërzitun. — Edhe ky quhet Isuf Zydija, vetëm që s'asht ai që kërkojshit ju.

— Lëshojeni të shkojë në punën e tij! — u ndigjue zani i kolonelit.

— Asht e pamundun të lëshohet, shoku kolonel, — ia priti shefi.

— Pse?

— Po duket se ia kemi thye disa brinjë. S'lëviz dot nga vendi.

— Atëherë veproni simbas metodës së Marçes, — i tha koloneli me një papërfillje, sikur të thonte

çojeni në spital dhe damshpërblejeni simbas ligjeve në fuqi.

— Siurdhnoni, shoku kolonel! — iu përgjegj edhe shefi po në atë mënyrë, megjithqë zemrimi ende ja mbante të tkurruna dy cepat e buzëve.

... ..

Mbas dite Isufit i sollën mjekun.

Si e egzaminoi mjeku diçka pëshpëriti me vete dhe luhati kokën. Mbandej i dha do porosina njenit nga milicët. Nga shprehja e fytyrës dukej i mërzitun. Sikur i vinte keq.

Kur dolën jashtë, mjeku u takue me drejtorin e burgut.

— He, si duket? — e pyeti ky.

— Ka dy brinjë të thyeme dhe lëndime të randa. Me siguri ka me mbetë gjytrym për deri të jetë gjallë, — iu përgjegj mjeku dhe tue mendue se ndoshta ishte shi ai, drejtori i burgut, që e kishte torturue në atë mënyrë shtazore, as nuk e shikoi në fytyrë.

Vetëm mbas dy-tri orësh në qytetin e Dibrës u përhap fjala se kishin burgosë njëfarë Isuf Zydija nga Tanusha nër shkak se kishte pasë lidhje me diversantët. Të gjithë ja pëshpëritshin këtë lajm njani-tjetrit në vesh, por se nga doli dhe kush e përhapi askush s'e mori vesh. Të nesërmen, aty-këtu, pëshpëritej se Isufi edhe vetë disa herë kishte hy e kishte dalë në Shqipni. Prej dite në ditë fjalët shtoheshin, çeshtja fryhej, zmadhohej...

Ndërkohë Isufin e mbajshin në burg, tue e ushqye vetëm me qumësht e me langje, se tjetër gja s'gëlltiste dot, nga që tryset e dhambëve i kishte të cop-tueme me gjylpana. Dy-tri herë në javë e vizitonte edhe mjeku. Ai u tregue shumë i kujdesshëm e zemërmirë. Të kujdesshëm u treguen edhe të burgosunit, të cilët me mënyrat e tyne i erdhën në ndihmë menjëherë. Në mënyrë të veçantë u interesue për Isufin ai i burgosuni të cilin Isufi e kish pa në koridorin e UDB-ës ditën

kur e burgosën. Ai ishte nga Zhirovnica. Me anën e shpërndamësit të gjellës i burgosuni nga Zhirovnica arriti me e kuptue gjithë çeshtjen e Isufit.

Brenda javës, Komiteti ilegal i të burgosunve politikë njoftoi qendrën e të burgosunve politikë për Maqedoninë në kampin e përqëndrimit të Idrizovës. Në shej proteste, të burgosunit u çuen në demonstratë. Me anën e kanaleve ilegale u përgënjeshtroen edhe fjalët, që përhapshin në popull agjentët e UDB-ës se gjoja Isuf Zydi ja kishte pasë lidhje me dofarë diversantësh dhe se kishte hy e kishte dalë në Shqipni. Po ashtu edhe familjes së tij, fëmijëve, menjëherë u erdhën në ndihmë. Madje, përveç ushqimeve, u siguruen edhe ilaçe.

Megjithë këte asnjë nga të familjes drejtoria e burgut nuk lejoi me u takue me Isufin. E për ta lëshue as nuk mendojshin. Demonstrata e të burgosunve, letrat protestuese, nuk u banë asnjëfarë përshtypjeje. Shefi thirri vetëm mjekun dhe e urdhnoi që të shpejtonte shërimin e mundëshëm të Isufit.

Kur e mori veten Isufi dhe iu mbyllën plagët, një natë pa hanë, e futën në xhips pa zhurmë e pa za, që të mos kuptojshin të burgosunit. Mund të ishte një orë apo një e gjysëm para mesnate. Pranë shoferit qëndronte shkurtabiqi, ndërsa në të dy krahët e Isufit qëndrojshin ata dy milicët, që e kishin torturue. Si i pa, atij iu rënqeth trupi. Sidomos nga musteqoshi, të cilin s'e honeste dot. I dukej tmerr, djalli vetë. Në qelinë e burgut sa e sa herë e kishte pa në gjumë. Dhe sa herë që e shihte i shndërrohej në ujk me dhambë përjashta, me nofulla të hapuna, me sy të çakërdisun. I mneruem ikte prej tij nga sytë kambët, por ujku e arrinte dhe i hidhej mbas zverkut, i çirrte me thoj fytyrën, ja ngulte dhambët në fyt dhe, vetëm kur i merrej fryma, i dilte gjumi.

Shoferi e ndezi makinën dhe u nis me një shpejtësi mesatare rrugëve të fjetuna të qytetit. Bani nja dy kthesa dhe mori rrugën e Gostivarit. Kur doli nga qyteti shpejtësia e makinës menjëherë u shtue. Për

pak dhe kaloi Radikën. Tash xhipsi vetëm që s'fluturonte. Dritat e tij të forta ndriçojshin herë njerën herë tjetrën anë të rrugës. Herë-herë bijshin edhe mbi lumë, që rridhte me zhurmë, të cilën e mbyste zhurma e rrotave të makinës.

Dy milicët dhe trashaluçi rrijshin si mumie dhe s'bëzajshin as me njani tjetrin. S'bëzante as shoferi, të cilin Isufi s'e njihte, se s'e kishte pa ndonjëherë. Por ai as e kishte mendjen aty. Megjithqë shikonte gjithnjë përpara, tjetërkund vegojshin mendimet e tij... Si gjithnjë dukej i mërzitun, i vrantë, se s'i hiqte dot nga mendja fëmijët, collët e tij që mendonte se i kishte gjithmonë të untuëm, e ndoshta edhe ma keq. Herë mbas here mendonte edhe ku po e çojshin. Kjo edhe e mundonte. Në burgun e Dibrës kishte njerëz, që e njihshin, që e ndihmojshin, që ja qajshin hallin dhe që i thojshin se edhe për fëmijët e tij kishte njerëz që mendojnë. Ata e inkurajojshin ndonëse edhe vetë ishin të burgosun dhe në pikë të hallit. Isufi s'i shihte se gjithë kohën e kishin mbajtë të veçuem në një karcell, 1) që gjindej në fund të koridorit, por se si u mësue me ta, me trokitjet e tyne në mur. Dhe sa bindëse e fuqiplote ishin fjalët e tyne! Sa shpresëdhënëse ishin! Sa inkurajuese!

Xhipsi e la rrugën e Kërçovës dhe prap kaloi në anën e djathtë të Radikës. Mbas pak e la edhe rrugën e Galicnikut, kaloi Rodostushën, u fut në Zhirovnicë dhe në vend që të vijonte rrugës së Gostivarit, siç mendonte Isufi, ai u ngjit drejt Korabit, dredhoi në të majtë dhe mbas pak u fut në një pyll të dendun. Mandej u ndal.

Trashaluçi doli i pari. Doli edhe musteqoshi dhe tjetri. Ma në fund i thanë me dalë edhe atij, Isufit. Shoferi s'lëvizi nga vendi.

Nga rruga kambët i ishin mpi. Megjithkëte u nisën përpyjetë malit. Trashaluçi printe. Mbas tij vinte Isufi.

1) Karcell — kaush, qeli burgu.

Dy milicët i shkojshin mbrapa me automatikë në duer. Ecshin ngadalë, një monopati.

Isufi s'dinte se ku po e çojshin. Me i pyetë s'guxonte. Pa le që s'i bante as zemra! Me pa, poashtu s'shifte. Rreth e qark çdo gja nxinte sterrë. As me hamendje s'dinte se ku ishte. Vetëm larg diku lehshin qejtë. Herë mbas here, kur dilshin nga pylli, shihte edhe do drita të pakta, që dridheshin në errësirë.

Mbasi banë një copë rrugë të mirë, i thanë me u ndalë. Duket se trashaluqi e kishte humbë rrugën.

Megjithqë s'shihej larg, Isufi shikoi andej e këndej dhe menjëherë e njohu vendin. Ishin në malin e Korabit, shi në ato vende ku ai dikur kishte ruejtë dhitë e tij e që mbas luftës ja kishin marrë, se kishte dalë njëfarë ligji me të cilin ndalohej mbajtja e dhive. Ishin jo larg Tanushës dhe kufinit. Mos do ta çojshin në shtëpi? Te fëmijët e tij?

«Kush e din si do ta kenë hallin, — mendoi Isufi. — Do t'u ketë falë vallë kush ndonjë grusht miell?!»

— Hec! — i gërthiti musteqoshi.

Isufi u dridh nga zani i tij i rreptë dhe bani mbas trashaluqit, i cili mori një rrugë, që s'çonte nga Tanusha. Ai shkeli një shteg, që çonte drejt kufinit, mu te ajo gremina ku i ishte rrokullisë një herë një edh, që s'ishte kthye ma në kope. E kishin coptue ujqit e Korabit.

Për pak dhe dolën mu te gremina. Ishin në majën e Korabit. Rreth e qark errësina sikur përgjonte shushurimën e lehtë të pyjeve. Qielli ishte i mbuluem me re. Një yll s'ndriçonte askund. Vetëm atje poshtë, atje përtej kufinit, shifej Peshkopia me dritat, që farfurijshtin në errësinë. Isufi ja nguli sytë si i magjepsun, si kurrë ndonjëherë ma parë. Se ç'ndjeu kur e pa. Një ndjenjë të çuditshme. Diçka të fortë, të mirë, mu si ato fjalët inkurajuese e shpresëmëdha, që ja thojshin të burgosunit. Se si dëshiroi të kishte krahë e të fluturonte andej teposhtë, drejt dritave, që dukeshin nga kjo errësinë, nga ky hadan. Se si iu mbush krah-

nori me frymë, me një ajër të pastër, dehës. O sa mendime të bukura iu vërtitën në kokë! Sa dëshira! Sa shpresa!

Mirëpo një rafal automatiku papritmas dhe menjëherë ja preu fillin e mendimeve, fillin e dëshirave, të shpresave, fillin e jetës. Plumbat e kafshuen mu si dhambët e ujkut, kur as e priste, as e merrte me mend. E kafshuen mizorisht nga shpina. Ja shprazi musteqoshi, kur u mjanue dhe i dha me dorë një shej trashaluqi.

Isufi u plandos për tokë dhe s'bani as gëk. S'arriti as dritat e Peshkopisë me i pa edhe një herë, se u mshehën mbas malit. Dy palë duer të fuqishme e rrëmbyen pa vonesë. Mandej i dhanë shtymën në greminë. Atje u përplas gur më gur e shkamb më shkamb.

... ..

Kishte kalue mesnata dhe në malin e Korabit mbretonte qetësia. Atë çast që jehoi rafali i automatikut të musteqoshit, atje përtej kufinit, dy kufitarë u ndalën dhe përgjuen. Njeni, që ishte ma i ri dhe që atë natë kishte dalë për herë të parë në patrullë, i tha shokut i shqetësuem:

— Ç'asht kjo ushtimë? Mos shkelën kufinin?

— Asht ushtima e Korabit, — iu përgjegj shoku dhe buza iu dridh e në zemër ndjeu një dhimbje sikur të kishin qëllue pikërisht aty, në krahnorin e tij, të gjithë ata plumba, që atë çast shkepën qetësinë e natës. — Kështu bajnë përtej kufinit, pothuejse për natë në këtë sektor. Sjellin komunista serbë, shqiptarë e malazez, kosovarë të pafajshëm dhe i pushkatojnë aty...

Sytë e të riut shkrepën, zemra i gufoi, ndërsa me duer shtrëngoi edhe ma fort automatikun.

Mbas ushtimës, që u përhap nëpër mal u ndigjuen edhe të lehunat e qejve. Diku uluruen ujqit. Shshurima e pyjeve sikur u shtue. Duket sikur edhe mali u rënqeth, pyjet u dridhën, ndërsa shkambijt, ashtu të mbuluem me errësi, ngjajshin se mbajshin zi.

... ..

Të nesërmen në mëngjez, që pa zbardhë drita, në qytetin e Dibrës, nëpër kafe dhe nëpër pazar, u përhap fjala se Isuf Zydijs, gjatë natës kishte thye burgun dhe ishte arratisë.

Mirëpo, kur e pyeti aty nga dreka koloneli Bllazho Joviç majorin si ishte ba çashtja e Isuf Zydisë, ky iu përgjegj:

— Vepruem simbas metodës së Marçes 1), shoku kolonel.

Bukuroshja e teatrit të Shkupit, Irena Kostova, menjëherë si mbaroi shefi bisedën me telefon iu afrue dhe e pyeti me naivitet:

— Kirçe, a asht e vërtetë se njerëzve që i burgosni pa faj u pagueni për çdo ditë që i keni mbajtë në burg dyfishin e pagës ditore?

— Pse moj? Kush ta tha këtë? — e pyeti shefi si i habitun.

— Ja ku shkruen këtu, — i tregoi ajo librin e hapun, që e kish marrë pak ma parë nga tryeza e tij.

— E, po, — bani shefi si i pakënaqun nga këto pyetje, — ligjet tona e kanë parapa edhe atë gja.

Dhe mbasi u mendue pak, vijoi:

— Bile edhe sot i paguem njanit.

— Mos asht ai për të cilin folët me kolonelin?

— He, e gjete! — i tha shefi, tue e tërhekë nga vetja. — Bash atij i paguem.

Duket se Irena e bukur deshi me e pyetë edhe diçka tjetër, por shefi ia mbylli gojën me ato buzët e tij të trasha.

1) Marçe — oficer madhor i UDB-së që ka veprue në rrethin e Dibrës, Gostivarit e të Tetovës deri në vitin 1957. Asht i njoftun për metodat e zhdukjes individuale dhe masive të njerëzve të pafajshëm dhe për inskenime, kurdisje.

FATI I RAMË BUQIT

Ramë Buqi, i biri i Rustem Buqit nga Mitrovica, ishte i vogël, aty diku rreth shtatë vjeç. I ati e donte shumë se ishte syqershi e i zgjuet dhe i ngjante gjyshit, që e kishin pasë me nam për nga trimnia.

Që para se t'i mbushte të shtatë vjetët Rama kishte mësue shumë gjana. Tregonte një zgjuetësi të veçantë. Ai dinte me numrue, me mbledhë e me shumëzue, me pjesëtue. Ai dinte me e shkruie edhe emnin e tij, emnin e të atit, të s'amës e të të gjithë fëmijëve të lagjes. Pa le kur i binte çiftelisë! Eh, ta kishit ndigjue sa bukur e këndonte atë kangën «Ani krisi pushka»!

Kur e shikonte kah shkruente aq i vogël, ose kah këndonte nëpër dasma e mbramje, i ati, me sy të vagëlluem, thurte andrrat ma të bukura, andrrat ma të ndritshme për të birin.

Edhe i biri vetëm që s'fluturonte nga gëzimi e krenaria, kur mendonte se së shpejti do të shkonte në shkollë e do të quhej shkollar, se së shpejti do të mësonte edhe shumë e shumë gjana të tjera të mrekullueshme, që ai s'i dinte, por që do t'ja tregonte mësuesi. Do të kishte edhe lapsa, libra, fletore. Eh, kush do të ishte me te?! Kush do të ishte si ai?!

Që para tre katër muejsh, që në maj, kur ende s'kishte mbarue viti i vjetër shkollor, menjëherë, si zgjohej në mëngjez, vocrraku e pyeste të atin me ankth:

— Babi, erdhi shtatori?

Ai s'e dinte se kur do të vinte shtatori. Dinte ve-

tëm aq se në shtator edhe ai do të regjistrohej në shkollë, se edhe ai do të shkonte në shkollë e do të mësonte përralla të bukura, shumë ma të bukura se ato që ja kishte tregue gjyshja.

Rustemi e shikonte me kënaqësi dhe, gjithnjë, kush e din për të satën herë, i thoshte:

— Jo bre bir, ende s'ka ardhë.

Atëhere vocrraku, i etun, ja bante me padurim:

— E kur do të vijë shtatori?!

Ma në fund, një të hane, Rustemi i tha Ramës se edhe shtatori i tij, aq i dëshiruem, erdhi. E mori të birin për dore dhe u nisën për në shkollën ma të afërt, aty në lagje.

Dera e shkollës ishte hapët, e stolisun me flamuj, me lule dhe me një parullë të madhe, që u shprehte nxanësve mirëseardhjen.

Ata hynë ngadalë, tue shikue andej e këndeje me kureshtje dhe u paraqitën në drejtori.

— Na falni, — i tha drejtori i shkollës Rustemit menjëherë si e kuptoi se përse kishte ardhë. — Me gjithë qejf do ta regjistroshim edhe djalin tuej, po-or... ne e kemi plotësue numrin. S'kemi as lokal, as klasë e banga, as arësimitarë për ma shumë nxanës. Edhe këta që i kemi regjistruer, do të jemi të detyruem me i vu nga katër-pesë në një bangë. Klasat na kanë nga pesëdhjetë deri më gjashtëdhjetë nxanësa. Si do t'ja bajmë me ta as vetë s'dijmë. Hall, për besë hall! Po më duket se e paskët djalin të zgjuet. Shif ç'sy! Shkoni në ndonjë shkollë tjetër. Ka edhe shkolla të tjera.

Rustemit i erdhi shumë keq, se — mendoi — djali i tij do të jetë i detyruem me ndjekë mësimet në një shkollë tjetër, të largët për moshën e njomëzakut me sy si qershia. Megjithë këtë edhe u kënaq që shkolla ishte plot. E kur mendoi edhe tre-katërqind mijë shqiptarët që ishin shpërngulë për Turqi, me dhjetra e dhjetra mijë shqiptarë që kishin shkue në Sërbë, në Bosnjë, Kroaci e në Slloveni, qindra familje që kishin shkue dhe po shkojshin jashtë shtetit, në Gjermani, në Zvicër e Belgjikë

për të punue si argatë e rrogëtarë në fermat e kapitalistëve... kur i kujtoi të gjithë këta, buza prap i qeshi dhe sytë sikur i thanë:

«Nuk çfaroset Kosova, jo! Të forta janë nanat kosovare dhe barku i tyne pjell vit për vit!»

Me këto mendime ai e vështroi të birin si me krenari dhe tha:

— Shkojmë në atë qetrën, bre bir.

Mirëpo edhe atje ishte plotësue numri. Edhe atje kishte mungesë lokali, mungesë mjetesh, bangash dhe kuadri.

Atëhere u nisën në një shkollë tjetër, në skajin tjetër të qytetit. Rrugës, me fëmijë për dore, takoi me dhjetra e dhjetra prindë, që bridhshin andej e këndeje për t'i regjistruar në ndonjë shkollë qoftë edhe sërbe. Bridhshin ata të filllores; bridhshin ata të tetëvjeçares, bridhshin edhe ata të shkollave të mesme.

Në kalim e sipër Rama i vogël ndigjoi njanin kah i thoshte shokut të vet:

— Mor jahu, si s'po shoh një shkâ me fëmijë për dore?

— Paj, — ia priti shoku, — numri â plotësue vetëm për ne, bre bacë! Apo s'e kuptove ti ende rrengun e këtyne?!

Pak ma tutje ndigjoi edhe këto fjalë:

— Para disa vjetësh nisën me na i mbyllë shkollat shqipe, tash po na i mbyllin edhe dyert e shkollave sërbe. Dreqi s'i merr vesh! Ndonji ditë do të na e ndalojnë edhe frymë me marrë.

Rama shtrëngoi instinktivisht dorën e të atit dhe shpejtoi hapin. Mirëpo edhe në shkollën e fundit të qytetit për te s'kishte vend. Atëherë i humbi buzëqeshja dhe fytyra iu tkurr idhtas. Kur dolën nga oborri i shkollës, Ramës iu mbushën sytë me lotë.

— Babë, — i tha të atit voglushi, me shpirt të trishtuem. — E ku të shkojmë tash. Unë due me u regjistruar në shkollë. Due të shkoj në shkollë, babë! Unë di me shkruar. Di edhe me numruar, shumëzuar, pje-

stoj...Pse nuk i the atij mixhokut se di me shkruet? Ndoshta do të më kishte pranue.

Balli i Rustemit u rruadh.

— Hajt, të pastë baba, se s'të la unë ty pa shkollë! Të çoj në Pejë te hallë Xhevria, — i tha ai dhe u mundue me i buzëqeshë.

* * *

Të nesërmen në mëngjez Rustemi me të birin për dore i hypi trenit dhe u nis për Pejë. Kaloi fushat aq pjellore të Kosovës, nëpër të cilat, të kërrusun mbi punë, djersitshin kosovarët me kësula të bardha. Kaloi pranë minierave që aq etshëm shfrytëzohen dhe, në kalim e sipër, pa trena të ngarkuem me drithë e me minerale, me landë ndërtimi, me lëkura, me gymyr, furgona me kafshë të trasha e të imta...që shkojshin në drejtim të Beogradit, atje në Sërbi.

Dhe iu kujtuen fjalët e një drejtori:

«S'kemi investime për ndërtimin e shkollave dhe për pajisjet!»

U habit.

«Si asht e mundun? — » tha me vete.

Por habia ma e madhe po e priste në shtëpi të motrës. Kur sosën atje, u dolën përpara pleqtë. Doli vjehrrri e vjehrra, doli i shoqi i saj, kunetët e kunatat. Dolën të gjithë, përveç Xhevrijes, që zakonisht u dilte e para dhe shend e verë.

— Po Xhevria, ku á? — pyeti me padurim Rustemi, të cilin sikur e pickoi diçka në zemër, kur s'e pa motrën.

— Xhevria, — bani vjehrrri i saj, një plak mjekërbardhë, — ajo á nisë atje, tek ju bre mik.

— Hajrli, pse? — pyeti prap Rustemi, por këtë herë jo vetëm me padurim, por edhe i merakosun.

Rama vetëm ndigjonte, tue parandie diçka jo të mirë.

— Paj, bre mik, — vijoi plaku me za të thyem, — na ka zanë taksirati. Na u ba djali për shkollë, por nuk

na e regjistrojne askund, se a plotësue numri thonë. Prandej e nisa sot në mëngjez atje te ju nusen me gjithë djalë. Thamë...

Ndërsa plaku fliste, Rustemi shikonte të birin. E shikonte me dëshpërim e pa shpresë. Sytë vetëm që s'i lotojshin. O, sa andrra të bukura kishte thurë ai për te, për Ramën e tij të vogël me sy si qershia! Sa dëshirë kishte me e çue në shkollë, me mësue edhe ai e me u ba i dijshtëm! Por ja që për te s'paska lokal, s'paska banga dhe mësues. Kot ja kish ble librat, fletoret e lapsat. Kot kishte andrrue, kot e kishte pritë me ankth edhe Rama i vogël shtatorin, ditën e parë të vitit të parë shkollor. Kot kish shpresue se do të mësonte edhe ai si gjithë fëmijët e tjerë të botës.

— Babë, — foli papritmas Rama, që ende s'kuptoi asgja, — do të më regjistrojsh në shkollë?

— Jo, — iu përgjegj shkurt e thatë Rustemi.

— Po pse babë? Shtatori ka ardhë?

— Ka ardhë, ka ardhë, — bani me dëshpërim Rustemi, — por ky s'asht shtatori ynë. Ti do të regjistrohesh kur të vijë shtatori ynë.

Rama e shikoi me habi. Ai dinte shumë gjana, por se ka edhe dy shtatorë, këtë s'e kishte ndigjue ndonjëherë.

Eh, i vogël ishte Rama, piçiruk i vogël. Edhe sa gjana do të ndigjojë, edhe sa gjana do të mësojë!

BURSA

S'do mend se bursa asht zemreku i studentit. Me sa ban ora pa zemrek, aq ban edhe studenti pa bursë. E në kushtet tona bursën e jep shteti, ose prindët. Mue s'ma dha as shteti, as prindët. Si dhe pse — kjo asht mesele e gjatë. Ju ndoshta do të thoni se jam fajtor unë. Ndoshta prindët e mi. E ndoshta as unë, as prindët.

Po e vej dorën në zemër dhe po ju tregoj të vërtetën.

* * *

Vjeshtë. Gjithë verën e kalova tue trokitë nëpër dyer e tue kërkue bursë, ose — sëpakut — një ndihmë materjale sado të vogël për studime të nalta, për studimet e albanologjisë. Isha i gatshëm me pranue çdo kusht: qoftë që t'i kthej paret ma vonë, mbas studimeve, qoftë që të shërbej kudo që të dëshirojshin dhe sa të dojshin. S'lashë qytet, e prag, e zyrë. Kudo kërkova. Dhe... kudo më refuzuen, haptas ose tue rrudhë krahët me indiferevizëm; ndonjëherë edhe me cinizëm. Një shef i seksionit të arësimit më tha:

— Ç'të duhet studimi i albanologjisë?! S'pi ujë ma gjuha shpiqe. Merr e studjo ndonjë gja tjetër.

Kishte të drejtë i shkreti. Edhe ato pak shkolla shqipe që ishin, vit për vit shkriheshin me shkolla sërbe, mbylleshin.

Megjithkëte, u nisa një ditë shtatori prej qytetit të lindjes për Shkup dhe u regjistrova në Shkollën e Naltë Pedagogjike, në degën e albanologjisë, katedrën e së cilës e mbante një profesor i ndigjuem, që kishte studjue në Rumani.

Si e tek u regjistrova kjo asht prap një mesele tjetër. Unë këtu shumë çeshtjeve do t'u bie për shkurt. Due t'ju tregoj vetëm për bursën.

U regjistrova pra pa bursë, jashtë konviktit, pa asnjëfarë ndihme. Madje s'kisha as rrobe në trup. Këpucët e mia veç që s'e kishin hapë gojën si tullumbat e Lulit të vogël. Pantallonat, prej njëfarë stofi të kategorisë së fundit, ishin gri ndër gjuj, hekur s'mbajshin, boja u kishte dalë. Gjithashtu edhe setrës. Se çfarë boje ishte merhumja, as unë s'e merrsha ma vesh. Bërrylat i kishte me arna nga ana e mbrendshme që të mos bijshin në sy. Kur i kisha ba këto rrobe nuk e dijsa. Më kujtohet vetëm se edhe në maturë kam dalë me to. Rrobe të tjera s'kisha, as kapotë për dimën. E dimni në Shkup asht i ashpër. Ndoshta fillon pak vonë, por era të than. Në kallnuer zakonisht bie borë, mandej ban ngricë, acar, dhe nga të ftohtit rrugët ngrijnë kallkan.

Unë s'isha mirë edhe me shëndet. I dobët, i hajthëm, dhe, mbi të gjitha, para një viti kisha marrë reumatizëm në bodrumet e Beogradit, në një dhomë me lagështi, që s'do ta harroj gjithë jetën.

Pra, isha në një gjendje jashtëzakonisht të vështirë.

Mirëpo hyna se hyna në radhët e studentëve të universitetit të Shkupit, në grupin e albanologjisë. Pa përkrahje. Pa shpresë se do të më ndihmojë kush. Pa asnjë iluzion.

Mbi të gjitha, e zoja e shtëpisë ku banojsa, muej për muej kërkonte prej meje asgjamangut por 4.000 dinarë.

Tue mendue nga do ta paguej këtë shumë, ndonëse në shpirt po më përvidhej njëlloj skepticizmi, i pështyva duert, i fërkova me vrull njanën për tjetrën dhe mbasi dola prej ndërtesës së Institutit, pëshpërita:

«Ju s'doni me ma dhanë bursën, ani mirë! Unë do të baj edhe pa bursën tuej.»

* * *

Studentët e studentet, të ardhun nga provinca e ata të qytetit, bridhshin rrugëve të Shkupit, shikojshin të habitun, pyetshin, kërkojshin e paiseshin me tekste. Një numër i madh kërkojshin edhe punë, çfarëdo pune qoftë, se s'isha vetëm unë pa bursë.

Mësimet në Institut ende s'kishin fillue. Koha ishte e mirë, ditët me diell... Kurse unë... unë isha i unët. Me sy të bjerrun nga uria e tue u kalamendë, u ngjita shkallëve të shtypshkronjës «Nova Makedonia». Në katin e parë dredhova majtas dhe mbasi kalova nëpër koridor, hyna në redaksinë e gazetës «Flaka e vllaznimit» tue mendue ç'titull simbolik i kanë dhanë kësaj laske-reje, në faqet e së cilët herë mbas here, botojsja edhe unë ndonjë tregim. Aty gjeta Qaniun, redaktorin teknik apo kasapin e pamëshirshëm të artikujve. Më prit si zakonisht, me një buzëqeshje të shplame, dhe më pyeti si isha dhe a kisha ba gja për bursë.

I lodhun, u ula në një karrigë dhe i thashë:

— Asgja. Zorrët po më këputen. Më duket se ka tre vjet që kur s'kam hangër bukë.

— E kë lexue këto ditë gazetën «Nova Makedonia»? — më pyeti prap qetë e si me indiferentizëm.

— S'më bie në mend për asgja!

— Ka një konkurs për bursista...

— Si, konkurs për bursista?! — brofa në kambë dhe s'e zgjata.

Ai më tha edhe diçka tjetër, por unë, si të kisha fitue krahë, fluturova shkallëve përpjetë dhe pa frymë u futa në bibliotekën e shtypshkronjës.

— Ju lutem, m'i jepni të gjithë numrat e gazetës «Nova Makedonia» që prej një jave, — i thashë bibliotekarit ngutshëm.

Ngadalë e me përtesë ai shkoi me i kërkuë, ndërsa mue shpirti më vlonte prej padurimit. Në sallën e vogël të bibliotekës s'ishite askush. Mbretnonte qetësia, një

qetësi e shurdhët, që s'e durojsha dot. Mirëpo s'vonoj shumë dhe bibliotekari erdhi me një stivë gazetash në duer.

Ja mora dhe nisa me i shfletue. Duert më dridheshin, zemra më rrihte aq fort, sa që më dukej se ndigjohej ma shumë se shushurima e fletëve të gazetës.

E ktheva një fletë, të dytën, të tretën... Lexova e lexova. Lexova vetëm titujt. Në fillim fletë për fletë, faqe për faqe, se mos më shpëtonte. Mandej vetëm faqet e fundit e të parafundit, se vetëm atje kishte lajmërimë, konkurse e gjana të këtilla.

E lexova një gazetë dhe e lashë më një anë. Mandej mora gazetën tjetër. O, kurrë, s'kam qenë ma i shqetësuem, ma nevrík dhe ma i padurueshëm. Sytë e mi vetëm përpijshin etshëm titujt e artikujve, të shpalljeve, njoftimeve, lajmeve, reklamave. Shtyllë më shtyllë e faqe më faqe.

E hodha edhe gazetën e dytë më një anë. Mora të tretën, të katërtën... Dhe ja, ma në fund, lexova:

«Ministria e Arësimit dhe e Kulturës e Republikës Popullore të Maqedonisë shpall konkurs për bursista...»

Titulli ishte me shkronja të mëdha, sidomos fjalët «konkurs për bursista». Mandej në krah të majtë — një varg degësh të ndryshme. Djabatas — numri i bursave, që akordoheshin.

Lexova me rrëmbim. Kalova rreshta, shifra... Me ngulm kërkova degën time, albanologjinë, studimet e gjuhës e të letërsisë shqipe. Kërkova dhe, sa ma shumë degë, që kalojsha e i afrohesha fundit, zemra më vinte si tue u ngushtue, si tue u ftohë.

«E në se s'ka! — më brente dyshimi. — në se s'ka për gjuhën shqipe?!... Por jo, jo! Qaniu tha se ka disa bursa edhe për ne, për studimet e albanologjisë.»

Lexojsha gjithnjë e ma me padurim, ma me pabesim. Fjalët e rreshtat më kalojshin, ndërroheshin, rrëshqitshin, fluturojshin si në ekran të kinemasë. Shifrat s'i shikojsha fare.

«Për studimin e gjeografisë... Për studimin e biolo-

gjisë...Për studimin e gjuhës e të letërsisë maqedone në fakultetin e filozofisë...30 bursa...Për studimin e gjuhës e të letërsisë maqedone në Shkollën e Naltë Pedagogjike...20 bursa...Për studimin e gjuhës e të letërsisë shqipe në Shkollën e Naltë Pedagogjike...2 bursa...»

Ma gjatë s'lexova. Vetëm mora frymë i lehtësuem se zemra m'u kthye në vend. Mandej nxora blokun dhe shënova kushtet e konkursit. Tash isha i qetë dhe s'ndejsha ma uri. Asht për t'u çuditë se si ndjehet njeriu i kënaqun dhe si i ngopun kur shpreson!

Ah, shpresat, shpresat! Ato e bajnë njeriun me fletë. Si çova kokën prej gazetës, sytë e mi u ndeshën me ata të bibliotekarit. Më këqyrte në një mënyrë të veçantë, jo si zakonisht. Ishim të njoftun, se s'ishte hera e parë që vijsha aty. Mirëpo, me siguri, kurrë s'do të më ketë pa ma optimist e ma fytyrëkthjellët. Prandaj, ndoshta, edhe më shikonte ashtu. Ndoshta habitej ç'ngjante me mue, pse isha atë ditë ashtu i gëzuem. Po, ai me siguri s'e dinte se edhe unë do të bahesha bursist, se edhe unë do të kiša ç'me hangër e me se me studjue. Por... menjherë ngurova. Mbete sikur të më kishte ngelë kafshata e bukës në grykë.

Në mur, aty përballë meje, ishte e varur një hartë e madhe e të ashtuquejtunës Republikë Popullore të Maqedonisë. Vardari e ndante më dysh, gjarpënonte fushës së gjelbër dhe sikur ngutej drejt Selanikut. Në brigjet e këtij lumi të bukur, mendova, jetojnë dy popuj të ndryshëm, sllavë e shqiptarë. Sa sllavë ka mes shqiptarëve, gjithaq ka edhe shqiptarë në brigjet e përtej brigjeve lindorë të Vardarit, mes sllavëve. Me numër janë të barabartë. Po — të barabartë! Aty diku. Mirëpo në faqet e gazetës «Nova Makedonia», në konkursin e Ministrisë së Arësimit, për shqiptarët ishin dhanë vetëm dy bursa. Dy me pesëdhjetë!

Kafshova buzët. Po, dy me pesëdhjetë! Optimizmi dhe ajo kënaqësi e çastit menjëherë më humbën. Prap u vranova. Prap ndjeva një unti, një unti të madhe e të veçantë, që bani të më kërcellojnë dhambët.

Dola jashtë.

Në rrugë kalojshin vetura lloj-lloj ngjyrash, me lloj-lloj targash: të vendit e të hueja, të përfaqësive diplomatike, të turistave, të borgjezisë, që po lindte si kërpudhat mbas shiut. Sirena, gumëzhitje rrotash, zane njerëzish në kalim e sipër. Diku, prej një shtylle buçiste altoparlanti:

«Shqiptarët në Maqedoni sot gëzojnë të gjitha të drejtat. Ata janë të barabartë me kombësitë e tjera. Kanë shkollat në gjuhën e tyre. Kanë teatrin e tyre. Qeveria u jep bursa studentave...»

Shpejtova bulevardit përpjetë, ktheva nga parku dhe u futa në shtëpi. Ngutesha se ora po shkonte trembëdhjetë. Mora një tabak letre e shkruajta lutjen. Të gjitha dokumentat e tjera i kisha gati. Për këtë bursë luftojsha që prej tre-katër muejsh. I palosa dokumentat, i kapa me gjylpanë, i shtina në një zarf të ri, në xhep dhe prap dola në rrugë. Kambët më çuen drejt e në dyer të Ministrisë së Arësimit. Trokita pak si me drojtje. Dera u çel. Një mesoburrë me syza m'i muer dokumentat.

E pyeta:

— Kur duhet të vij për rezultatin e konkursit?

— S'asht nevoja. Do t'ju lajmërojmë me postë, — më tha ai dhe é mbylli derën disi shpejt, sikur të kishte frikë mos ta pyes edhe ma për ndonjë gja.

U ktheva buzë lumit me një lamsh ndjenjash. Askush s'do t'ua gjente fillin. Askush s'do t'i kuptonte. S'i kuptojsha as vetë. Ishin mendime e ndjenja të një shprese, që e kishin përcëllue vëjtjet. Ecsha dhe shikojsha Vardarin si rridhte i turbullt e i shpejtë. Edhe ma të turbullta e ma të shpejta rridhshin mendimet në kokën time. Nga shpresa burojshin ndjenja e mendime të reja, të pasprovueme, plane, iluzione, kulla në ajër e prej kartoni: Burojshin e gërshetoheshin, më pushtojshin. Herë isha si i ngazëllyem, herë i vranët, dreqi s'e merrte vesh.

Kalova pallatin e oficerëve, Urën e Drunit, dhe ja — u gjeta ballë për ballë me gjimnazin. Dikur edhe

unë kisha mësue aty, në ato dhoma me dritare të mëdha e plot dritë. Isha i ri atëhere. Mësojshim na fëmijët shqiptarë me fëmijët sllavë. Dhe në gjuhën e tyne. Shqip gjimnaz nuk kishte. As nuk ka. Por ja që edhe në gjuhën e tyne, me njëmijë pengesa e mundime e kryem. Kështu do të mbarojmë, mendojsha, edhe Shkollën e Naltë Pedagogjike, edhe fakultetin. Veç vullneti të mos na trathtojë, të mos na mungojë, se kambët me prannga dy herë ma shpejt hecin. Por...

«A do të ma japin bursën?! — më brente dyshimi — Unë erdha këtu që të studjoj edhe pa bursë. Njeri ma të vorfën e ma të këputun se unë nuk ka. Asgja mbas shpirtit s'kam. As bukë me hangër. As rrobe në trup. Asgja. Prindët e mi mezi mbajnë veten. Jetojnë me një rrogë të vogël larg, shumë larg Shkupit. Vetëm me një rrogë, e janë gjashtë frymë. Me mue — shtatë. Edhe tek shtëpia sikur të isha, ata s'munden me më mbajtë, e jo këtu...

Pra ata s'munden me më dhanë bursë. Ata s'munden as me më ndihmue.

Mandej — gëlojshin mendimet në kokën time — ata kanë marrë pjesë edhe në luftë. Që prej ditës së parë. Që prej fillimit e përtej fillimit. Të familjes sonë që në ata që organizuen luftën antifashiste. Kush s'e njef Tofikun¹⁾, Qazimin, Selmanin, Xhemalen e Xhevdetin?! Një rrugë e qytetit tonë mban emnin e Qazimit.

E unë, pra, që ta dini ju, jam nipi i tyne, vllau i tyne. Xhevdetin e mue na ka lindë një nanë, na ka ushqye e rritë një babë. Atëhere isha i vogël, por mbajmend, kur e pushkatuen Qazimin, kur e ndoqën Xhevdetin. E mbajmend fare mirë kur e rrahën dhe e mbytën nën tortura xha Selmanin, kur Xhemalja, heroina e qytetit tonë, Zoja Kosmodemjanska e qytetit tonë...

Por — bana me vete — ç'më kujtohet sot këto gjana?!

Dhe vërtet, përse më kujtoheshin? Përse më shqeshin? Unë atëherë isha i vogël, se sikur të kisha

qenë pak ma i madh, edhe unë do të kisha marrë ma-
lin me ta dhe, ndoshta edhe mue do të më kishin vra-
ose pushkatue. Po, po, isha i vogël dhe anmiqtë këna-
qeshin, tue më përplasë nga një shpullë, shqelm mbra-
pa, dhe tue më thanë me përbuzje: «Klysh komunisti!»

Ata s'kishin ç'me u ba të mëdhejve dhe ahmirre-
shin mbi ne, fëmijët... Prandej edhe s'e harroj Qazi-
min, s'e harroj xha Selmanin, se ata luftuen dhe u
vranë që të jetojsha unë, që të mësojsha e të studjoj-
sha unë, unë dhe shokët e mi, bijtë e dëshmorëve, të luf-
tëtarëve, bijtë e punëtorëve, të katundarëve... të pro-
letarëve. Por, sa kishte kësish si unë? Sigurisht që
kishte shumë. E dijsa se s'isha i vetëm. Po, kishte
shumë. Por bursa kishte vetëm dy. Në lutjen time për
bursë e theksova kuartë dhe u garantova se studimet
e parapame dy vjet, do t'i kryejsha për një vit. Po, po, bur-
sën e kam në xhep, thojsha. Por... Përse ndjejsa një
boshllëk, njëfarë vranësie në shpirt?... Bursën që do
ta mirrsha unë s'do ta mirrte një tjetër. Ne ishim të
gjithë pa bursa, ne kishim nevojë të gjithë për bursa.
Hallemëdhej e të këputun ishim të gjithë, kurse bursa
ishin dy. Vetëm dy!

Tue kalue pranë Vardarit takova një shok timin,
një bullgar, njëfarë Todor Simeonov, me të cilin kisha
ndjekë mësimet në gjimnazin, që lashë mbaq shpine.
Edhe ai e kishte marrë po atë vit maturën dhe kishte
hedhë lutje për bursë. Ma qau hallin e tij dhe unë ja
qava timin.

— Hëm! — buzëqeshi kur pa se sa optimist isha.

— Pse qesh? — e pyeta.

— Ti Luan ende s'i kupton shumë gjana, — më
tha dhe më shikoi sikur të donte me më peshue me sy.

— S'kuptoj çka ka këtu të pakuptueshme?

— Pikë së pari, — vijoi ai, — po më dukesh nga-
pak egoist. Unë ma përpara s'të kam njoftë kështu. Ty
duhet me të preokupue pak edhe çashtja qi për gjithë
kosovarët janë dhanë vetëm dy bursa. Dhe të mos i
krahasojsjsh ato dy vetëm me pesëdhjetë bursat tjera,

por t'i krahasojsh me gjithë ata shqiptarë që poashtu si ti janë të dëshiruem që të studjojnë, janë të etshëm për dijeni dhe kanë nevojë për dijeni, por që ja, s'u jepet mundësia.

E shikova pak si me bisht të synit e si me dyshim.

— Unë dëshiroj që të ketë bursa për të gjithë, për shqiptarë e jo-shqiptarë, — i fola me terezi. — Më vjen keq, kur shoh të bahet ndonjë diskriminim, e aq ma tepër kur ky diskriminim i bahet popullit tim, siç po më bahet mue tani që po më lanë pa bursë pse jam shqiptar.

Ai më duket se e kuptoi rezervimin tim, se menjëherë më tha:

— Mos mendo se po të provokoj. Asht e vërtetë që edhe unë kam ba lutje për bursë, por ndërsa ti pret bursën dhe ka mundësi që të ta japin, unë jo vetëm që s'e pres, por... eh! — bani papritmas tue e ndërpre fillin e mendimeve.

Mandej vazhdoi:

— Ti duhet ta kesh të kjartë se asgja në Jugosllavi nuk asht ashtu siç duket në vështrimin e parë, ashtu siç paraqitet e reklamohet. U ndava prej tij. Ashtu i mërzi-tun nga fjalët, që më tha, rashë nëpër park, tue fishkëllue melodinë e «Kasta Divës» të operës «Norma» të Vinçenco Belinit, me qëllim që të zhदारitsha mendimet e zymta, që m'i mbolli në tru Todori, bullgari skeptik, siç nisa me e quajtë me vete.

Te kopshti zoologjik dola në rrugë, preva një rru-gicë anësore, ja shpupurisha flokët një fëmije në oborr dhe hyna në shtëpi.

* * *

Ishte maeji tetor. Bulevardet zverdhojshin, gjethët bijshin për tokë, por në ajër ende ndihej afshi i verës dhe rrugët ishin të gjalla. Nxitojshin njerëzit, nxitoj-

shin nxanësat e studentat, se mësimet tashti kudo kishin fillue. Instituti vlonte me hymje e dalje. Studentat e studentët njiheshin me njani tjetrin, prezantoheshin, bisedojshin, krijojshin miqësi, njohje.

Në grupin e albanologjisë ishin regjistruar gjithësejt shtatë studenta: Drita, e vetmja femër në studime, ishte prej Gjakove, zeshkane dhe hiç e bukur, por dukej shoqe e mirë; Nurimani ishte prej Veleshtit të Strugës, anemik dhe i mpitë; Rexhepi ishte nga rrethi i Gilanit, i zhvilluem bukur dhe kaleshan, por i turpshëm si gocë; Faslliu ishte nga Istoku i Pejës, Nexhmedini nga Ohiri dhe Jusufi nga Gjakova. Ishin edhe tre vetë me korespondencë: Elmazi, Myhedini dhe Parashqevia.

Me disa prej këtyne njihesha që prej një viti. Mësimet na afruen edhe ma shumë. Ndërruem dispencat, tekstet, librat e literaturën. Mandej vazhdoi jeta e zakonshme studenteske. Disa punojshin natën e studjojshtin ditën. Të tjerët hakateshin me fitue ndokund ndonjë dinar. Mbaj mend se Rexhepi s'kishte kostum dhe vinte në leksione si hamall, ndërsa Jusufin e zinte gjumi, nga që gjithë natën punonte.

Punojsha edhe unë. Punonte edhe Todori, të cilit ja kishin refuzue lutjen për bursë. Atë mbas një jave edhe e burgosën, se, siç thanë, kishte zhvillue propagandë kundër regjimit.

Një ditë, tue kalue nëpër koridorin e Institutit, më ndali sekretari, një burrë meskin, që mbante syza të forta dhe shikonte si gjarpën mbas xhamave...

— Ju jeni Luan Adriatiku? — më pyeti ai.

— Si urdhnoni, — ju përgjegja me respekt të shtirun.

— Keni një letër, — më tha dhe e hapi derën e zyrës.

Hyna mbas tij kureshtar, por i qetë. As më shkante ndër mend se prej kujt mund ta kem atë letër. Sekretari çeli një sirtar dhe më dha njëfarë zarfi të bardhë

e të madh. Ishte i randë e me plot vula të Ministrisë së Arësimit.

«A thue se asht plot edhe me pare?! «mendova me pabesim, tue dalë.

Një ngrohtësi e të rënqethun ma përshkoi trupin. Nuk shkova shumë larg. Aty tek dritarja e koridorit e hapa. Menjëherë më ranë në sy dokumentat, që i kisha dorëzue në Ministri për bursë. Diçka më theri në krahnor. I hallakata. Para s'kishte askund: Gjeta vetëm një letër, gjithsejt prej dy rreshtash, të shkruëjtun me maqinë shkrimi. I lexova me shpirt ndër dhambë:

«Ju njoftojmë se kjo Ministri, mbasi shqyrtoi lutjen tuej për bursë, vendosi ta refuzojë».

E merrni me mend se si më erdhi. Gjaku më rrymoi nëpër trup, u turbullova, u nxeha, u vështirosa dhe veç që s'plasa. Po, veç që s'plasa! Por, menjherë më lindi pyetja:

«Kujt do t'ja kenë dhanë ato dy bursa?»

Ne ishim vetëm shtatë, me përjashtim të atyne me korespondencë, që s'kishin të drejtë konkurimi. I pyeta me radhë: Dritën e Nurimanin, Rexhepin e Faslliun, Nexhmedinin e Jusufin. Asnjani s'ja kishin dhanë. Për çdo eventualitet pyeta edhe Parashqevinë, Myhedinin dhe Elmazin. Edhe ata ishin pa bursë.

«Po kujt do t'ja kenë dhanë atëherë?» — pyeta ma shumë veten se ata dhe me nerva të cingrisun.

Njani buzëqeshi me ironi. Një tjetër u suell e më tha ngadalë e me gjysëm zani, që mos ta ndëgjonte kush:

«Mos mendon se e kanë shpallë konkursin që t'ja japin kujt ato dy bursa!»

— Si? S'ju kuptoj, — bana unë se vërtet atë çast s'e kuptova. As ndër mend s'më shkonte se ç'donte me thanë me ato fjalë. Dhe kujt do ti shkonte? Kush mund ta mendonte një gja të tillë?

Unë e dijsa se bahen padrejtësina, se jemi të shtypun e të përbuzun, por gjithnjë mendojsha se ky

trajtim na bahet nga njerëz të veçantë, nga organet e ulta lokale, që kanë ra në duert e shovenëve. Për organet supreme të Republikës e të shtetit ndonëse edhe për ta kish nisë me më turbullue mos besimi, unë ende ushqejsha një fije besim, një fije shpresë. Mendojsha se, sëpaku atyne që janë nga familjet e luftëtarëve, do t'u japin ndonjë bursë.

Se peshku kalbet nga koka, ndonëse jam bir peshkatari, këtë gja s'e dijsa. Nga ana tjetër, s'e dijsa që sa ma nalt shkohet diskriminimi bahet në një mënyrë ma të stërhollueme, ma perfide.

— Hëm! — vazhdoi ai shoku im që më pëshpëriti me gjysëm zani — Duket se s'i kupton ende të gjitha makinacionet e dallaveret e këtyne. Jo, vllaçko, jo! — më ra krahut lehtë e me dashamirësi, — konkurrsin për bursa e kanë shpallë sa për sy e faqe.

— Si? Si? — bana prap i habitun e me pabesim.

Dhe shtanga. Një ndjenjë e pasprovueme më pushtoi dhe sikur nisi me më shtypë.

— Ashtu de, si s'e kupton?! — i fërgëlloi zani edhe atij prej një revolte, që s'e përmbante dot. — Që t'i tregojnë botës se edhe ne shqiptarëve na japin bursa, madje edhe për të studjue gjuhën tonë, shpallin konkurse nëpër gazeta, ndërsa në të vërtetë bursat s'ja akordojnë askujt. E kuptove tash?

Ndjeva se si më mori flakë fytyra, megjithqë ende s'më besohej. Veshët m'u banë gacë, më digjshin. Sytë më shkrepën e më qitën xixa, m'u ndezën. Mandej më lotuen, m'u mjegulluen. Për një moment asgja s'pashë. Çdo gja m'u errësue, më humbi. Një gënjeshtër e re duel në shesh, u lakurique. Edhe iluzionet e fundit u gremisën. S'mbeti gja. Kafshofa buzët. Shtërngova grushtat.

— Të falemnderit! — i thashë shokut, tue fshi sytë.

LAN BRUSI

Rrezet e diellit të buzëmbrajtes, të pjerrta dhe të vokta, të buta, depërtojshin si përtueshëm përmes tylit të perdeve fruda-fruda dhe bijshin mbi qylymin e shtrenjtë persian. Rreth e qark qylymit, tue pi e tue kuvendue, rrijshin të thelluem në kolltuqe të rahatshëm kryetari i Komitetit Ekzekutiv të Rrethit, musteqoshi i zyrtë Vojo Dashiç dhe tre burra të tjerë në moshë, të deleguem nga Komiteti Krahinor. Njeni prej tyre ishte Dragutin Dugosha tjetri Arif Xhambazi dhe i treti — Met Karpuzi — anëtar i Komitetit Krahinor dhe deputet i Kuvendit Popullor.

— Pra, u morëm vesh, — bani Dragutini mbas një ligjërimi të gjatë. — Ti Arif do të shkojsh në mëhallën Golloguz, Meti të shkojë në mëhallën e Kapeshtnicës, ndërsa unë po shkoj në Çarshinë e Gatë. Kujdes vetëm të mos ju shpëtojë ndonjë. Due që të gjitha familjet, të cilat kanë njerëz të arratisun në Shqipni, të përjashohen nga Lidhja Socialiste si familje anëtarësh e tradhëtarësh. Listat i keni, por bahuni sikur nuk dini gjë. Përpiguni që të dalë çdo gjë nga populli. Të dalë se vetë populli i dënon.

Met Karpuzi, që vinte pak si i gjatë dhe i dobët, me thinja anëve, me do tipare të fytyrës të thella, jashtëzakonisht shprehëse, kafshoi buzën e poshtme. Sytë sikur ju turbulluen.

Mbas tij doli edhe Arif Xhambazi.

Në zyre mbeti vetëm Vojo Dashiqi me Dragutin Dugoshën.

— Edhe taktikës suej, shoku Vojo, — i tha këtij Dragutini, si me qortim — më duket se i doli boja. Rrengu me industrializmin e Kosovës u kuptue nga masat dhe nga bota e jashtme. Na plasi në duer mun si fluskë sapuni dhe na stërpiku me turp. Apo jo?

Vështrimet e tyne u ndeshën.

* * *

Në sallën e Shtëpisë së Kulturës s'kishte ku të hidhje një kokërr misër. Njerëzit, të gjithë me kësula të bardha — disa i kishin vu nërgut, ndonëse s'i bajshin kurrë — shtyjsin njeni tjetrin, ngriheshin në maje të gishtave për me pa, për me ndigjue, për me kuptue ç'po bahet, ç'po flitet, ç'po thuhet. Se kush e kishte hapë fjalën që do të rrëzojnë Titon dhe do të bajnë plebishitin në Kosovë! Se kush i kishte gënjye dhe... Ndryshe, sidomos sikur të dijsin se me ç'qëllim e kanë dërgue nga Komiteti Krahinor Met Karpuzin, dy palë kambë shqiptarësh s'u kishin shkelë në sallë, ashtu siç banë ulqinakët në vitin 1956 kur i thirrën që të vendosshin për mbylljen e shkollave shqipe.

— Lufta Nacional-çlirimtare asht kudhra mbi të cilën u farkue vllaznimi dhe bashkimi... — deklamonte përmendësh Met Karpuzi referatin, që ja kishte pregatitë Dragutin Dugosha që në Prishtinë, një javë ditë ma parë. — ...Dhe ky vllaznim e ky bashkim asht i përjetshëm e i pathyeshëm...

— Po-o! — i ra në fjalë atje nga radha e fundit një farë Lan Brusi, babë i nandë kalamajve dhe partizan i vjetër, pejan denbabaden, me sy të thellë, të groposun, me mollëza të forta, të daluna, dhe me buzë të çame, të plasarituna, siç plasaritet kokrra e fikut në vapën e gushtit.

Gjatë e ndigjoi Lani deputetin. U mendue dhe u përpush, zjeu një kohë. Ma në fund, tue mos qenë në gjendje me i vu frena shpirtit të tij të ndrydhun vite me radhë, të vuejtun e të stërmunduem, filloi me mërmëritë, me lëvizë herë këndeje e herë andej, dhe — aty-këtu — ndërhynte me ndonjë «po-o», por të thellë e kuptimplote, të zgjatun, ashtu siç dinë me e thënë vetëm kosovarët.

— Gjendja në Shqipni asht e turbulltë. Atje mileti po vuen edhe për bukën e gojës. Jetojnë simbas mënyrës kineze dhe thanë të gjithë në një kazan... — fliste pa ndërpreme Met Karpuzi, ndonëse e kuptoi që dikush po i binte në fjalë.

— Ehe, qashtu asht! — ja bani prap Lani.

Met Karpuzi i ktheu menjëherë sytë nga ai, por Lani heshti me kohë, kështu që mes gjithë atyne fytyrave, s'e njohti dot.

— Kosova vërtet asht e mbrapambetun, krahina ma e mbrapambetun në krahasim me krahinat e tjera të Jugosllavisë, — ja shkeli ma me shpejtësi Met Karpuzi, vetëm e vetëm që të mbaronte sa ma parë e të shpëtonte nga ato vështrime të ndezuna, nga ato ndërhyrje, që e shqetësojshin. — Mirëpo gjendja jonë ekonomike, sociale, shoqërore, asht ku e ku ma e mirë se në Shqipni, ku ende jetojnë me triska dhe racionin e bukës e kanë treqind gram në ditë.

— Për besë, mirë e ke! — rishëm i ra në fjalë Lani me një seriozitet të randë, thue se ky njeri jep shpirtin mbas fjalëve të deputetit.

Këto ndërhyrje filluen gjithnjë e ma shumë me e shqetësue Met Karpuzin. Ndjehej sikur po i digjte toka nën kambë dhe s'dinte a janë provokime, apo çka? Prandej i nguli sytë në atë drejtim, andej nga vijshin ato fjalë, dhe e rrejti.

— Ne duhet t'i vejmë shpatullat punës, që ta nxjerrim nga kjo mbrapambetuni, nga kjo gjendje Kosovën tonë. E jo të marrim rrugët e arratisë siç po bajnë disa lahpera, — vazhdoi fjalën e tij deputeti, tue e

pasë mendjen gjithnjë te vetura që po e priste përjashta.

— Hëm! — bani prap Lani.

Met Karpuzi hapi sytë, por kot. S'e kapi as këtë radhë.

— Mirëqenja jonë mvaret nga ne, nga puna jonë, nga zelli dhe sakrificat tona. Mos të mendojë kush se do ta gjejë në arrati, atje në Shqipni, ku s'kanë bukë as për vete... — vijoi deputeti me sy mbi Lan Brusin, të cilin e pikasi ma në fund, dhe, me që e njihte si njeri të ndershëm dhe të këputun, i erdhi çudi ç'kishte ky fatzi që gjithnjë i binte në fjalë me dofarë aprovimesh, me dofarë fjalësh, që, ndonëse të thanuna me njëfarë serioziteti, ndoshta edhe me bindje, atij gjithnjë e ma shumë, gjithnjë e ma kjartë i tingëllojshin me një theks të fortë ironie dhe ja iritojshin zemrën. Një njeri i mësuem me provokue gjithnjë mendon mos po e provokojnë.

— Po, bre vlla, qashtu asht! — vijoi me të tijën Lan Brusi.

Met Karpuzit nuk ju durue. U kthye nga Lani, heshti, e shikoi për një çast dhe i tha:

— More shok, unë mendoj se asht ashtu, ndaj edhe po e them...

Lan Brusi, të cilit poashtu s'ju durue, nuk bani as një as dy, por brofi në kambë dhe shpërtheu si fuçi baruti:

— E pse e keni çmontue fabrikën e sapunit në Pejë?

— Pse s'ka qenë rentabile, — iu përgjegj Met Karpuzi, ma zi i habitun nga guximi i Lanit, se nga pyetja e papritun.

— E ç'do me thanë kjo rentabile? Na thoni disa fjalë sa për të na qorrue sytë. Flitni shqip që t'ju kuptojë edhe perendia!

— Po-o, — këtë herë e zgjati Met Karpuzi, në mëdyshje si t'i përgjegjet. Dy cepat e buzëve iu rru-

dhën nga një gaz i brendshëm cmirkeq. — Ajo ka dalë deficit për gjashtë milion dinarë.

— Për pesë apo për gjashtë, ju lutem shumë?

— Po, si pesë si gjashtë milionë, ajo ka dalë deficit.

— Jo! Na falni, shoku deputet! Si pesë si gjashtë nuk janë njësoj. Pesë janë pesë dhe gjashtë janë gjashtë! Kur ju e shtuet një milion, atëhere merrni me mend sa kanë shtue të tjerët.

— E po mirë, le të jenë edhe pesë. Kjo s'ndreq asgja prej gjaje.

— Posi, si s'ndreqka! — e kundërshtoi Lani. — Ndrej q'ke me te bile. Se ju, bre vlla, shoku deputet, ose s'e dini, ose baheni sikur nuk e dini çashtjen e deficitit. E dini, apo jo? — e pyeti Lani sa me gjuhë aq edhe me duer.

Ai dukej i nxemë, i nevrikosun, gjithë duf. Sytë e humbuna në zgavrra i ndriçojshin, sikur i përvlojshin. Trupi i dridhej, i dridhej sikur të lëvizshin në të, gjitha maqineritë e heshtuna të fabrikës së mbyllun.

Një burrë i ulun mbas tij, njëfarë Ndoc Lumbardhi, po ashtu puntor i fabrikës së sapunit, i bani:

— Mo, bre, Lan, qashtu!

— Trusu ti qaty ku je! — ju ngërmue Lani dhe vazhdoi:

— Defiçiti, bre vlla, asht punë e kurdisun kambë e krye...

— Jes, tako je çasti mi! ¹⁾ — ndërhyri sërbisht një plak i dobët dhe i thatë si hosten, duket edhe ai puntor i fabrikës. E quejshin Rajko Ristiç dhe ishte me origjinë në prej Leskocit, por jetonte në Pejë.

— Fabrika s'ka dalë asnjë gjysëm dinari deficit, — vijoi Lani edhe ma me kurajë dhe dritat e sallës u reflektuen në sytë e tij.

— Po na tregoni atëherë si qëndron puna, — bani Met Karpuzi gjithnjë e ma i habitun me Lanin, se sa

1) Po, ashtu asht, për nder! — sërbisht.

për ato që kishin ndodhë me fabrikën e sapunit, ai i dinte të gjitha ma së miri.

— Ja, jua tregoj unë juve, shoku deputet, — ja priti Lani me zell dhe u ngrefos që të derdhet, por Ndoc Lumbardhi e tërhoqi nga cepi i setrës dhe i pëshpëriti:

— Rri urtë, more fatzi! Ç'të duhet ty?

— Lemë rahat, bre mizevir, se ti gojën vetëm për të ngranë pshesh e ke! — i bërtiti Lani dhe e shtyu.

— Mjaft ma, bre shok, se s'kemi ardhë ty me të ndigjue — bani një tjetër në gjuhën sllave.

— Shuti ti, neka govori!¹⁾ — ndërhyri prap ai plaku. — Ka të drejtë Lani.

— Në qoftë se s'të pëlqen me më ndigjue, dil jashtë! — ja priti aty për aty edhe Lani atij të parit dhe shtoi disa fjalë tjera të pamatuna, sa që u çue një tjetër dhe thirri kërcënueshëm:

— Hej, ç'thue ti ashtu?! Je në vete? Mos mendon se je këtu në Shqipni!

Njeni u hodh e tha:

— Mos i veni vesh se ka pi!

— Jo, jo, s'kam pi! — kundërshtoi Lani. — Dhe në qoftë se ju dukem si i dejun, dijeni se më kanë dejë hallet, dertet, skamja e mjerimi. Më kanë dejë padrejtësinat, poshtërsinat e qatyne, që kurdisën deficitin e fabrikës sonë të sapunit.

Se kush çoi duert me e ulë.

Se kush thirri:

— Mjaft dërdëllite!

— Lejeni të flasë! Lejeni të flasë!

— Poshtë me atë llafazan!

— Rrnoftë Lan Brusi!

— Mbylljani gojën!

— Shokë qytetarë! Me ligj e kemi të garantueme të drejtën e fjalës! Prandej le të flasë! — thirri Rajko Ristiçi, që shumë vite i kishte kalue në Goli Otok dhe

1) Hesht ti, le të flasë! — sërabisht.

zemra i bahej mal kur takonte në njerëz të guximshëm e revolucionarë, të gatshëm për sakrifica e vetmohues.

— Ai ka të drejtë! — thirri edhe një tjetër.

— Defiçiti asht i kurdisun! Le të flasë Lani! Le të flasë!

— Duem me e ndigjue!

— Le ta ndigjojë edhe shoku deputet!

— Qetësi ju andej! Mizevira!..

— Dhe jo vetëm defiçiti, — ua priti Lani me zë të fortë që të ndigjohej mbi të gjithë. — Këtu, bre vlla, çdo gja asht e kurdisun. Mos mendoni ju, shoku deputet, që s'e dijmë ne si u hap dhe pse u hap fabrika e sapunit në Pejë?! Ne gjitha i dijmë, gjitha! Por s'kemi ç'me ba, bre vlla, se na e ka zanë, si i thonë, rrota bish-tin.

— Ha-ha-ha! — qeshën disa në shej aprovimi.

— Të lumtë, bre Lan Brusi!

— Mirë, bre shok, mirë! — u përpoq me e qetësue Met Karpuzi tashma jo vetëm i bindun, por edhe i frikësuem nga rrjedha që mori kjo mbledhje.

— Fabrikën s'e hapën për të mirën tonë! S'e hapën, bre vlla, pse na duen! — vazhdoi Lani gjithnjë e ma me guxim, ma me gjaknxehtësi.

Sa ma shumë që fliste, ma me rrëmbim i lëvizte gjaku dhe i rrihte në damarë e në tamtha. Ai tashma fliste ç'kishte në zemër. Fliste pa telkif, pa droje, si me vetveten, sikur aty të mos kishte njerëz, që ja regjistrojshin çdo fjalë, që i kishin hapë veshët bigë dhe vetëm ndigjojshin pale ç'po thotë ma dhe në çfarë luggjesh të tjera, në çfarë rrugësh pa krye do të futet.

— Fabrikën e hapën nga halli, nga zori, — vijoi Lani me sy të ndezun. — Qatje në Shqipni po ndërtohet një industri e madhe, që po habit gjithë botën. Po ndërtohen uzina, fabrika, kombinatë, qytete që s'u asht ndigjue kërkund dhe kurrë ndonjëherë emni. E sa për t'u lavdrue se edhe këtu në Kosovë po bahet diçka, sa për të na qorrue sytë neve, na ndërtuen në Pejë një

fabrikë të qelbun sapuni, me, gjithësejt, njëzet e gjash-të punëtorë.

— Ha ta lumsha, bre! — thirri dikush nga e djath-ta.

— Samo brusi Brusi! — bani prap Rajko Ristiçi, sllavisht, me një lojë fjalësh, që zor mund të përkthe-het shqip, por që aq bukur goditi në atmosferën e nde-zun të mbledhjes, sa që të gjithë u kthyen me pa kush foli.

— Pozllatile ti se! ¹⁾ — u hodh edhe njani.

— Ima pravo! Ima pravo! ²⁾ — thirri edhe një tje-rër.

I inkurajuem, Lani vazhdoi:

— Një vit para se të ndërtojshin fabrikën, e rekla-muen nëpër të gjitha gazetatat, si objekt të madh e të randësishëm industrial. As me qenë zhelezara e Beo-gradit! Folën edhe nëpër radio. Dhanë intervista. Kujt s'ja shurdhuen veshët për këtë fabrikë? Edhe në Ame-rikë ja përhapën namin. Në Etiopi i çuen sapujt me firmën e Pejës. Dhe kur gjithë bota e kuptoi se u ndër-tue fabrika e sapunit në Pejë, kurdisën deficitin, e mbyllën fabrikën, e çmontuen dhe e çuen qatje në Sër-bi. Mos mendoni se e njoftuen botën për këtë gja? As ma të voglin njoftim nuk dhanë nëpër gazeta për mbylljen e fabrikës. Po ta lamë edhe këtë! Më thoni, sho-ku deputet, në qoftë se këtu në Pejë doli deficit fabrika, si asht e mundun, bre vlla, që atje në Sërbi të mos dalë deficit? Apo pse atje punëtorët janë sllavë, ndërsa këtu shumica ishin shqiptarë.

— Ha të lumtë goja, bre! — thirri këtë herë dikush nga e majta.

Ndërkohë edhe agjentët e UDB-ës, si langoj, u vu-në në lëvizje. Ata përpiqeshin me depërtue përmes ma-sës së popullit dhe me ju afrue Lan Brusit. Mirëpo La-nin e kishte rrethue një mur i gjallë njerëzish me pli-

1) Tu prarofshin! — sërabisht.

2) Ka të drejtë! Ka të drejtë! — sërabisht.

sa të bardhë, të cilët e mbrojshin dhe s'i lejshin udbashët as me e pa. Sidomos tregohej i zellshëm Ndoc Lumbardhi dhe plaku thatim, Rajko Ristiçi. Ata thirrën disa shokë punëtorë, shqiptarë, sërbë e malazezë dhe u thanë që të baheshin mur e të mos i lejojnë udbashët me ju afrue.

— Më thoni, shoku deputet, — tha ma në fund Lani i djersitur dhe i skuqun zjarr, — ku do të punojmë tash na, njëzet e gjashtë punëtorë, që na pushuen nga puna? Me se t'i ushqejmë familjet? Kam nandë kalamaj. Me nanën plakë jam vetë i dymbëdhëti. Dymbëdhëti gojë presin ditë për ditë bukë prej meje, se asnjë krah pune tjetër s'kam. Ç't'u jap me hangër? Thojt e duerve?

Si u ul Lan Brusi, salla e Shtëpisë së Kulturës për një kohë të gjatë ushtoi nga duertrokkitjet dhe aprovimet e bujshme. Mandej ra në heshtje, në një heshtje të randë, që peshonte mbi shpatulla e mbi vështime. Askush s'bëzajti ma. Askush s'foli. Njerëzit, ashtu të heshtun e të kredhun në mendime, dukeshin sikur përtypshin fjalët e Lanit, ato që i tha me aq zjarr e sinqeritet, ato që i kishin dijtë qëkuri edhe vetë, por ja që vetëm tash, tash mbasi i ndigjuen kështu dhe në këtë vend, u ngulitën mirë në zemrën e në trutë e tyne.

Ndoc Lumbardhi, me gjysëm zani, i pëshpëriti Rajkos:

— Ç'të bajmë?

— Si mendon ti? — e pyeti Rajkoja në të njëjtën mënyrë.

— Ta nxjerrim kadalë.

— E ruejnë. Do t'i vëhen mbrapa.

— Po atëherë?

— Ma mirë të presim.

— Do ta kapin!

— Tash për tash s'munden. S'i lamë t'i afrohen.

— Po kur të dalim?

— Atëherë do të bahet pështjellim prej gjithë këtij populli.

— Megjithate mund ta kapin.

— Por mundemi edhe me e shpëtue.

Ata i thanë në vesh edhe do fjalë tjera njeni-tjetrit, mandej heshtën.

Met Karpuzi, i shafranosun në shpirt e në fytyrë nga frika për veten e tij, për postin që kishte, mbasi i tha Lanit se do të interesohej për këtë çështje, vijoi fjalimin e tij të ndërpremë. Aty nga fundi tha:

— Me që Tirana po i pranon të arratisunit tonë, a ka ndodhë të arratiset kush nga kjo lagja juej?

Të pranishmit e dijsin fort mirë se ku do të dilte ky muhabet, prandej s'bëzajtën. Megjithkëtë njeni tha, ashtu me gjysëm zani:

— Ma mirë pyetni a ka shtëpi pa të arratisun?

— He, ç'foli dikush atje? — bani Met Karpuzi menjëherë.

Ai që foli shpejt e shpejt u trus mbas shokut, që kishte përpara, dhe u ba ma i imtë se kokrra e qiqrës. Atëhere Met Karpuzi e përsëriti pyetjen edhe një herë tjetër.

Prap askush s'i dha përgjegje. Në sallë sundonte një heshtje vorrezesh dhe kjo heshtje dukej se fliste fare qartë që askush s'donte të prekej ajo çështje.

Tue folë herë shqip, herë sllavisht, Met Karpuzi e përsëriti të njajtën pyetje gjashtë herë me radhë.

Dhe prap askush s'ju përgjegj.

Ma në fund, aty mbas shpinës së Lan Brusit, si me mërzitje e papërfillje, ja bani Ndoc Lumbardhi:

— Po-o, ka ndodhë edhe qajo!

Dhe menjëherë heshti. Edhe pse i thirrur që të tregonte ku dhe në cilat familje kish ndodhë, Ndoc Lumbardhi s'e qiti ma kryet mbas shpinës së Lanit. Poashtu edhe të tjerët i ulën sytë për tokë dhe s'bëzajtën si me ua pasë shkulë kush gjuhën me dorë.

E si të flitshin kur të gjithë ata kishin dikend të arratisun në Shqipni? Pështyn kush mbi vete? E shan

kush nanën apo prindin e vet? Po me mujtë e me pasë se si, të gjithë ata do të arratiseshin me robë e me gja, me laçka e plaçka, shtëpi e katandi.

Edhe këtë gja e dinte mirfilli Met Karpuzi. Dikur edhe zemra e tij thoshte ashtu, por që kur u ba me veturë e u ul në kolltuqe të rahatshme, iu ambëlsue rahatia dhe e ktheu pllakën. Tashti zemra s'i rrihte ma as për Tiranë e as për Kosovë. Shpirti i tij dridhej mbi pasuninë, që kishte vu me djersën e të tjerëve, me djersën e kosovarëve, të punëtorëve e të katundarëve.

Tue e pa se kapeshnicasit e Pejës s'dojshin me i dhanë mana fjalës së tij, ai turfulloi një çast. Ai turfulloi ma shumë nga frika e eprorëve, nga frika prej Dragutin Dugoshës, që kush e din se ç'do t'i thoshte, kur të merrte vesh dështimin e mbledhjes. Mandej vazhdoi fjalën e tij dhe u foli për situatën ndërko-mbëtare, për çashtjen gjermane, për Gjermaninë Lindore e Perendimore. Ma në fund u tha:

— Gjermania asht vështirë të mbahet ndamas, mbasi gjermanët janë një popull dhe ata e duen shumë njani tjetrin.

Të gjithëve, që ishin në sallë, si e ndigjuen, mendja fët-e-fët u shkoi tek ndamja shnjerezore, që i asht ba kombit shqiptar. Ndoc Lumbardhi, që gjatë gjithë mbramjes u përpoq me e frenue jo vetëm veten, por edhe Lan Brusin, se si shpërtheu ashtu papritmas:

— Pasha bukën, sa duhemi ne me qato vllazënt tonë qatje në Shqipni, zor mund të duhet kush tjetër në botë!

* * *

Tek dera e Shtëpisë së Kulturës u ba rrëmujë. Udbashët e mbërthyen për krahësh Lan Brusin menjëherë, si doli nga salla dhe deshën në vend me e arrestue. Mirëpo Ndoc Lumbardhi ja mëshoi njanit me

grusht turijve, mbasi theu ma parë llampadinën e një drite elektrike aty tek dera.

Një kësulbardhë tjetër, si u fik drita, thirri:

— O burra kush asht shqiptar!

— Në sulm proletarë! — ja priti Ndoci tue dhënë grushta sa majtas djathtas.

Në çast u hodhën pesë-gjashtë të tjerë dhe me grushta e me shqelma i vunë poshtë udbashët. U hodh edhe plaku thatim Rajko Ristiçi dhe e kapi për krahu Lan Brusin. Ai deshti me e tërhjekë, por ky ju kthye dhe ja mëshoi sa ku mujti me grusht.

— Mo, bre vlla! — i tha Rajkoja, — se s'jam prej atyne.

— He! — bani i habitun Lani dhe fërkoj grushtin.

— Shpejt kënde! — e thirri me dashamirësi Rajkoja dhe prap e tërhoqi për krahu.

Këtë herë Lani ju bind. Kaluen me vrap do sokaqe, do rrugica të errta, nëpër kapixhiqe, oborre, kopshtije, bahçe, dhe dolën tek Xhamia e Kuqe. Aty morën përperjetë Karagaçit dhe shpejt e shpejt u futën në një shtëpi. Lani u ul menjëherë. Ishte i lodhun, i djersitun dhe i dihatun. Tue e shikue Rajkon me keqardhje në synin e nximë nga grushti, i tha:

— Më fal, bre vlla Mendova se je prej qatyre qafirave...

— Ani, ani! — bani Rajkoja dhe fërkoj me dorë synin. — Në goftë se ua ke mëshue kështu edhe udbashëve, ta baj hallall. Paske pasë goxha grusht, he burrrë! Sikur të dijshe me e shti në punë kështu, ti me te je në gjendje të ushqejsh edhe dymbëdhetë mijë frymë, e jo vetëm dymbëdhetë robët e shtëpisë.

Lani qeshi me zor.

Mbas pak aty erdhi edhe Ndoci Lumbardhi. Ai sollu me vete një pushkë dhe tue ja dhanë Lanit, i tha:

— Atë që e nise me fjalë, duhet ta vazhdojsh me pushkë. Rrugëdalje tjetër s'ka.

Dhe mandej, bashkë me Rajkon, e përcolli një copë rrugë deri sa ju kap shpateve të Gjeravicës.

Ishte errësirë, por sytë e tyne shikojshin si ditën për diell.

DARKA E XHA ISMETIT

I mbyllun, i mrollun, i zyrtë e namqor dukej xha Ismeti atë natë që kaloi kufinin e doli këndeje. Sytë i shikojshin me mosbesim, herë-herë i shkrepëtishin egër, ndërsa musteqet, dy pash të gjata, i kishte të dredhuna kacadre. Kësulën kosovare, të bardhë si bora e maleve, e kishte rrasë mbi ballë deri tek vetullat e kërleshuna. Me gunë të dhintë, me tirq e opinnga, i armatosun, ngjante sikur atë çast kishte zbritë nga çeta e Azem Galicës. Fjalët i kishte të matuna, të rralla, sikur i shiste me lekë. Dhe s'tregonte tjetër veçse për krimet e shkieve¹⁾, për ndjekje, persekutime, për vrasje, burgime e tortura nëpër kampet e përqëndrimeve.

Me Ismet Ujkanin, që ishte nga Rrafshi i Kosovës, dolën këndeje edhe dy pleq tjerë, Nuho Tuxhari i Resnës dhe Selë Brini i Hotit.

Asht histori më vete t'ju tregoj si janë njoftë e si janë bashkue këta tre pleq, ç'kanë hekë e ç'u kanë pa sytë dhe përse braktisën familjet, shtëpinë e vendlindjen dhe dolën këndeje. Histori më vete dhe tepër e

1) Shkà — dikur shqiptarët me këtë emën kanë quejtë të gjithë të krishtenët ortodoks, pra edhe ata me kombësi shqiptare. Ma vonë ky emën u lokalizue vetëm mbi sllavët, që po ashtu janë ortodoks, dhe s'kishte asnjë nënkuptim të keq apo domethanie përbuzëse. Sot ky emën gjithnjë e ma shumë përdoret për të emnue llumin e popujve sllavë ortodoks të Jugosllavisë, pra kriminelët, e jo njerëzit e ndershëm.

gjatë, trishtuese. Prandej edhe po e la për ndonjëherë tjetër, se tash due t'ju tregoj për një darkë të premtueme.

Xha Ismeti ishte i martuem dhe kishte lanë përtej, në Kosovë, gruen me fëmijë burra. Poashtu edhe Nuho Tuxhari. Vetëm Selë Brini ishte i pamartuem dhe, me që i kishte mbushë të pesëdhetat, dëshironte me u martue sa ma parë, se kishte frikë të mos mbeste pa trashëgimtar.

I vendosën të tre në qytetin X. dhe u gjetën punë.

Xha Ismeti u ba roje nate në një ndërmarrje të artizanatit. Kjo punë i pëlqente shumë jo vetëm pse zhurmat e natës i kujtojshin netët e kalueme dikur nëpër malet e Kosovës, por edhe pse kishte qejf me qenë i lirë ditën. Herë mbas here shkonte në teatër, në kinema apo në shfaqjet e estradës. Mandej, krye muejit, merrte pushimet e të djelave dhe ja mbathte herë në Tiranë e herë në Elbasan, herë në një qytet e herë në një tjetër, kështu që brenda vitit e shetiti pëllambë për pëllambë Shqipninë.

Një ditë e vuna re se përveç Selë Brinit e Nuho Tuxharit i kishte mblëdhë rreth vetes në kafe edhe disa vendas e po u tregonte për trimnitë e drenicakëve, për luftën e Drenicës dhe për masakrat e Tivarit.

U habita, se xha Ismeti, përveç dy shokëve të tij e ndonjë kosovari, s'afronte njeri tjetër. Por edhe ma shumë u habita, kur mbas disa muejsh e ndigjova nga tregonte një anekdotë për mullixhiun e katundit që thoshte «em e do, em s'e do», një prej atyne anekdotave, që zakonisht i ndigjojmë prej të rijve.

Kur mbaroi anekdotën të gjithë qeshën me të madhe, përveç Selë Brinit, që për diçka i vari buzët si i prekun. Po edhe Nuho Tuxhari s'qeshi. Ai vetëm u skuq vesh më vesh dhe, i zemruem, tha:

— Ç'janë këta pisa llafe, jahu?! Ty-ty, bela ni versën Ismet! Asht turp, asht turp vallahi! Aman le ni ata pisa llafe!

Xha Nuhoja ishte rritë në Turqi dhe kur fliste çoku e lajthitte ngapak shqipen.

Meselenë e anekdotës e kuptova ma vonë. Selë Brinin e kishte zanë halli me femnat. S'gjente karar dhe s'vendoste dot me çfarë femne të martohej. Zemra ja donte të re, por mendja i thoshte ndryshe.

Ashtu e këshillonte edhe xha Ismeti, — pra që të gjente kapak simbas vekshit. Por atë ditë ja tha këtë gja ashtu drenicakçe, përmes aluzionit të anekdotës, e jo haptas. Madje i recitoi edhe një kangë sllave për çika 1) Simën, që zakonisht e këndojnë ushtarët.

Kështu, tue tregue herë për rezistencën e kosovarëve kundër çkombëtarizimit, herë për persekutimet, ndjekjet, torturat, tue mendue me brengë e idhnim për ata që i kishin lanë përtej kufinit, e herë-herë edhe tue tregue ndonjë anekdotë, tue shkue në kinema, në teatër, estradë, në punë... i kalonte ditët xha Ismeti.

* * *

Ndonëse s'kisha kush e din se çfarë muhabeti me te, më erdhi një ditë në shtëpi xha Ismeti e më tha:

— Luan, bre, pashë Allahun, a ma ban ni lutje?

Dukej si i mërzitun. Unë e ftova të ulej, i dhashë një «Partizani» dhe e porosita gruen që të na i bajë kafet pak të idhta, se ashtu i donte xha Ismeti.

Mandej e pyeta:

— Hajërli, përse e don lutjen?

— Paj, për shtetësi, he burrë! Po më thonë se s'jam shqiptar.

— Po mirë ta bajnë! — ja prita unë.

— Qysh mirë, bre?! — bani papritmas dhe sytë i shkrepën, sikur do të nxirrte kuburen. — Unë denbaden shqiptar e bir shqiptari. Shqiptar mbi çdo shqiptar tjetër! Po ma ban edhe ti si qëta-a?

1) Çika — xhaxha, sllavisht.

E getësova dhe i thashë:

— Pse nuk shkon te avokatët me ta ba lutjen? Ata dinë ma mirë. I njoftin ligjet, rregullat...

— Aiii! — bani xha Ismeti. — Paj s'merrem vesh, he burrë, me ta!

— Si s'merresh vesh?

— Do më pëvesin për emnin e grues, jahu! — ju ndez fytyra. — Për emnin e lokes... e unë, e di ti ma!... Mandej do ja nisin me më pëvetë për qata masllahatet e qyfyret e Selë Brinit, si i ka urue bajramin sekretarit të Komitetit të Partisë, si e ka prishë fejesën me ni grue, kur ka kuptue se s'mbante ramazan, pa për mullixhiun e katundit që thonte «em e do, em s'e do», e ku ta di unë! Nga ni mesele ke tjetra do na kalojë dita atyne pa punë e mue pa lutje.

— Mirë, mirë, — i thashë unë dhe u ula, futa letrën në maqinën e shkrimit e ja bana lutjen për dy-tre minuta.

Kur e mbarova, xha Ismeti e mori me të dy duert, e shikoi një çast me ata sytë e tij të rreptë, që mezi ishin mësue kohët e fundit me i dallue gërmat, mandej më tha:

— Allahile, zahmet e ma këndo ni herë!

E mora dhe ja lexova... ja lexova ngadalë. Në fund vuna re se sytë i qeshën. Duket se ishte i kënaqun, sidomos që i kisha futë aty edhe fjalët e tij — për të cilat nguli kambë — se ishte denbabaden shiptar e bir shiptari.

— Bafsh hajr! — më uroi.

Mandej, kur piu kafen dhe u ba gati me dalë, më tha:

— Si të më vijë shtetësia, qe besa, kam me të ba një darkë, ashtu, kosovarçe.

E falënderova dhe e përcolla deri tek dera e oborrit.

Mbas një kohe, ma shumë që të kuptoj çfarë përgjegje kishte marrë nga Presidiumi i Kuvendit Popu-

Ilor, se sa për darkën që më kishte premtue, shpesh herë e pyetsha xha Ismetin:

— He, të erdhi shtetësia?

Xha Ismeti luhaste kryet në shej mohimi pak si i mërzitun dhe më thërriste në klub që të pijshim ndonjë kafe.

Kështu kaluen do kohë.

Një ditë, aty diku nga maji, kur e pyeta unë prap si zakonisht, m'u përgjegj tue nxjerrë një letër prej xhepit:

— Ja ku më erdhi! Tash jam shiptar me tapi.

Ishte i gëzuem, shend e verë. Me dorë rrihte let-rën dhe vetëm përsëriste:

— Shiptar me tapi!

Kush e din se ç'ndjente dhe si i dukej vetja?! Sy-të i shkrepshin shkëndija të zjarrta, buzët i qeshnin, gjithë fytyra i kishte marrë një nur gëzimi e hareje, si të ishte ba me krahë.

— E po, — bana edhe unë i gëzuem dhe si me të qeshun, — tash duhet të ma bajsh darkën.

Fytyra e xha Ismetit menjëherë ndryshoi.

— Paj, — m'u përgjegj me një za të mugët, — edhe darkën vallahi do ta baj, por kur ta marr pasha-portën.

E prita pra që të mirrte pashaportën. Mendojsha se do të më njoftonte vetë, prandej s'i bajsha za. Shpesh herë rrijsha me te nëpër kafe, bisedojshim për situatën në Jugosllavi, për çmimet që atje gjithnjë ngriheshin, për persekutimet e reja në Kosovë, pijshim dhe bajshim muhabet, ndigjojshim qyfyret e Selë Brinit, që m'i tregonte me një kënaqësi të veçantë, ose ndonjë anekdotë, që duket se e sajonte vetë. Gjatë gjithë kësaj kohe kurrë s'ma zuni në gojë se e kishte marrë pashaportën. Kështu një javë, një muej, dy, tre...

Një ditë, tue nxjerrë lekët që t'i paguente kafet, i pashë xha Ismetin në dorë diçka të kuqe.

— He, mos asht pashaporta? — e pyeta unë.

— Po pashaporta, — m'u përgjegj si me indifere-
rentizëm.

Mandej më pyeti:

— Pse, s'ma ke pa ti?

— Jo, — i thashë, — kur e ke marrë?

Tue ma tregue si ndonjë gja kush e din sa të rallë, më tha:

— Ka kohë që e kam marrë.

— Atëherë, — ja prita unë ma shumë për shaka,
— kur do ta hajmë darkën?

— E, darkën? — bani si i mërzitun. — Paj, s'kam
ku ta baj, he burrë! Prit se tash shpejt kanë me më
dhanë apartament.

S'i bana za. Xha Ismeti vërtet s'kishte ku me e
ba darkën. Banonte bashkë me xha Selë Brinin e xha
Nuho Tuxharin në një dhomë. Prandej e prita që t'i
jepshin apartament.

Mbas dy-tre muejsh më ndali xha Ismeti në rru-
gë dhe më thirri me të madh:

— Mor po si s'erdhe me ma ba për hajr aparta-
mentin?

— Pse, hyne në apartament? — u habita unë.

— Po bahen dy javë, — m'u përgjegj ai.

— Hajde për hajr! — i thashë, sinqerisht i gë-
zuem.

Mandej shkova me te për ta pa, me shikue ku
ishte dhe si ishte rregullue. Ju ngjitëm shkallëve për-
pjetë dhe u futëm në një hymje të katit të tretë. Ai
nxori *titiusin*, hapi derën me një krenari prej zoti të
shtëpisë dhe bujarisht më tha:

— Hajde byjrym!

Hyna dhe me kureshtje i hodha një sy dhomës,
të cilën e kishte mobilue për mrekulli. Duket se rro-
gën dhe shpërblimin, që mernte nga shteti muej për
muej si jabanxhi, s'e kishte shpenzue më kot. Kishte
aty një krevat, një minder, një tavolinë portative, ka-
rrige nga ma të mirat, radio të shtrenjtë, dy dollapa,

prej të cilëve një i bukur dhe i madh për rrobe, disa sixhade, piktura e fotografina nëpër mure... E çka s'kishte aty? Madje kishte ble edhe vazo me lloj-lloj lulesh dhe i kishte rreshtue në ballkon.

— Hajde xha Ismet, hajde! — bana unë vërtet i habitun.

Ai më qiti karamete, konjak, cigare, arra. Më mbajti me muhabet e me fjalë, kështu që s'e ndjeva fare si kaluen gadi dy orë të plota.

— Po me xha Selën, si u ba puna? — e pyeta nga fundi.

— U martue. S'ke ndigjue ti? — m'u përgjegj.

— Si, u martue? — bana i çuditun.

— U martue, u martue ma në fund. Mori edhe apartament dhe duket se zuni rabitah me gratë.

— Do me thanë e latë xha Nuhon vetëm?

— Jo, si vetëm! Asht me Allahun, — qeshi xha Ismeti.

«Asht me Allahun!» — u mendova dhe e shikova si me mosbesim.

«Hëm!» — bana me vete dhe s'e zgjata, me që s'isha i sigurtë për ndryshimet, që ndërkohë kishin ndodhë me xha Ismetin ndonëse që para disa muejsh e kisha vu re se jo vetëm që nuk betohej ma për Allahun, por edhe kur fliste për krimet që baheshin në Kosovë, dinte me i dallue shkiet, kriminelat, shovenët, nga populli i thjeshtë sllav, nga ata që poashtu vuejshin nën thundrën e titizmit si dhe vetë kosovarët.

Kur u bana me dalë, prap i thashë:

— E po tash ke ku me ma ba darkën.

Balli i xha Ismetit u rrudh.

— Po, po, shyqyr Partisë e Qeverisë dhe qatij Babaxhanit aty, — tregoi me dorë fotografinë e Enver Hoxhës, që e kishte vu në ballë të murit, — tash kam ku me e ba darkën, po-or... ti e shef edhe vetë, he burrë!... E kush do na i bajë gjellët, kush do të na shërbejë? Prit të martohem edhe unë e të sjell nusen.

Prap e shikova xha Ismetin me habi, por - edhe me një buzëqeshje të çiltërt. Ndonëse i kishte kalue të pesëdhetat, m'u duk sikur ishte përtri. Musteqet i kishte shkurtue, fytyrën e rruente gadi përditë, kësulën e kishte hekë dhe në vend të saj mbante një republikë. Po ashtu edhe tirq e opinga s'mbante ma. Një stof të kualitetit të parë sapo e kishte pre. Këpucët e reja i vezullojshin me u pa në ta si në pasqyrë, ndërsa pardesynë ja kisha lakmi edhe unë. Nga të gjitha ato që kishte sjellë prej Kosove, xha Ismeti vetëm kuburen ende s'e kishte hekë. E mbante po me atë dashuni, po me atë kujdes e xheloz, që e ka mbajtur edhe i ati dhe gjyshi e stërgjyshi i tij.

Vuna re se edhe sytë sikur i shikojshin ndryshe, me një butësi. Kur tregonte për telashet që kish hekë xha Selë Brini me gratë, shpesh dhe i shkrepitjshin me një nur prej dhandrri. Tue e shikue kështu me habi, «nuk asht çudi, thashë me vete, që xha Ismeti vërtet të na sjellë nusen për të na shërbye gjatë darkës.»